

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАМІНСЬКИЙ ІГОР ІВАНОВИЧ

УДК 341.233:327.8

ДИСЕРТАЦІЯ
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСТОСУВАННЯ
НЕЗБРОЙНОЇ СИЛИ

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ /І.І. Камінський/

Науковий керівник:
Пашковський Микола Іванович
кандидат юридичних наук, доцент

Одеса – 2018

АНОТАЦІЯ

Камінський І. І. Міжнародно-правова характеристика застосування незбройної сили. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2018.

Дисертацію присвячено дослідженню генезису категорії «сила» в доктрині та практиці міжнародного права, встановленню міжнародно-правової основи регулювання відносин застосування незбройної сили, а також аналізу загальних та особливих аспектів відповідальності суб'єктів міжнародного права за акти застосування незбройної сили.

Дослідження доктрини та практики засвідчило, що з огляду на закономірності правозастосування на сучасному етапі розвитку міжнародного права, принцип заборони погрози силою та її застосування (п. 4 ст. 2 Статуту ООН) тлумачиться як такий, що стосується винятково збройної сили.

Міжнародно-правова заборона застосування незбройної сили забезпечується принципом невтручання в справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави (принципом невтручання). Водночас безпосередніми юридичними підставами заборони є норми міжнародного права, що розкривають нормативний зміст принципу невтручання, які викладено в Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСЄ 1975 р. та Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.

Водночас автор доводить, що принцип невтручання не є абсолютним та передбачає винятки – випадки, коли застосування незбройної сили є правомірним. Перший випадок включає заходи примусу Ради Безпеки ООН, вжиті щодо загроз миру, порушень миру та актів агресії за розділом VII Статуту ООН. Другим винятком є застосування незбройної сили як контрзаходів тобто інструменту схиляння держави-порушниці припинити своє міжнародне протиправне діяння.

Третій виняток передбачає застосування незбройної сили проти держави-порушниці з боку третіх держав, якщо міжнародне протиправне діяння першої полягає у порушенні зобов'язання *erga omnes*. Також як виняток із міжнародно-правової заборони автор пропонує розглядати реалізацію державами заходів невійськового характеру в межах концепції «*responsibility to protect*» (R2P), а також застосування заходів міжнародно-правової відповідальності.

У дослідженні приділено значну увагу обґрунтуванню дуалістичної природи сили в міжнародному праві, розробці та аналізу методології розмежування збройної та незбройної кіберсили, встановленню винятків із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили; також розглянуті загальні та особливі питання відповідальності суб'єктів міжнародного права за акти застосування незбройної сили.

Ключові слова: вплив, втручання, сила, незбройна сила, застосування незбройної сили, кіберсила, міжнародно-правові підстави заборони застосування незбройної сили, міжнародно-правова відповідальність за акти застосування незбройної сили.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Камінський І. І. Категорія «сила» у доктрині міжнародного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. №7. С. 230-236.
2. Камінський І. І. Міжнародно-правова оцінка застосування державою сили. *Юридичний вісник*. 2016. №1. С. 217-224.
3. Камінський І. І. Юридичні підстави міжнародно-правової відповідальності держав за акти неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. №1 Т. 2. С. 168-172.

4. Камінський І. І. До питання визначення незбройної сили у міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. №43 Т. 2. С. 204-207.

5. Каминский И. И. Неправомерное применение киберсилы в контексте обеспечения глобальной кибербезопасности. *Legea și Viața*. 2017. №5. С. 55-59.

6. Камінський І. І. Концепція державного суверенітету в контексті застосування кіберсили. *Альманах міжнародного права*. 2017. Випуск 16. С. 3-10.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Камінський І. І. Категорія «сили» у поглядах німецьких філософів (у контексті міжнародно-правового дослідження). *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.): у 2 т. Т. 1. відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2015. С. 377-379.

8. Камінський І. І. Потенціал України у призмі міжнародно-правової концепції м'якої сили. *Правові проблеми цивілізаційного вибору України*: матер. Всеукр. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. Вишнякова Олександра Костянтиновича (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.). Одеса, 2015. С. 93-95.

9. Камінський І. І. Цільові вбивства і забезпечення прав людини: міжнародно-правовий аспект. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи*: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.) уклад. Л. М. Джурак. Луцьк, 2015. С. 40-43.

10. Камінський І. І. «М'яка сила» у політиці США та України: порівняльний аспект. *Чверть століття українсько-американської дружби: досвід гідний майбутнього*: зб. матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції (м. Львів, 12-13 квітня 2016 р.). упоряд. Калитчак Р. Г., Зазуляк З. М. Львів, 2016. С. 231-235.

11. Камінський І. І. До питання необхідності встановлення міжнародно-правової заборони неправомірного застосування економічної сили. *Актуальні питання державотворення в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної

конференції (Київ, 20 травня 2016 р.). Редкол.: І. С. Гриценко, І. С. Сахарук та ін. В 3-х томах. Том 1. Київ, 2016. С. 188-190.

12. Камінський І. І. Погроза силою як акт самооборони у міжнародному праві *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.): у 2 т. Т. 1. відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2016. С. 327-329.

13. Каминский И. И. К вопросу о международно-правовом регулировании применения невооруженной силы. *Традиции и инновации в праве*: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию юрид. фак. и 50-летию Полоц. гос. ун-та (г. Новополоцк, 6-7 октября 2017 г.): в 3 т. Полоц. гос. ун-т, Регион. учеб.-науч.-практ. Юрид. центр; редкол.: И. В. Вегера (отв. ред) [и др.]. Новополоцк, 2017. Т. 1. С. 208-209.

SUMMARY

Kaminskyi I. I. The international legal characteristics of the use of non-armed force. – Qualification scientific work as manuscript.

The thesis for obtaining the degree of Candidate of Legal Sciences in specialty 12.00.11 – International Law. – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2018.

The thesis presents a research of genesis of category of force in doctrine and practice of international law, identification of international legal framework of the use of non-armed force. The thesis highlights general and special aspects of responsibility of subjects of international law for acts of use of non-armed force.

The Author suggests that force as a category within international law should be characterized as one that has dual nature, i.e. consists of armed and non-armed facets. The Author argues that the use of non-armed force is an exercise of influence by one subject of international law on another subject of international law through measures, which are not armed (non-armed measures) for the aim to change the behavior of the latter. Consequently, armed measures are actions of a subject of international law

regarding the use of weapons or armed forces. In this context the thesis contains the proposition to understand the weapon as the object of material world, which operates basing on the principle of physical affect, and is specially designed or transformed for the aim of destruction, damaging or disruption of regular functioning of any material objects, and also for killing individuals and destruction of components of the biosphere or causing harm to these latter.

The Author considers that international legal grounds for prohibition of the use of non-armed force are based on the principle of non-intervention in matters which are essentially within the domestic jurisdiction of any State (the principle of non-intervention). At the same time the direct legal grounds of prohibition are norms of international law disclosing normative content of the principle of non-intervention encompassing by (generally, but not exclusively) 1965 Declaration on the Inadmissibility of Intervention in the Domestic Affairs of States and the Protection of Their Independence and Sovereignty, 1970 Declaration on Principles of International Law, 1975 Final Act of the CSCE, 1981 Declaration on the Inadmissibility of Intervention and Interference in the Internal Affairs of States.

At the same time the Author proves that principle of non-intervention has not absolute nature and provides some exceptions – cases when the use of non-armed force are legal. The first one concerns enforcement measures of UN Security Council with respect to threats to the peace, breaches of the peace and acts of aggression under Chapter VII of UN Charter. The second exception is the use of non-armed force as a countermeasure that is instrument to seduce the offending state to discontinue its internationally wrongful act. The third exception provides the use of non-armed force against the offending State by third States if the internationally wrongful act concerns *erga omnes* obligations. Also the Author proposes to consider the realization by states means of non-military character within the “responsibility to protect” concept as an exception deriving from international legal prohibition of use of non-armed force.

Additionally, the thesis investigates and analyses methodology of differentiation between armed and non-armed cyberforce because of the differentiation directly affects on the list of international legal grounds for prohibition of its use and international legal

regime of such uses. The Author analyses general and special aspects of responsibility of subjects of international law (states and international organizations) for acts of use of non-armed force as well.

Keywords: influence, intervention, force, non-armed force, use of non-armed force, cyberforce, international legal grounds for prohibition of use of non-armed force, international legal responsibility for acts of use of non-armed force.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Камінський І. І. Категорія «сила» у доктрині міжнародного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. №7. С. 230-236.
2. Камінський І. І. Міжнародно-правова оцінка застосування державою сили. *Юридичний вісник*. 2016. №1. С. 217-224.
3. Камінський І. І. Юридичні підстави міжнародно-правової відповідальності держав за акти неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. №1 Т. 2. С. 168-172.
4. Камінський І. І. До питання визначення незбройної сили у міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. №43 Т. 2. С. 204-207.
5. Каминский И. И. Неправомерное применение киберсилы в контексте обеспечения глобальной кибербезопасности. *Legea și Viața*. 2017. №5. С. 55-59.
6. Камінський І. І. Концепція державного суверенітету в контексті застосування кіберсили. *Альманах міжнародного права*. 2017. Випуск 16. С. 3-10.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Камінський І. І. Категорія «сили» у поглядах німецьких філософів (у контексті міжнародно-правового дослідження). *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.): у 2 т. Т. 1. відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2015. С. 377-379.*

8. Камінський І. І. Потенціал України у призмі міжнародно-правової концепції м'якої сили. *Правові проблеми цивілізаційного вибору України*: матер. Всеукр. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. Вишнякова Олександра Костянтиновича (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.). Одеса, 2015. С. 93-95.

9. Камінський І. І. Цільові вбивства і забезпечення прав людини: міжнародно-правовий аспект. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи*: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.) уклад. Л. М. Джурак. Луцьк, 2015. С. 40-43.

10. Камінський І. І. «М'яка сила» у політиці США та України: порівняльний аспект. *Чверть століття українсько-американської дружби: досвід гідний майбутнього*: зб. матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції (м. Львів, 12-13 квітня 2016 р.). упоряд. Калитчак Р. Г., Зазуляк З. М. Львів, 2016. С. 231-235.

11. Камінський І. І. До питання необхідності встановлення міжнародно-правової заборони неправомірного застосування економічної сили. *Актуальні питання державотворення в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 20 травня 2016 р.). Редкол.: І. С. Гриценко, І. С. Сахарук та ін. В 3-х томах. Том 1. Київ, 2016. С. 188-190.

12. Камінський І. І. Погроза силою як акт самооборони у міжнародному праві *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.): у 2 т. Т. 1. відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2016. С. 327-329.

13. Каминский И. И. К вопросу о международно-правовом регулировании применения невооруженной силы. *Традиции и инновации в праве*: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию юрид. фак. и 50-летию Полоц. гос. ун-та (г. Новополоцк, 6-7 октября 2017 г.): в 3 т. Полоц. гос. ун-т, Регион. учеб.-науч.-практ. Юрид. центр; редкол.: И. В. Вегера (отв. ред) [и др.]. Новополоцк, 2017. Т. 1. С. 208-209.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	10
ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗИС КАТЕГОРІЇ «СИЛА» В ДОКТРИНІ ТА ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	20
1.1. «Сила» як об’єкт пізнання у філософії та теорії міжнародних відносин	20
1.2. Еволюція поглядів на категорію «сила» у доктрині міжнародного права	44
1.3. Дуалістична природа сили в сучасному міжнародному праві	57
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ НЕЗБРОЙНОЇ СИЛИ	79
2.1 Принцип невтручання як основа міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили	79
2.2 Значення <i>modus operandi</i> для міжнародно-правової оцінки застосування незбройної сили	102
2.3 Винятки із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили ...	124
РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА АКТИ ЗАСТОСУВАННЯ НЕЗБРОЙНОЇ СИЛИ	149
3.1. Загальні питання відповідальності суб’єктів міжнародного права за акти застосування незбройної сили	149
3.2. Особливості міжнародно-правової відповідальності за акти застосування незбройної сили	173
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	195
ДОДАТКИ	227

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Всесвітня організація охорони здоров'я	ВООЗ
Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй	ГА ООН або Генасамблея
Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1994 р.	ГАТТ 1994 р.
Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р.	Декларація про принципи міжнародного права
Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі	Заключний акт НБСЄ
Міжнародне агентство з атомної енергії	МАГАТЕ
Організація Американських Держав	ОАД
Організація за демократію та економічний розвиток	ГУАМ
Організація країн-експортерів нафти	ОПЕК
Організація Об'єднаних Націй	ООН
Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури	ЮНЕСКО
Організація Північноатлантичного договору	НАТО
Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р.	Статті 2001 р.
Проект статей про відповідальність міжнародних організацій 2011 р.	Статті 2011 р.
Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй	РБ ООН або Радбез
Світова організація торгівлі	СОТ
Таллінський посібник з міжнародного права, що застосовується до кібервійн	Таллінський посібник

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Активність держав у міжнародних відносинах спрямована, насамперед, на досягнення ними своїх національних інтересів. Одним із засобів їх реалізації впродовж усієї історії були війни. Починаючи з першої половини ХХ ст., у міжнародному праві вводяться обмеження щодо здійснення державами збройного втручання (пакт Бріана-Келлога), які знайшли своє відтворення в принципі заборони погрози силою або її застосування, закріпленому у п. 4 ст. 2 Статуту ООН. Це спонукало держави звертатися до інших заходів впливу, що не є збройними (економічні, політичні, дипломатичні тощо), які, як і акти агресії, також можуть мати деструктивні наслідки для державності.

Нечіткість нормативної регламентації в цій сфері дозволяє державам активно використовувати незбройні заходи впливу, що актуалізує необхідність детального аналізу механізму міжнародно-правового регулювання застосування незбройної сили. Важливе значення має з'ясування міжнародно-правової основи заборони такого застосування та винятків із цієї заборони з огляду на дію принципу невтручання в справи, що належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави (принципу невтручання).

Розуміння міжнародно-правових меж застосування незбройної сили є важливим у контексті наявних викликів національній безпеці України, адже значна частина загроз стосується невійськової сфери. Хоча поширеним у цьому зв'язку стало вживання терміну «гібридність», вбачається, що його використання є невиправданим через неправовий характер. Через дослідження незбройної сили є можливим надання міжнародно-правової оцінки діям, що є основою «гібридного» конфлікту.

Проблематика виокремлення незбройної сили та дослідження її міжнародно-правової характеристики є порівняно новою. До окремих аспектів цього питання зверталися такі вітчизняні та зарубіжні вчені: Р. Бакен (R. Buchan), Є. Блюм (Y. Blum), Д. Боует (D. Bowett), О. В. Буткевич, В. Вільямс (W. Williams), Д. Делібасіс

(D. Delibasis), Й. Дінстайн (Y. Dinstein), М. Домб (M. Domb), І. М. Забара, О. В. Задорожній, Г. Кершишніг (G. Kerschischnig), І. Кіловати (I. Kilovaty), М. Кірні (M. Kearney), Д. О. Коваль, Ю. М. Колосов, Є. В. Магда, Б. Мерті (B. Murty), М. О'Коннел (M. O'Connell), А. В. Пазюк, В. С. Ржевська, С. В. Саяпін, Д. Сілвер (D. Silver), Т. Ферер (T. Farer), В. фон Хайнег (W. Von Heinegg), Л. Хенкін (L. Henkin), Н. Цагуріас (N. Tsagourias), В. Шарп (W. Sharp), М. Шміт (M. Schmitt) та ін.

Водночас, ключові аспекти міжнародно-правової характеристики застосування незбройної сили ще не стали об'єктом спеціального вивчення в сучасній українській науці міжнародного права і лише частково розкриваються в роботах зарубіжних дослідників. Таким чином, обрана тема характеризується недостатнім рівнем своєї дослідженості та загальною необхідністю надання міжнародно-правової характеристики застосуванню незбройної сили. Поза увагою дослідників залишилися питання тлумачення незбройної сили, встановлення міжнародно-правових меж її застосування, у тому числі з'ясування випадків правомірного застосування незбройної сили, специфіка міжнародно-правової відповідальності за акти застосування незбройної сили тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету «Одеська юридична академія» відповідно до планів науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U0006H) на 2011-2015 рр. та «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016-2020 рр.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у міжнародно-правовій характеристиці застосування незбройної сили, в тому числі меж та наслідків її застосування.

Досягнення зазначеної мети зумовило вирішення таких завдань:

з'ясувати розуміння поняття «сила» на трьох рівнях: у філософії, у теорії міжнародних відносин та у доктрині міжнародного права для вирішення питання про складники цього поняття та надання його міжнародно-правової дефініції;

обґрунтувати дуалістичну природу сили, яка включає збройний та незбройний складники, виходячи з положень основних принципів міжнародного права: заборони погрози силою або її застосування, а також невтручання в справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави;

розкрити міжнародно-правову основу заборони застосування незбройної сили;

сформулювати методологію міжнародно-правової оцінки застосування кіберсили з огляду на її особливості;

встановити та систематизувати винятки з міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили;

проаналізувати загальні та особливі питання міжнародно-правової відповідальності держав та міжнародних (міжурядових) організацій за акти застосування незбройної сили.

Об'єктом дослідження є міжнародні правовідносини, які виникають у сфері застосування незбройної сили.

Предметом дослідження є міжнародно-правова характеристика застосування незбройної сили.

Методи дослідження. Тема дослідження, його мета й завдання, специфіка об'єкта і предмета визначили його методологічну основу. Так, методологія дисертації ґрунтується як на класичній, так і постнекласичній парадигмі юриспруденції. Ключовим методом класичної парадигми є діалектичний метод, який становив основу для дослідження динаміки розвитку сили від засобу забезпечення правопорядку до засобу досягнення інтересів у міжнародних відносинах (підрозділи 1.2, 1.3). Використання історичного методу дало змогу проаналізувати різні етапи розвитку уявлень про силу та незбройну силу та перенесення цих поглядів на практику міжнародних відносин та в доктрину і практику міжнародного права (підрозділи 1.1, 1.2). На основі системного методу

було запропоновано міжнародно-правову класифікацію видів застосування незбройної сили (підрозділ 1.3), а також систему випадків такого правомірного застосування (підрозділ 2.3). Формально-юридичний (догматичний) метод використовувався для правового аналізу положень міжнародно-правових актів, які розглядалися як нормативні підстави заборони застосування незбройної сили, актів органів міжнародного правосуддя, а також під час формування дефініцій, зокрема дефініції застосування незбройної сили (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 2.3). Знайшли у роботі своє відображення й такі загальнонаукові методи: індукція, дедукція, аналогія, абстрагування й конкретизація (розділи 1, 2, 3).

Дослідження ґрунтується також на характерних для постнекласичної парадигми принципах: міждисциплінарності, плюралізму, додатковості та інтерсуб'єктності. За допомогою принципу міждисциплінарності була доведена необхідність розгляду категорії «сила» як із теоретичного боку, так і з позиції її філософського осягнення (підрозділ 1.1). Принципи плюралізму та додатковості дали змогу проаналізувати множинність поглядів на категорії «сила», «незбройна сила» для подальшого формування дефініції останньої (підрозділи 1.2, 1.3). Принцип інтерсуб'єктності використовувався під час характеристики особливостей міжнародно-правової відповідальності за акти застосування незбройної сили (підрозділи 3.1, 3.2).

Теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних представників науки міжнародного права й інших наук, які прямо й опосередковано ставили питання про існування незбройної сили та досліджували окремі сторони її міжнародно-правової характеристики, серед яких: С. С. Андрейченко, К. Альборн (C. Ahlborn), К. А. Багинян, Я. Броунлі (I. Brownlie), М. В. Буроменський, В. Г. Буткевич, В. А. Василенко, К. О. Воробйова, М. М. Гнатовський, В. В. Гутник, В. Н. Денисов, А. І. Дмитрієв, Е. Єнсен (E. Jensen), Н. А. Зелінська, П. Зінгер (P. Singer), П. А. Гусенова, М. Г. Капітоненко, А. Кассезе (A. Cassese), Г. Кельзен (H. Kelsen), М. Кіначіоглу (M. Kinacıoğlu), С. О. Коваленко, О. О. Коптева, Т. Р. Короткий, Дж. Кроуфорд (J. Crawford), І. І. Лукашук, Ю. М. Малєєв, М. Мьольднер (M. Möldner), Дж. Най молодший (J. Nye

Jr.), М. Прайс (M. Price), Дж. Стоун (J. Stone), Г. І. Тункін, Т. Френк (T. Franck), М. Хартвіг (M. Hartwig), Р. Л. Хачатуров, М. Хірш (M. Hirsch), Д. Холліс (D. Hollis), М. Ю. Черкес, Н. Шахтман (N. Shachtman), Г. Шемерс (H. Shermers) та ін.

Нормативну та емпіричну основу дослідження становлять міжнародно-правові акти, міжнародно-правові звичаї, внутрішньодержавні акти юридичного і політичного характеру, рішення міжнародних судів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що пропонована дисертація є першим комплексним дослідженням в Україні, присвяченим міжнародно-правовій характеристиці застосування незбройної сили, зокрема:

уперше:

виокремлено шість етапів розвитку доктрини міжнародного права щодо розуміння категорії «сила»: 1) кін. XV – кін. XVI ст. ст. – розуміння сили як засобу забезпечення правопорядку у державі; 2) поч. XVII – поч. XIX ст. ст. – обґрунтування необхідності нормативного обмеження засобів і методів ведення війни; 3) поч. XIX – поч. XX ст. ст. – розуміння сили як невід’ємного атрибуту міжнародно-правової системи, що зумовило появу поглядів щодо обмеження її застосування; 4) перша половина XX ст. – перехід від обґрунтування обмеження застосування сили до відмови її застосування як інструменту міжнародної політики; 5) друга половина XX ст. – 1990-ті рр. – розгляд сили з погляду наявної заборони погрози чи застосування сили, зокрема збройного втручання; 6) 1990-ті рр. – наш час – наповнення змісту сили незбройними складниками: фінансово-економічним, інформаційно-психологічним, кібер- впливом тощо;

визначено періодизацію розуміння «сили» у позитивному міжнародному праві шляхом виокремлення трьох етапів: 1) з давніх часів до 1899 р. – регулювання відносин застосування збройної сили шляхом обмеження засобів та методів ведення війни; 2) 1899 р. – 1945 р. – поява міжнародно-правових обмежень щодо застосування збройної сили як методу державної політики; 3) 1945 р. – наш час – розуміння сили у контексті міжнародно-правової заборони погрози силою або її застосування, закріпленої у Статуті ООН;

обґрунтовано, що встановлення міжнародно-правових меж застосування незбройної сили зумовлене тим, що таке застосування є елементом більш широкої міжнародно-правової категорії – «сила», яка має дуалістичну природу включно зі збройним та незбройним складниками;

встановлено, що з міжнародно-правового погляду застосування незбройної сили слід розглядати як обмежений міжнародним правом вплив одного суб'єкта міжнародного права (держави, міжнародної (міжурядової) організації, недержавних акторів) на іншого заходами, що не є збройними (незбройними заходами), з метою змінити поведінку останнього;

доведено, що застосування незбройної сили проти будь-якої держави завжди є незбройною формою втручання в справи, що належать до внутрішньої компетенції цієї держави, а тому за загальним правилом заборонене міжнародно-правовим принципом невтручання;

обґрунтовано, що акти застосування незбройної сили характеризуються встановленими нормативними ознаками, щоб кваліфікуватися як порушення принципу невтручання, а саме: 1) складаються з політичних, економічних, інформаційно-психологічних та інших незбройних заходів; 2) спрямовані проти правосуб'єктності іншого суб'єкта міжнародного права (підпорядкування у здійсненні ним своїх суверенних прав); 3) мають на меті отримання від іншого суб'єкта міжнародного права яких-небудь переваг;

удосконалено:

підхід до тлумачення збройних заходів у контексті міжнародного права, зокрема обґрунтовано, що під зброєю слід розуміти об'єкт матеріального світу, дія якого ґрунтується на будь-якому принципі *фізичного ураження* та який *спеціально створений або переобладнаний для знищення, пошкодження чи порушення нормального функціонування* будь-яких матеріальних об'єктів, а також для знищення населення, компонентів біосфери або для завдання їм шкоди;

методологічні підходи до розмежування застосування кіберсили як збройної та незбройної шляхом виділення критерію спричинення фізичної шкоди

матеріальним об'єктам, а також життю і здоров'ю людей, що прямо впливає на міжнародно-правову основу її заборони;

підхід до встановлення винятків із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили (правомірного застосування незбройної сили), якими є: 1) заходи, не пов'язані з використанням збройних сил на підставі рішень Ради Безпеки ООН щодо загроз миру, порушень миру та актів агресії (розділ VII Статуту ООН); 2) контрзаходи потерпілої держави для спонукання держави-порушниці припинити міжнародно-протиправне діяння; 3) застосування незбройної сили проти держави-порушниці з боку третіх держав, якщо її міжнародно-протиправне діяння становить порушення зобов'язання *erga omnes*; 4) застосування державами заходів невійськового характеру в межах концепції «*Responsibility to protect*» (R2P); 5) застосування заходів міжнародно-правової відповідальності;

положення, за яким нормативні підстави застосування незбройної сили міжнародними (міжурядовими) організаціями впливають як із загального міжнародного права, так і з внутрішнього права самих організацій;

набули подальшого розвитку:

уявлення про еволюцію «сили» як широкої теоретичної категорії, яка досліджувалася передусім філософами, а також природи «сили» як однієї з інструментальних категорій теорії міжнародних відносин, які здійснили визначальний вплив на розуміння цього явища у міжнародному праві; у межах теорії міжнародних відносин всі проаналізовані підходи до тлумачення сили можна звести до двох базових напрямів: а) атрибутивного – розуміння сили як певних специфічних характеристик або якостей її носіїв; б) поведінкового – як можливості використовувати такі якості для зміни поведінки інших суб'єктів;

підхід до аплікації принципу заборони погрози силою або її застосування (п. 4 ст. 2 Статуту ООН), зокрема встановлено, що у контексті застосування незбройної сили він не може розглядатися як міжнародно-правова основа її заборони з огляду на закономірності тлумачення цього принципу в доктрині та практиці міжнародного права;

підхід до атрибуції державі актів застосування кіберсили, зокрема запропоновано у разі неможливості застосувати жодне правило атрибуції, передбачене у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р., притягати до міжнародної відповідальності за застосування кіберсили державу, яка не здійснила необхідних заходів для запобігання застосуванню кіберсили (організація або контроль такого застосування є обставинами, що посилюють відповідальність);

положення про суб'єктну сферу дії принципу невтручання, який є обов'язковим для виконання не тільки державами як первинними суб'єктами міжнародного права, а й міжнародними організаціями, тому юридичні підстави відповідальності за застосування незбройної сили держав та міжнародних організацій збігаються.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні положення, висновки та рекомендації дослідження можуть бути використані у:

науково-дослідній сфері – для подальшого розвитку концепції незбройної сили, дослідження міжнародно-правових підстав заборони її застосування, а також для поглиблення міжнародно-правової характеристики окремих видів її застосування;

правотворчій діяльності – під час розробки нових та внесення змін до чинних міжнародно-правових актів, які регламентують застосування незбройної сили;

правозастосовній діяльності – для формування правових позицій суб'єктів міжнародного права у разі застосування проти них незбройної сили;

навчальному процесі – для вдосконалення навчальних дисциплін «Міжнародне право», «Право міжнародної безпеки», «Право міжнародної відповідальності» та ін., а також для розробки і вдосконалення навчальних програм, курсів лекцій, навчальних, навчально-методичних посібників та підручників.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію виконано на кафедрі міжнародного права та міжнародних відносин Національного університету

«Одеська юридична академія» й обговорено на засіданнях кафедри. Також основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.); Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій пам'яті проф. О.К. Вишнякова «Правові проблеми цивілізаційного вибору України» (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи» (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.); Американознавчій мультидисциплінарній конференції «Чверть століття українсько-американської дружби: досвід, гідний майбутнього» (м. Львів, 12-13 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 20 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Традиції та інновації в праві» (м. Новополицьк, 6-7 жовтня 2017 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено у 6 статтях, опублікованих у наукових фахових періодичних виданнях з юридичних наук, з яких 1 стаття в іноземному фаховому виданні, та 7 публікаціях апробаційного характеру.

Структура роботи зумовлена проблематикою дослідження, його метою, предметом і задачами. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 229 сторінок, з них 31 сторінка – список використаних джерел, який складається із 328 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗИС КАТЕГОРІЇ «СИЛА» В ДОКТРИНІ ТА ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.1. «Сила» як об'єкт пізнання у філософії та теорії міжнародних відносин

Одним із понять, які найчастіше вживаються в сучасному слововжитку, є «сила». Її загальне розуміння базується передусім на інтуїтивному мисленні та наділенні цієї категорії такими маркерами як «кращий», «витривалий», «стійкий» тощо. Очевидно, важко сформулювати універсальну дефініцію сили, як теоретичної категорії із широким змістом, адже її тлумачення відрізнятиметься передусім від площини, у контексті якої, власне, формується таке визначення. Слід зазначити, що умовно першими, хто систематично почав досліджувати категорію «сила» були філософи, тому можна погодитись, що «сила є проявом самої структури Буття» [256, с. 673]. Зрозуміло, згодом, відповідно до суспільного розвитку, оперування цією категорією поширювалося на інші сфери знання, у тому числі – на міжнародне право.

Як вказувалось, розуміння сили відрізняється залежно від сфери вживання цієї категорії. Водночас, під час її «зарахування» до понятійного апарату окремих галузей знань не могли нівелюватися ті напрацювання щодо розуміння сили, які вже існували. Іншими словами, наявний пласт позицій філософів щодо категорії «сила» в будь-якому випадку слугував своєрідним «дороговказом» для численних трансформацій інструментального розуміння сили. Очевидно, не всі напрацьовані філософські концепції знаходили безумовне сприйняття, адже, по-перше, вони самі часто суперечили одна одній (з огляду на відмінні філософські школи та контекст тлумачення сили), а, по-друге, запозичувалися тільки в тій частині, яка необхідна для конкретної мети (наприклад, для обґрунтування причин насильства в сім'ї; для обчислення сукупної сили держави; для характеристики застосування сили як процесу впливу одного суб'єкта на інший тощо).

З огляду на це, вбачається, що перед дослідженням сили в міжнародно-правовій теорії та практиці необхідно звернути увагу на характеристики її

розуміння у філософській думці. Водночас у процесі такої характеристики увага буде звертатися передусім на ті положення та ідеї, що безпосередньо можуть бути використані в міжнародно-правовій площині (зокрема, питання про складники сили; її зовнішні прояви на рівні індивідів та спільнот; особливості процесу використання силового примусу (впливу) тощо). Вбачається, таке дослідження є необхідним методологічним кроком у процесі міжнародно-правового аналізу застосування незбройної сили.

Ідея силового примусу в неявному вигляді виникає в античній філософії. Античні філософи обґрунтовували необхідність застосування сили державою для досягнення спільного блага, миру, безпеки держави, справедливості. У працях античних філософів сформульовані основні принципи організації державного силового примусу, деякі з яких є актуальними й сьогодні. Наприклад, у Фукідіда в «Історії Пелопоннеської війни» сила виступає основною категорією, яка визначає поведінку держав у зовнішньому світі [149].

Серед античних філософів особливе місце належить Платону й Аристотелю, які у своїх працях значну увагу приділяли силі та примусу у відносинах між людьми. Аналіз деяких текстів цих філософів дозволяє зробити висновок, що терміни «сила», «наси́льство», «примус» ними використовуються як аксіологічно нейтральні й часто як синоніми.

Платон одним із перших серед філософів вказує на роль сили в реалізації законів, а, отже, і в підтримці необхідних для існування суспільства відносин. За Платоном, закон силою й переконанням забезпечує згуртованість усіх громадян, роблячи так, щоб вони були один одному взаємно корисні такою мірою, якою вони можуть бути корисні і для суспільства [126].

Платон сформулював свою позицію щодо причин такої форми застосування сили, як війна й запропонував класифікацію війн. Під час аналізу різних видів війни Платон висловив низку ідей, які значно пізніше знайдуть відображення в міжнародному праві, зокрема, у частині регламентації ведення збройних конфліктів.

На думку Платона, усі війни відбуваються заради наживи багатств, через що він вбачає у війні основне джерело особистих і суспільних бід [127]. Також, філософ вбачає джерело війни в потребі держави розширити свої кордони, але це можливо лише доти, поки вона єдина. Мета війни, за Платоном, полягає в укладенні миру. У своїй праці «Закони» він підкреслює, що «не слід встановлювати мирні закони заради війни, а навпаки – закони, що стосуються війни заради миру» [126].

Чималий внесок у розвиток ідеї сили та силового примусу вніс інший класик античності – Аристотель. У своїх працях «Політика», «Афінська політія», «Нікомахова етика» він розглядає ідеї загального блага, держави, справедливості, права, закону, порядку, які тісно пов'язані з ідеєю сили та її застосування. Аристотель визначив мету й місце військової сили держави, запропонувавши вважати турботу про військові справи прекрасною, хоча й не вищою і основною метою всього, а лише засобом до її досягнення [3, с. 112].

Військова сила, за Аристотелем, – необхідна умова виконання державою своєї вищої мети. Вона необхідна для підтримки влади як проти непослушних всередині держави, так і проти зовнішніх ворогів, якщо вони спробують завдати їй шкоди [76]. Аристотель слідом за Платоном стверджує, що війна ведеться заради миру. Справедливою він вважає війну для підпорядкування тих, хто не бажає підпорядковуватись, хоча повинен. Завдання військової сили – «вселяти страх своїм ворогам, навіть якщо вони далеко» [75]. Аристотель також ставить питання про оптимальні розміри військової сили. Вона повинна надійно оберігати майно від інших завойовників і змушувати коритися тих, хто цього не бажає. Водночас він критикує Платона за те, що останній встановив дуже велику чисельність для війська, оскільки його неможливо буде утримувати [77].

Слід зазначити, що ідеї Аристотеля про оптимальність чисельності силових органів держави та їх призначення цілком актуальні і для нашого часу, а його ідея розрізнення справедливих і несправедливих війн знаменує зародження проблематизації розмежування різних типів силового впливу. Також, починаючи з

Аристотеля, уявлення про силу виходять за межі фізичної сфери – виникають поняття життєвої сили, сили духу, душевної сили, сил історії і т. ін.

Погляди античних філософів щодо питання сили та її застосування отримали свій розвиток на всіх наступних етапах розвитку філософського знання, зокрема в епоху раннього Середньовіччя.

Релігійно-світоглядне мислення Августина послужило передумовою наділення ним божественної благодаті роллю сили, яка багато в чому визначає порятунок людини і її устремління до Бога [13]. Однак у контексті міжнародно-правового дослідження більш прикладне значення мають ідеї Августина Блаженного про справедливі й несправедливі війни, які прямо стосуються питання сили та її застосування. Так, філософ наполягав на обов'язку кожної людини й держави, дотримуючись заповіді любові, захищати невинних від лиходія, у тому числі, якщо це знадобиться, збройними засобами. За Августином, необхідність війни випливає з гріховності людини і люди, що прагнуть із Божою допомогою позбутися війн, повинні з усією справедливістю протидіяти агресору. У принципі, участь християнина у війні законна у разі виконання низки умов: по-перше, війна повинна вестися заради справедливих цілей – встановлення правосуддя і припинення беззаконня. По-друге, воюючі повинні виходити з християнських мотивів любові до ближнього. Вважаючи християнську любов поняттям чисто духовним, Августин не знаходив суперечності між ідеалом любові до ближнього й необхідністю тілесно умертвити його в бою. По-третє, війна повинна вестися під керівництвом законних правителів. По-четверте, методи ведення війни повинні бути милосердними – воїни не повинні займатися грабежами, підпалами та жорстокими вбивствами. По-п'яте, у війні не повинні брати участь духовні особи [13].

Слід зазначити, що принципи, проголошені Августином, повинні, у його уявленні, бути в основі діяльності як усієї держави, так і окремих громадян під час ведення війни, але вони зовсім не означають, що будь-який християнин має право вирішувати, чи йти йому на війну. Покора законній владі однозначно трактується ним як обов'язок громадянина. Тим не менш, необхідно визнати, що

Августин Блаженний не тільки сформулював теорію «справедливої війни» та, відповідно, справедливого застосування сили, але і став творцем першого в історії людства кодексу ведення бойових дій, що включав етичні вимоги до кожного солдата [14].

Особливе місце в обґрунтуванні необхідності використання державою сили належить Н. Макіавеллі. Ці ідеї можна прослідкувати в його творах «Державець», «Міркування про першу декаду Тита Лівія», «Історія Флоренції». Заслугою Макіавеллі можна вважати те, що він уперше відокремив розгляд політичних проблем від релігії й моралі, розглянув шляхи формування національних держав абсолютистського типу [28, с. 155]. Мета такої держави, за Макіавеллі, – загальне благо, а охороняти свободу повинні ті, хто найменш жадібний і не мріє про її захоплення. На думку мислителя, застосування сили необхідне для захисту власності, честі й гідності громадян, забезпечення їхньої особистої безпеки. Через те, що Н. Макіавеллі вважав, що силові засоби цілком придатні для утримання влади, його сміливо можна віднести до апологетів силового примусу. Його відомі поради правителю сприймаються неоднозначно. Наприклад, Макіавеллі радив правителю не рахуватися з обвинуваченнями в жорстокості для утримання в покорі підданих. Крім того, аморальність людей дає право, на думку Макіавеллі, і правителю поводитися аморально, не дотримуватися даних обіцянок [118].

Хоча історично Макіавеллі прийнято зображати тонким циніком, який вважав, що в основі політичної поведінки повинні лежати вигода й сила, і що в політиці слід опиратися на силу, а не на мораль, слід звернути увагу на те, що рецепти утримання та завоювання влади відповідали практиці правителів-сучасників Н. Макіавеллі. Виправданням послужить і те, що його поради були узагальненням переважно насильницької практики, яка, власне, і становила основу державного управління того часу.

Проблема застосування сили у відносинах між людьми та між державами знайшла своє відображення в працях богослова Мартіна Лютера. Так, він висловлював цілу низку аргументів, які виправдовують застосування сили з релігійних позицій [103].

Для відповіді на питання «якою має бути держава, щоб врятувати громадян від насильства й забезпечити право на безпеку?», Т. Гоббс переконаний, що тільки держава має бути абсолютним монополістом застосування сили. Необхідно зауважити, що виправдання та обґрунтування абсолютної державної влади в історичних умовах того часу було вкрай важливим для консолідації держав, що існували в умовах постійної загрози нападу ззовні, а також постійної загрози громадянської війни [4, с. 213].

Також Т. Гоббс засуджував надмірну зовнішню агресивність держави, її прагнення до нових завоювань. Це він обґрунтовував суто прагматичними мотивами – на відміну від громадянських суспільств, де діє закон «людина людині Бог», держави у відносинах одна з одною перебувають у природному стані, що припускає війну всіх проти всіх [26, с. 331].

Англійський філософ Дж. Локк визнавав право політичної влади видавати закони, що передбачають смертну кару і, відповідно, усі менш суворі заходи покарання для регулювання та збереження власності; застосовувати силу для виконання цих законів і для захисту від нападу ззовні, але все це тільки заради суспільного блага. Проте, за Локком, закони держави повинні виходити з природного закону, суть якого в тому, що всі люди рівні та незалежні й тому жоден із них не може завдавати шкоди життю, здоров'ю, незалежності, власності іншого, окрім як творячи правосуддя щодо злочинця [94, с. 263-265].

Сила застосовується державою для того, щоб виконати закон, який повинен відповідати закону природи (збереження життя, свободи і власності людини). Без сили закон не є законом, оскільки він не втілюється в життя. Сила повинна підкорятися, за Локком, виконавчій та федеративній владі, зосередженій в одних руках для втілення в життя законів, виданих законодавчою владою, і для відносин з іншими країнами, з якими держава перебуває в природному стані. Однак відмінне розуміння природного стану в Локка в порівнянні з Гоббсом призводить і до іншого розуміння відносин між країнами. Дж. Локк висловлює деякі ідеї встановлення мирних відносин між ними, на відміну від більш радикальних поглядів Т. Гоббса, проте детально ці ідеї не розробляє [4, с. 226-227].

Певний вклад у розвиток поглядів, що стосуються сили та її застосування вніс Ш.Л. Монтеск'є. Наприклад, він проголошував беззаперечним право держави вести війну для самозбереження. У цьому питанні мислитель порівнював державу з людиною: «у разі природної самооборони я маю право вбити, бо моє життя належить мені; і держава має право вести війну, тому що її самооборона рівна будь-якій іншій самообороні» [156].

Ж.-Ж. Руссо, інший представник французької філософської думки, який вивчав категорію сили, намагаючись осмислити походження й підстави нерівності між людьми, виступав за повалення силовим способом деспотизму, у якому він бачив основну перепону свободи й рівності людей. Ж.-Ж. Руссо своє ставлення до застосування сили найбільш виразно висловив у політичному трактаті «Про суспільний договір, або принципи політичного права». У цій праці він простежує трансформацію сили в право й заперечує так зване право найсильнішого, позаяк, на його думку, сила не творить право й люди зобов'язані коритися тільки законній владі. Ж.-Ж. Руссо критикує ідею Т. Гоббса про відчуження свободи деспотові заради суспільного миру. Відмовитися від своєї свободи, вважає Руссо, – це означає відректися від своєї людської гідності [48].

Надзвичайно важливе місце у філософському становленні ідеї сили та її застосування належить німецькому філософу І. Канту, який наповнив новим змістом поняття силового примусу, запропоноване його попередниками. І. Кант чітко вказав на взаємозв'язок права із силою й державою, виявив їхній нерозривний характер. Крім того, родоначальник німецької класичної філософії вніс чіткі критерії розмежування правового примусу і примусу, який не є правовим [82, с. 209].

Право, за Кантом, нерозривно пов'язане із силовим примусом, причому увага караючої влади повинна бути спрямована не на пороки, а тільки на злочинні діяння індивідів, конфліктні відносини між ними. Право обмежує зовнішні дії індивідів, їхнє свавілля один щодо одного, і лише для цього потрібна його примусова сила. Зі свого боку дати праву примусову силу здатна лише держава.

Право визначається І. Кантом як сукупність умов, за яких свавілля однієї особи сумісне зі свавіллям іншої з погляду загального закону природи [24, с. 94].

І. Кант, вслід за деякими своїми попередниками, продовжив естафету пошуку умов міцного миру між народами, втіливши ці погляди в трактаті «До вічного миру». Будучи антагоністом ідеї застосування сили, Кант в основу свого епохального вчення про мир ставить постулат про те, що шлях до нього є передусім правовим шляхом, а також шляхом застосування розсудливості в умовах суворого права. Водночас всі без винятку заходи та кроки, які, на думку Канта, є необхідними на шляху до миру, обґрунтовані правом. У процесі розробки своїх принципів Кант зовсім не враховує реалії й саме завдяки цьому приходить до свого реалістичного вчення. Звернення до людського єства, щоб усвідомити кроки, необхідні для всезагального миру, не тільки не є необхідним, воно, до того ж, абсолютно для цього непридатне. Людське єство має значення лише в межах виникнення проблеми: в умовах природного правового стану конфлікт між істотами з природними потребами для задоволення таких може бути вирішений тільки шляхом застосування сили. Для вирішення цієї проблеми людське єство значення не має. Помисли Канта спрямовані не на ослаблення властивої людині задиркуватості, а на усунення можливих правових причин конфлікту. Процес «олюднення» людства не усуне поширені суперечності між людьми й державами – подібні конфлікти інтересів завжди були й будуть мати місце надалі. Згаданий процес зможе, однак, призвести до такої ситуації, у якій конфлікти можна буде вирішувати не фізичними (сила), а раціональними (право) методами [64, с. 378].

Необхідно звернути увагу, що І. Кант застосування сили правовою державою визначає як примус, а деспотичною – як насильство. Філософ прямо не вказує на необхідність створення міжнародних сил для підтримання світового правопорядку, проте з його розмірковувань це логічно випливає. Функцією таких сил є не втручання в політичний устрій та правління інших держав (саме дотримання цієї умови вимагає Кант), а примус до відповідності закону у відносинах між державами [31, с. 230]. Як відомо, ця ідея І. Канта багато в чому відповідає чинним нормам міжнародного права.

Надзвичайно важливою є ідея І. Канта про те, що проблема створення досконалого громадянського устрою залежить від встановлення законних і доцільних зовнішніх відносин між державами, без чого вона не може бути вирішена. З цієї ідеї І. Канта виходить, що ідеал правової держави можливо повністю реалізувати тільки у світі, де панує міжнародне право [72, с. 355].

Встановлення загального й постійного миру, за Кантом, є кінцевою метою вчення про право, яка наблизатиметься залежно від зростання культури, взаємних зв'язків між країнами, у разі «поступового наближення людей до більшої згоди в принципах». Цю мету буде наближати «не ослаблення всіх сил, а їхня рівновага, їх найактивніше протиборство». Він не береться пророкувати, коли настане такий мир, але впевнений, що це відбудеться, і людство повинне домагатися цієї «не настільки вже примарної мети» [56].

Ідеї Канта певною мірою випередили свій час і, навіть в ХХІ столітті, залишаються не повністю затребуваними для побудови системи глобальної безпеки. Розмірковуючи за аналогією з Кантом, можна стверджувати, що міжнародне право – обмеження свободи кожної держави за умови її згоди зі свободою інших за деяким загальним законом, а для його реалізації потрібна сукупність загальнообов'язкових міжнародних договорів, які роблять можливою таку повну згоду [31, с. 244].

Проблеми, сформульовані Кантом, отримали свій розвиток і свою інтерпретацію в працях інших представників німецької класичної філософії, серед яких слід виділити Г. Гегеля. Особливу увагу у своїх працях філософ приділяв проблемам свободи, права, держави, війни та іншим питанням, які пов'язані із застосуванням сили. Так, Г. Гегель заперечував створення світового уряду, адже вважав, що над державами, які він розглядав у якості індивідуумів, немає й не може бути жодної суверенної влади. У такому випадку найвищим арбітром міждержавних спорів виступає війна [10]. Історик філософії Ф. Коплстон критикує Г. Гегеля за те, що той не просто констатував цей поширений емпіричний факт свого часу, а й іде у своїх обґрунтуваннях далі. Філософ виправдовує війну так, ніби вона є сутнісною рисою людської історії. Звичайно,

він визнає, що війна може нести із собою багато несправедливості, жорстокості і втрат, але так само доводить, що вона має моральний аспект і не повинна розглядатися як «абсолютне зло і як суто зовнішній випадковий факт». Навпаки, вона є розумною необхідністю. Війна – це «стан, у якому ми повинні сприймати всерйоз суєтність тимчасових благ і речей, про що зазвичай говорять лише повчально» [146].

На відміну від Канта, який заперечував застосування сили практично в будь-яких проявах, Гегель стверджує, що війна – необхідно розумний феномен. Фактично, вона є для нього засобом, яким, так би мовити, оперує діалектика історії. Вона запобігає застою і зберігає, як він вважає, моральне здоров'я націй. Вона є головним засобом здобуття людським духом оновленої енергії або відкидання загниваючого політичного організму, який поступається місцем більш енергійному прояву духу. Гегель тим самим заперечує кантівський ідеал вічного миру [32, с. 273].

Безумовно, значне місце в розвитку ідеї сили та силового примусу належить родоначальникам історичного матеріалізму К. Марксу і Ф. Енгельсу. Російський політолог Г. К. Ашин вважає, що «Кант на два порядки вище Маркса, як філософ», але водночас вказує, що не слід скидати Маркса з рахунків, оскільки «він великий вклад вніс не тільки в політекономію, але й у філософію» [58].

Серед праць, у яких розкривається проблема застосування сили, особливе місце належить праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». Є підстави констатувати, що Енгельса в праці Дюрінга не влаштовували й, навіть дратували, надмірне моралізаторство останнього й небажання зрозуміти прогресивну роль силового примусу в історичному процесі, прогресивність для свого часу рабовласницьких, феодальних і капіталістичних відносин, які прямо або побічно опиралися на силовий примус [5, с. 98]. Фактично Енгельс пише про обумовленість особливостей силового примусу потребами того чи іншого етапу розвитку суспільства: «Насильство, замість того щоб панувати над господарським станом, було змушене, навпаки, служити йому» [148]. Ф. Енгельс писав: «... насильство є тільки засобом, метою ж є економічна вигода» [148].

Ф. Енгельс і К. Маркс бачили в застосуванні сили позитивну сторону, якщо вона застосовувалася як засіб революційних змін у суспільстві, як «повитуха старого суспільства, коли воно вагітне новим», як знаряддя, за допомогою якого «громадський рух прокладає собі дорогу й ламає скам'янілі, омертвілі політичні форми» [148]. Значне місце в роботах К. Маркса і Ф. Енгельса було приділено різним елементам силового примусу, їхньому взаємозв'язку з різними сферами суспільства. Наприклад, стало класичним визначення Ф. Енгельса армії: «Армія – організоване об'єднання озброєних людей, що утримується державою для наступальної або оборонної війни» [60].

Особливе місце в становленні ідеї силового примусу належить поглядам посткласичного німецького філософа Ф. Ніцше. Притаманний йому стиль викладення думок зробив Ніцше дуже неоднозначною особистістю, що зумовило цілу низку суперечок щодо його прихильності до тих чи інших цінностей. Одна частина науковців овульгарює Ніцше, зображає його аморальним, цинічним, у той час, коли інші дослідники творчості філософа закликають до небуквального, непрямолінійного трактування його праць. До останніх належить найвідоміший «відкривач» творчості Ф. Ніцше для загалу, німецький філософ ХХ ст. М. Хайдеггер. Тому, для мети дослідження вбачається доцільним розкривати погляди Ф. Ніцше щодо питання сили саме «через» М. Хайдеггера.

Ключовою працею Ф. Ніцше в цьому контексті є «Жадання влади», яка була оформлена вже після його смерті. На думку філософа, усе суще наділене певною волею до влади. Проте, це поняття (воля до влади) не слід розуміти буквально, опираючись на буденне знання про волю і про владу. Хайдеггер попереджає нас про небезпеку прямолінійного розуміння Ніцше: коли той говорить «неможливо жити з істиною, «воля до істини» вже є симптом виродження ...» тощо, ми повинні правильно розуміти, що він цим хоче сказати. Якщо Ніцше зрозуміти буквально, то сказане ним звучить жахливо, але якщо Ніцше розуміти правильно, то мова йде про «волю до істини» як платонівську волю до «істинного світу» [104].

Тому, щоб спробувати зрозуміти ніцшевське поняття «воля до влади» необхідно для цього використати його розуміння життя. Життя, запевняє нас Ніцше, є найвідоміша нам форма буття. Життя можна визначити як «таку, що протікає в часі форму процесів утверджень сили, у якій різні конфліктуючі сторони отримують неоднаковий розвиток» [147]. Іншими словами, організм є складний комплекс систем, що прагнуть посилити почуття влади. І сам, будучи вираженням волі до влади, він шукає перешкод, чогось, що можна подолати [10]. Отже, зовсім не про одну лише людину, а тим паче – не про людину-політика, йдеться, коли слідом за Ніцше говорити «воля до влади».

Як помітно, життя Ф. Ніцше розуміє дуже широко, але не біологічно, оскільки й рослини, і тварини, і людина в нього виступають тільки як форми життя. Він навіть так зване неживе розуміє як щось, що має силу і спрямованість. Тому, «філософію життя» Ніцше слід помістити в здавалося б чуже йому русло роздумів Лейбніца й Тейяра де Шардена. І тоді «воля до влади» виявиться своєрідним визначенням універсальної характеристики сущого [57, с. 67].

Ніцше часто ототожнює владу із силою, хоча остання й не отримує більш точного визначення. Сила, здатність, зосереджена в собі й готова до дії, можливість здійснення чого-небудь є те, що греки і, насамперед, Аристотель, позначають як *δύναμις* (динаміс). Однак влада є також владна здійсненність у сенсі здійснення панування, дія сили, по-грецьки *ἐνέργεια* (енергія). Влада є воля як за-межі-себе-воління, але якраз тому вона є до-себе-самої-повернення (*Zu-sichselbt-kommen*), знаходження й утвердження себе в замкнутій простоті сущого, по-грецьки *ἐντελέχεια* (ентелехія). Для Ніцше влада одночасно означає все назване: *δύναμις, ἐνέργεια, ἐντελέχεια* [104]. Таке розуміння Ніцше багатоаспектної сили дещо перегукується із розумінням сили в теорії міжнародних відносин (динаміс; тобто сила як статична здатність вплинути на інших) та в міжнародному праві (енергія; звертання уваги передусім на процес дії сили, тобто на її застосування).

Значний вклад у становлення ідеї сили та розвитку концепції силового примусу вніс російський філософ першої половини ХХ ст. І. О. Ільїн. В одній зі своїх ранніх робіт «Про поняття права й сили» (1910 р.) він вказує, що поняття

сили має завжди онтологічне значення. Якщо воно розглядається з наївно-реалістичної або, зокрема, зі звичайної натуралістичної точки зору, то під силою розуміють деяку властивість, точніше, здатність предметів і речей, що володіють конкретною реальністю. У такому випадку сила є реальною (байдуже – діючою або недіючою) здатністю емпірично реальних речей [55].

В іншій своїй праці «Про опір злу силою» І. Ільїн ставить питання про розмежування насильства і правомірного застосування сили. Тут він пропонує поняття «заставление», виділивши його типи – «предосудительное заставление» (насильство) і «непредосудительное заставление» (спонукання), обґрунтувавши соціальну необхідність та основні завдання останніх [54].

Дослідження історії розвитку поняття сили у філософській думці дає змогу виділити кілька варіантів осмислення цієї складної категорії. Характерним є те, що становлення й розвиток ідеї сили не носили кумулятивного характеру, адже погляди й напрацювання філософів у контексті цього питання однієї доби могли бути легко «перекреслені» мислителями наступного історичного відрізка. Заразом ідея зазнавала і якісних змін.

Оскільки різні філософи вкладали в категорію сили діаметрально протилежний сенс, очевидно, у контексті міжнародно-правового дослідження особлива увага надавалася характеристиці тих ідей, загальний вектор яких може бути запозичений для подальших етапів цього дослідження (зокрема, у частині методології окреслення предметного кола незбройної сили, формування її дефініції тощо). Наприклад, Платон, Дж. Локк, І. Кант та, деякою мірою, І. Ільїн вказували на нерозривний зв'язок сили та права (закону), акцентували увагу у своїх працях на тому, що без розумного, конструктивного застосування сили неможливе виконання приписів закону, втілення в життя правових норм. Тобто, сила і право є, так би мовити, взаємодоповнюючими чинниками у функціонуванні державного апарату.

На противагу цим мислителям, інша група філософів уявляла силу насамперед у динаміці, тобто у її «деструктивному» (руйнівному) аспекті. Мова йде про застосування сили, як ключовий регулятор внутрішньодержавних

відносин (Т. Гоббс, наприклад, повністю виправдовував смертну кару як вид покарання, а також силові методи припинення бунтів у суспільстві) та відносин держав між собою (зокрема, Аристотель, Н. Макіавеллі, Г. Гегель, а також К. Маркс і Ф. Енгельс виправдовували ведення війни і визнавали її чи не основним методом реалізації міждержавної політики).

Слід звернути увагу на той факт, що коли досліджувана протягом багатьох століть категорія «сила» (яка розумілася як у позитивному, так і негативному аспектах) перетворилася у XX ст. в насильство (силова зміна правлячих режимів, дві світові війни), то це деякою мірою загнало філософське дослідження цього феномену в глухий кут, що свідчить про те, що поняття сили ще до кінця не осмислене.

Крім того, очевидним висновком постає те, що кожен із філософів, коли брався розглядати категорію сили, загалом не виходив за межі своїх світоглядних установок та концепцій. Іншими словами, розглядав силу через призму вже сформованих знань. Тому, цей факт не дозволяє стверджувати, що той чи інший підхід до трактування сили слід вважати єдино правильним, адже з цього випливає, що все філософське вчення конкретного мислителя розглядається як ідеальне. У цілях міжнародно-правового дослідження слід брати до уваги окремі аспекти філософських тверджень про силу, які виступатимуть у ролі допоміжних чинників з'ясування природи як сили загалом, так і незбройної сили зокрема.

Очевидно, що сила, як і насильство, здавна є найбільш поширеними і вирішальними в арсеналі засобів держав. З поняттям сили пов'язана одна з центральних проблем світоустрою – проблема війни й миру. На основі поняття «сила» суб'єкти міжнародних відносин судять про можливості один одного, будують плани своєї взаємодії, роблять спроби застосувати силу в обхід міжнародно-правових заборон тощо. Ці та інші чинники зумовили становлення «сили» як однієї з базових, інструментальних категорій теорії міжнародних відносин. Вбачається, дослідження її розуміння в межах цієї науки є необхідним підготовчим етапом у процесі формування визначення сили та незбройної сили в контексті її міжнародно-правового вивчення.

Незважаючи на те, що сила є однією із системних категорій теорії міжнародних відносин, вона залишається до кінця незрозумілою та невивченою саме в теоретичній площині. Як зазначає Н. Нікулішин, «все ще відкритим залишається питання щодо змістового наповнення поняття «сила», що підтверджується наявністю чималої кількості підходів до визначення сили держави в сучасній теорії міжнародних відносин» [119, с. 130]. У цьому контексті Дж. Най вказує, що «сила в міжнародній політиці подібна до погоди... Про неї говорять усі, але мало хто її розуміє ...» [270, с. 53].

Представники теорії геополітики, яка сформувалася у системі міжнародних відносин на поч. XX ст. можуть розглядатися як одні з перших, хто аналізував силу держави. Так, Л. Гумплович сформулював основні та вторинні закони зовнішньої політики, зараховуючи до останніх прагнення держави збільшувати свою могутність та запобігати посиленню могутності сусіда, контроль держави над торговельними шляхами методом найменшого опору, нарощування її воєнної сили, що, на переконання Л. Гумпловича, є основою зовнішньої політики, адже саме зовнішня політика безпосередньо визначає статус держави та її активність на міжнародній арені [119, с. 131].

А. Мехен розглядав силу держави через три складники, зокрема: географічне положення країни, її національний характер та морську силу. Поняття морської сили тут ґрунтується на свободі морської торгівлі, де військово-морський флот виконує функцію гаранта державної безпеки [98].

Не тільки кількісне, а і якісне зростання інтересу до категорії сили та її ролі в міжнародних відносинах спостерігалось в др. пол. XX ст. Вбачається, така інтенсифікація була наслідком явного бажання деяких держав наростити свій силовий потенціал з огляду на негативний досвід Другої світової війни.

Базове визначення сили одним із перших сформулював американський дослідник Р. Даль: «Сила – це здатність одного з акторів примусити іншого актора зробити те, що за інших умов останній не зробив би» [193, с. 203]. Визначення Р. Даля стало основою для розуміння сили саме як чинника поведінки.

Американський вчений, ідеолог теорії політичного реалізму Г. Моргентау пояснював поведінку націй-держав через об'єктивний раціональний інтерес, тотожний силі. Основи теорії політреалізму були зведені Г. Моргентау до шести принципів, одним із яких є принцип ототожнення інтересу й сили, а в міжнародній політиці – силове узгодження інтересів між державами. Розуміння інтересу як сили дає змогу визначити основну мету політики – досягнення влади. Власне, це поняття «зумовлює специфіку політичної сфери, її відмінність від інших сфер життя: економіки, етики, естетики чи релігії» [267, с. 5]. Сила потрібна державі для самозбереження (тобто підтримання влади на власній території), але її акумуляція призводить до встановлення влади над іншими державами й народами [98]. З огляду на це, Моргентау стверджує, що найважливішим національним інтересом є акумуляція сили, яка дає змогу реалізувати щораз ширші та розгалуженіші інтереси в міжнародному середовищі [98].

Французький соціолог Р. Арон оригінально поєднав старі та нові ідеї реалізму. Силою він визнавав, наскільки можна зрозуміти, здатність людини чи суспільної групи встановлювати відносини з іншими людьми чи групами, що відповідають її інтересам [8, с. 69]. Тобто, іншими словами, здатність встановлювати та підтримувати «потрібні», вигідні відносини, а також, можливо, і здатність уникати небажаних стосунків.

Що стосується елементів сили (Р. Арон також тут допускає термін «могутність»), то французький дослідник пропонує три основних: по-перше, простір, що його займає те чи інше політичне утворення, по-друге, його наявні матеріальні ресурси і знання, яке дає змогу перетворювати ці ресурси на зброю, а також кількість людей і уміння робити з них солдатів (іншими словами – кількість та якість знарядь війни та воїнів) і, по-третє, спроможність до колективних дій, куди Р. Арон включає організацію армії, дисципліну в ній, якість цивільного управління та військового командування в часи війни й миру, а також солідарність громадян у часи успіхів та невдач [8, с. 74].

Представники теорії неолібералізму, яка зародилася у 1970-х роках, критично сприймають положення реалістів про фундаментальність сили, що виступає одночасно й метою, і засобом зовнішньої політики держав, та її здатність забезпечувати досягнення будь-яких інших цілей. Вони вважають, що військова сила не дає вирішальної переваги в міжнародній системі, оскільки її ефективність суттєво обмежується в ситуаціях взаємної залежності.

Теорія неолібералізму заперечує лише виняткове значення військової сили та примусу в міжнародних відносинах, натомість звертаючи увагу на розвиток нових форм міжнародних відносин та трансформацію сили відповідно до цього процесу. Зокрема, однією з таких форм є створення міжнародних інститутів та організацій, що здатне призводити до інтеграції різного ступеню глибини, яка змінює контекст застосування сили, створюючи економічно інтегровані міжнародні системи. У таких системах будь-які односторонні дії стають порівняно неефективними, а пряме використання військової сили якраз і є прикладом односторонніх дій. Однак це не означає, що значення сили в міжнародній системі загалом зменшилося – змінилися, на думку неолібералів, лише форми її впливу та використання [69, с. 17]. Такий підхід неолібералів має безпосереднє значення для міжнародно-правового дослідження сили – адже якщо вплив реалізовується через такі невійськові сфери, як економічно-фінансову, інформаційну та кібернетичну, то це так само вимагає належної реакції з боку міжнародного права – формування заборони застосування сили в цих сферах.

Для розуміння здатності інших методів впливати на міжнародні відносини неоліберали вводять додаткові параметри – «чутливість» (*sensitivity*) та «вразливість» (*vulnerability*). На противагу реалістам, для яких застосування сили лише опосередкованим чином було пов'язане з очікуваними витратами того, хто цю силу застосовує, ліберали розуміють силу виключно як засіб багатосторонньої дії. Використання сили завжди, відповідно до цієї парадигми, тягне наслідки (у вигляді витрат чи ризиків) для його ініціатора, отже сторона, що застосовує силу і сторона, проти якої силу застосовано, опиняються в ситуації взаємозалежності [62].

За словами Р. Кеохейна та Дж. Ная, «для розуміння ролі сили у взаємній залежності необхідно розрізняти два виміри: чутливість та вразливість. Чутливість визначається тим ... як швидко зміни в одній державі призводять до відчутних змін в іншій, наскільки значними є ці наслідки... Вразливість у взаємозалежності залежить від відносної доступності та ціни альтернатив, перед якими постають різні актори ...» [250, с. 12-13].

Наприкінці 1970-х - початку 1980-х рр. політичний реалізм відродився в реформованому вигляді – неореалізмі або структурному реалізмі. Його теоретики (К. Уолтц, Р. Гілпін та ін.) у своїх ідеях зберегли такі основні поняття теорії політичного реалізму, як національний інтерес, боротьба за владу, у тому числі й поняття «сила» [98]. Наприклад, К. Уолтц підкреслював, що сила окремої держави виступає як сукупна. До неї входять розміри території й чисельність населення, ресурси, економіка, військова сила, політична стабільність і компетентність політичного керівництва. Сила дає державі засоби для збереження автономії, забезпечує свободу політичного маневру й безпеку. Поняття сили, на думку К. Уолтца, доцільно трактувати як відношення, а не розділяти її на компоненти і використовувати кількісні показники для порівняння держав [135, с. 147].

Інший неореаліст Р. Гілпін стверджує, що сила держави, крім її збройних сил, включає в себе економічні можливості та технологічну ефективність. Провідною тезою тут є твердження про те, що сила державі необхідна не для боротьби за виживання, а для підвищення рівня свого добробуту, що дає можливість реалізувати головну мету держави – підвищення свого статусу та зростання в ієрархії міжнародних систем [158].

Класифікацію сили, яку можна перенести із теорії міжнародних відносин у доктрину та практику міжнародного права навів майбутній Держсекретар США Г. Кіссінджер. Він запропонував розділити силу на наступальну (здатність нав'язувати волю іншим), захисну (здатність протистояти нав'язуванню) та силу стримування (здатність протиставити загрозі рівноцінну або більшу загрозу). Можна допустити, що такий поділ сили корелює відповідно з агресією, самообороною та контрзаходами в міжнародному праві. Необхідно підкреслити,

що така класифікація була викликана реаліями «холодної війни» та стратегіями стримування, в основі яких лежала ядерна зброя. Такою ж причиною можна обґрунтувати розподіл Г. Кіссінджером сили на таку, що ґрунтується на прямому використанні насильства та таку, що обходиться без нього [254, с. 5]. Така класифікація, як помітно, корелює із поділом сили в міжнародному праві на збройну та незбройну.

Постмодернізм, в основі якого лежить філософія постпозитивізму, ставить під сумнів взагалі здатність науки пояснювати соціальні явища, включно із міжнародними відносинами. Для постмодернізму сила є майже в буквальному розумінні ілюзією та «пророцтвом, що реалізується саме собою». Взагалі, наука, з погляду постмодерністів, займається «вигадуванням» різного роду концепцій та теорій, за допомогою яких нав'язує власні розуміння та значення суспільству [69, с. 20].

Розуміння постмодерністами сили в міжнародних відносинах побудоване на двох припущеннях. Перше стосується відносності та тимчасовості наукового знання, а друге зачіпає маніпуляції уявленнями, що можуть бути джерелом сили. Більш-менш єдиного розуміння сили, як це можна спостерігати в роботах реалістів та лібералів, у постмодерністів немає. Натомість є консенсус щодо визначення сили як взагалі можливостей маніпулювання, управління цінностями та сприйняттям [69, с. 20].

Деякі постмодерністи використовують поняття «четвертого обличчя» сили [200, с. 977-1007]. Водночас першим «обличчям» є образ сили, сформульований Р. Далем, що стосується здатності суб'єкта А примусити суб'єкта Б зробити щось, чого останній за інших умов не робив би. Друге «обличчя» (П. Бакрач, М. Барац) характеризує здатність змусити Б утриматися від дій, які той здійснив би за інших умов [165, с. 947-952]. С. Люкес зазначав, що є ситуації, у яких прагнення суб'єктів можуть збігатися, і тоді справжнє, «третє» обличчя сили можна виявити лише у випадку, якщо дії Б починають суперечити його певним «фундаментальним і об'єктивним інтересам» [263, с. 23]. Особливістю підходу постмодерністів, за яким сила являє «четверте» обличчя є те, що сила в цьому

втіленні набуває нової якості – створювати та змінювати суб'єктів відносин [206]. Така здатність змінює звичну сталість структури відносин «суб'єкт-об'єкт», у яких тільки одна сторона спроможна примушувати, стримувати та винагороджувати. Із врахуванням цих зауважень, можна звести розуміння сили постмодерністами до здатності впливати на уявлення, цінності та бажання; здатність «створювати» альтернативні світи та, що важливо, руйнувати світи, створені іншими [69, с. 22]. Таке обґрунтування сили цілком може бути взяте до уваги під час міжнародно-правового аналізу застосування інформаційно-психологічної сили, суттю якої є, власне, вплив на уявлення, цінності та бажання людей.

Більш детально розглядаючи погляди одного з представників постмодерністської парадигми, французького філософа та соціолога М. Фуко, то характерним є те, що дослідник особливо не розділяв категорії «сили» та «влади». Він вважав, що влада – це не статична субстанція, а динамічна, яка присутня в будь-яких відносинах між суб'єктами. Завжди, коли суб'єкт своєю дією реагує на інший суб'єкт – генеруються або змінюються певні владні відносини або відносини влади (*Machtbeziehung*). Тому, владу завжди можна знайти там, де дією реагують на інші дії, тобто владні відносини завжди передбачають наявність зворотної реакції і спротиву. У такий спосіб ця концепція здійснення влади постійно включає в себе водночас відповідь і опір, без яких, на думку М. Фуко, вона просто немислима [21, с. 241].

За теорією політичного конструктивізму (Р. Джервіс, М. Уайт та Х. Булл), яка виникла в 1990-х рр., сила, окрім військового складника, повинна також включати культуру, ідеологію, знання. Відтак основну причину виникнення конфліктів у міжнародному середовищі науковці вбачали в недостатньому рівні близькості культур і суспільної практики людей, держав тощо [85, с. 22].

Спроба переосмислення поняття сили в період кризи системи міжнародних відносин була зроблена представниками структуралістського методу, за яким найбільш потужним засобом досягнення міжнародними акторами своїх цілей на той час визнавалася «структурна сила» (*«structural power»*). Структурна сила – це

здатність задовольнити чотири соціальні потреби, які лежать в основі сучасної економіки: безпека (у тому числі й оборонна міць), знання, виробництво і фінанси. Структурна сила змінює межі світової економіки, у яких взаємодіють один з одним актори міжнародних відносин. Вона залежить не стільки від міждержавних відносин, скільки від системи, елементами якої є різні типи споживання, способи поведінки, спосіб життя. Структурна сила впливає на предмет, зміст і результат тих чи інших міжнародних переговорів, визначає правила гри в тій чи іншій галузі міжнародних відносин. Крім того, структурна сила використовується для безпосереднього впливу на конкретних індивідів: виробників, споживачів, банкірів, викладачів тощо. [307, с. 45-65].

Французькі соціологи міжнародних відносин Б. Баді та М.-К. Смутс, розглядаючи концепцію структурної сили, особливо виділяють такий елемент, як технологія. Технологічна міць, підкреслюють вони, є не просто продовженням економічної та торговельної сили, але грає й самостійну роль у системі засобів міжнародних акторів. Вона лежить в основі трьох вирішальних для міжнародної діяльності феноменів: автономії рішення актора у військовій сфері, його політичного впливу, а також культурної привабливості [166, с. 155].

Така позиція структуралістів якісно відрізнялася від уже сформованих на той час реалістами, лібералами, постмодерністами поглядів та уявлень про силу держави. Пропозиція структуралістів поглянути на силу під іншим кутом зору отримала певне поширення та популярність. Мабуть, причина тут банальна – основні закономірності міжнародних відносин змінювалися достатньо динамічно в другій половині XX ст., що не могло залишитися поза увагою науки, яка зобов'язана була відповідним чином реагувати на всі перипетії, що мали місце на міжнародній арені, особливо наприкінці другого тисячоліття.

На поч. 90-х рр. XX ст. американським політологом Дж. Наєм була запропонована концепція «м'якої сили» («*soft power*»), під якою дослідник розуміє сукупність культурних, економічних та ідеологічних цінностей держави, які дають їй змогу впливати на інші держави. Також, за допомогою «м'якої сили»

держава досягає бажаного результату більше через привабливість, аніж шляхом примусу та підкупу [272, с. 166].

На думку американця, сила сучасних держав розпадається на три складники: військова сила; економічна міць; «м'яка сила». І якщо раніше, стверджує Дж. Най, держава прагла наростити власний військовий потенціал, то в наш час зростає значення чинника «м'якої сили». Остання зі свого боку має три основних джерела: культура, політичні цінності та зовнішня політика держави [65, с. 94].

У вітчизняній доктрині «м'яка сила» – це напрям зовнішньої політики, який полягає в створенні сприятливого інформаційно-психологічного середовища для досягнення конкретних зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних цілей [89, с. 144]. Наприклад, професор М. А. Ожеван розглядає поняття «м'яка сила» швидше як евфемізм, що вживається замість терміну «зовнішній інформаційно-психологічний вплив», а інший український дослідник В. Пантелєєв вважає, що мова йде про використання класичного інструментарію *PR* в міжнародних відносинах [123].

Розвиваючи концепцію «м'якої сили», Дж. Най приходить до концепції «розумної сили» («*smart power*»), яка трактується ним як оптимальне поєднання інструментів «м'якої» та «жорсткої сили» або, іншими словами, комбінація методів переконання та примусу [271]. Обґрунтовуючи існування «розумної сили», Дж. Най вказує, що ведення сучасної зовнішньої політики перетворилося на гру в шахи. В одній площині відбувається класичне військове протистояння, де перевагу має той, у кого сильніша армія. В іншій площині – міждержавні економічні відносини, де досягнення бажаних результатів у торгівлі та фінансових питаннях залежать від результату домовленостей між ключовими фінансово-економічними гравцями, насамперед, США, Євросоюзом та Китаєм. У третій площині – боротьба за симпатію та прив'язаність. Успіху на зовнішньополітичній арені досягає тільки той, хто вміє грати одночасно у всіх трьох вимірах [89, с. 144].

Термін «розумна сила» спочатку застосовувався лише щодо США, проте вважається, що така стратегія не обмежується тільки цією країною. Малі

держави – Швейцарія, Сінгапур, Катар, Норвегія також часто її використовують [63, с. 232].

Запропоновані Дж. Наєм концепції «м'якої» та «розумної сили», як помітно, ґрунтуються на ідеї досягнення мети непрямыми засобами, що частково перекликається із предметом дисертаційного дослідження. Однак, ці концепції явно є міжнародно-політологічними, що зумовлює передусім акцентування на мотивах застосування цих «сил» державами, середовищі застосування, геополітичних наслідках тощо. Іншими словами, оболонка вказаних концепцій та міжнародно-правової категорії «незбройна сила» досить схожі, проте відмінними є їхнє наповнення та інструментальне значення.

Переходячи до висновків аналізу категорії «сила» в різних теоріях міжнародних відносин, слід зазначити, що її тлумачення та розуміння великою мірою відображало характерні особливості суспільних та міжнародних процесів і явищ, які були властиві окремому етапу розвитку міжнародної системи. Сучасні тенденції міжнародних відносин нашоухують на думку, що зараз найбільш актуальною та збалансованою вважається реалізація концепції «розумної сили» – держави прагнуть досягнути власних інтересів різноманітними незбройними засобами, які розглядаються як більш бюджетні та такі, що важче піддаються доказуванню в порівнянні із класичною «жорсткою силою». Водночас, якщо та чи інша зовнішньополітична мета певної держави є для останньої особливо затребуваною, то аж ніяк не слід відкидати застосування нею збройних засобів задля її досягнення (військові дії США на Близькому Сході; військові дії Росії в Україні та Сирії тощо).

Доцільно також зробити висновок, що практично всі проаналізовані підходи до розуміння категорії «сила» можна звести до двох базових напрямів: а) атрибутивного – розуміння сили як певних специфічних характеристик або якостей її носіїв; б) поведінкового – як можливості такі ознаки та характеристики використовувати на практиці, наприклад, для зміни поведінки інших суб'єктів.

Прибічники першого погляду розглядають силу як здатність, можливість держави здійснювати вплив, звертаючи увагу на матеріальність сили, так би

мовити, її «фізичні» атрибути. Тобто атрибутивний підхід орієнтується на розуміння сили у статиці, як комплексу певних навичок та фізичних показників. Такий підхід, який є поширеним, насамперед, у теорії міжнародних відносин, політології, з огляду на свою методологічну основу не може бути використаний для дослідження незбройної сили у міжнародно-правовому розрізі. Адже міжнародне право здебільшого надає оцінку діям своїх суб'єктів, а не їхнім станам (з іншого боку, певному стану однаково передують конкретна дія, вчинення/невчинення якої може бути регламентоване міжнародним правом).

Тому цінним для міжнародно-правового дослідження застосування незбройної сили є саме поведінковий підхід.

Він, підтверджуючи вагомість фізичних характеристик і наявності ресурсів, фундаментальною функцією наділяє сам процес їхнього використання. Адже на думку прихильників цього підходу, сила держави має зміст тільки тоді, коли порівнюється із силою іншої держави, з якою вона взаємодіє, конфліктує в межах одного зіставного силового поля. З огляду на це, про силу її носіїв можна дізнатися, аналізуючи наслідки її практичного застосування, серед яких першорядним є змінені поведінка інших суб'єктів.

Іншими словами, за поведінковим підходом сила розуміється у динаміці – не як здатність впливати, а безпосередньо як вплив (дія). Власне, така дія є правовимірною, адже з погляду міжнародного права має значення діяння суб'єкта як протиправне чи правомірне, тобто, передусім, має звертатися увага на поведінку цього суб'єкта, а не на його силовий потенціал (реальний чи евентуальний).

1.2. Еволюція поглядів на категорію «сила» у доктрині міжнародного права

На сучасному етапі розвитку міжнародного права можна з упевненістю говорити, що категорія «сила» є однією із ключових у його понятійно-категоріальному апараті. Адже питання забезпечення міжнародного миру та безпеки, що є одним з основним завдань міжнародного права, напряду пов'язане із концепцією сили та її застосування. Крім того, один з основних принципів міжнародного права, заборони погрози силою або її застосування, як помітно, безпосередньо оперує цією категорією. Оскільки вказаний принцип має звичаєво-правовий характер, його зміст та назва формувалися тривалий час у міжнародно-правовій доктрині та практиці. Це дозволяє говорити, що під час такого формування накопичилися певні міркування та ідеї щодо розуміння сили та форм її застосування (передусім, війна), які найбільше цікавили доктрину в конкретні етапи. Тому, перш ніж перейти до сучасного розуміння сили та обґрунтування дуалістичної природи цієї категорії, необхідно з'ясувати історичні закономірності її тлумачення доктриною міжнародного права.

Наукові пошуки щодо міжнародно-правової природи сили, її елементів, видів розпочалися практично з ранніх етапів розвитку доктрини міжнародного права. Ми розглядаємо останню у її звичному розумінні, тому незважаючи на суперечності щодо періодизації історії наукового знання про міжнародне право, вважаємо, що таке зародилося у епоху Пізнього Середньовіччя – початку Нового Часу. Отже, «вік» науки міжнародного права складає декілька століть, що дає змогу говорити про накопичення певного пласту знань про силу та її різновиди, матеріалізованого як у формі цілісних теорій та концепцій, так і у вигляді окремих ідей та міркувань.

Стрімке зростання інтересу до категорії сили в доктринальному аспекті почалося у XV-XVI ст. ст., у період інтенсивного зростання силових методів у міждержавних відносинах (Тридцятилітня війна, Семилітня війна, Англо-іспанська війна та ін.). Серед перших, хто звертався до питання сили та війни, як її безпосереднього вияву, можна розглядати Н. Макіавеллі та Е. Роттердамського,

науковий доробок яких уже досліджувався у філософському контексті. Водночас, незаслужено невідомим є оригінальний вклад у зародження міжнародно-правової думки іспанського схоласта XVI ст. Ф. де Віторія.

В одній зі своїх університетських лекцій (*De potestate civili* – «Про цивільну владу»), які були основною формою наукової творчості де Віторія, він вказує, що ідеальною формою спільноти людей є громадянське суспільство (*societas civilis*), яке «являє собою об'єднання, що найбільш властиве природі». Одна з основних характеристик подібної спільноти полягає в її самодостатності, що виражається насамперед у здатності відбивати силу силою й направляти свої зусилля на досягнення загального блага (*bonum commune*) [101, с. 44-45].

Як помітно, у силі та здатності її застосувати в потрібних випадках де Віторія вбачав особливу характеристику громадянського суспільства, яка, власне, робить його таким. Водночас, малася на увазі саме збройна сила, тому особливо глибокого змісту в цю категорію де Віторія не вкладав.

А. Джентілі, італійський представник науки міжнародного права догроціанського періоду, значно вплинув на її розвиток, написавши кілька фундаментальних праць, основний інтерес із яких становлять «Три книги про право війни».

Війну А. Джентілі розуміє як конфлікт між збройними силами держав, як збройну боротьбу публічного характеру, тим самим вилучаючи із цього поняття так звані приватні війни. На його думку, війна є «збройним змаганням», тому що здійснюється не за допомогою слів, а збройними методами. Також характеристикою війни є публічний характер, бо вона ведеться відкрито між рівними, незалежними сторонами.

Ведення війни, за Джентілі, має відповідати передусім принципам міжнародного права та справедливості. Якщо хоча б однієї умови немає, вона втрачає правомірний характер. Крім того, А. Джентілі вважає війну правомірною лише в разі, якщо вона спричинена справедливими мотивами. Такі мотиви він поділяє на три категорії: духовні або релігійні; природні; ті, що є наслідком порушення прав людей [122].

У системі вчення Г. Гроція знайшли своє відображення ідеї, що стосуються сили та її застосування. Зокрема, у монументальній праці «Про право війни й миру» він, дотримуючись основних ідей свого попередника Е. Роттердамського, висловив прагнення встановити мирний міжнародний порядок, усунути силу з міждержавних відносин і ретельно регламентувати правомірність ведення війн. Г. Гроцій першим розробив систему положень, якими, на його думку, зобов'язані керуватися держави у своїх взаємовідносинах. Він вважає їхньою основою не силу, а право і справедливість [120].

У цьому зв'язку доречно звернути увагу на те, що війну Гроцій визначає як «стан боротьби за допомогою сили як такої». На його думку, це поняття охоплює як війни приватні (між приватними особами), так і публічні (які ведуть органи державної влади). Виокремлює Гроцій і змішану війну, у якій поєднуються елементи двох перших типів війн.

Розрізняючи війни справедливі й несправедливі, Гроцій у відповідності зі своїм юридичним підходом до цієї проблематики підкреслював, що «справедливою причиною початку війни може бути не що інше, як правопорушення». До справедливих війн він, зокрема, відносив війни оборонні, війни для збереження цілісності держави, захисту майна [121].

Такі погляди Г. Гроція дають змогу зрозуміти його концепцію сили – це один зі способів ведення міжнародної політики (хоча й недопустимий), який полягає в досягненні державних інтересів шляхом застосування збройного впливу (ведення війни) щодо іншої держави.

Певного імпульсу розвитку ідеї заборони вдавання до війни, а, отже, і застосуванню державами збройної сили надав В. Пенн. Він одним із перших висловив ідею створення міжнародного об'єднання держав – так званого «європейського Конгресу, Парламенту або Палати держав». Водночас квакер-пацифіст не випускав з уваги і чинник сили: «І якщо яка-небудь держава, що бере участь у цьому верховному органі, відмовиться підкорятися його бажанням і вимогам або не стане чекати і в точності виконувати прийняте ним рішення, якщо вона натомість вдасться до допомоги зброї або стане відкладати виконання

рішення за межі встановленого строку, то всі інші держави, об'єднані в єдину силу, повинні примусити її до підкорення та дотримання рішень із відшкодуванням шкоди, завданої постраждалій стороні, і з оплатою витрат тих держав, які примусили її підкорятися» [17].

З огляду на це можна сказати, що В. Пенн розглядає силу як крайній засіб, до якого можуть прийти країни «європейського Конгресу», щоб змусити державу-порушницю виконати свої зобов'язання перед цим союзом держав. Тобто англійський активіст розуміє збройно-силовий вплив як форму «переконання» в крайніх ситуаціях.

Одним із найяскравіших послідовників вчення Г. Гроція вважається швейцарський юрист-міжнародник Е. де Ваттель. Його ключовою міжнародно-правовою працею є «Право народів, або Принципи природного права, застосовувані до поведінки і справ націй і суверенів» («*Droit des Gens*»), у якій, серед іншого, знайшли своє відображення міркування де Ваттеля про силу та її застосування [109, с. 182].

Е. де Ваттель ставив понад усе інтереси національної держави. Кожна «держава-нація» має право робити все, що служить її інтересам. Але оскільки в Європі на той час уже склалася міжнародна політична система й національні інтереси, переплітаючись, вимагають підтримання певного «загального порядку», то Європа, на думку де Ваттеля, зацікавлена в політичній рівновазі, яка виключала б гегемонію будь-якої держави. Тобто, швейцарський науковець вбачає, що саме баланс сил є гарантією незалежності кожної держави. Продовжуючи свою концепцію, він вважає, що загроза порушення такого балансу виправдовує превентивну війну [120].

Англійський політико-правовий діяч Дж. Бентам активно та системно висловлював свої міркування щодо питань міжнародного права, зокрема займався вивченням міжнародно-правових гарантій міжнародного миру та висував пропозиції щодо вирішення цієї проблеми.

Дж. Бентам засуджував агресивні війни та прагнув довести, що в сучасному світі війна не є жодною мірою корисною, натомість, вона збиткова: «Вся торгівля

за своєю суттю прибуткова – навіть для тієї сторони, для якої її вигода найменша. Уся війна за своєю суттю руйнівна; і, тим не менш, найбільші зусилля держави спрямовані на те, щоб збирати в скарбницю приводи до війни й накладати пута на торгівлю» [130, с. 187].

Крім того, Дж. Бентам висловлював ідею утворення суду для вирішення міжнародних спорів. У межах реалізації правосуддя цією інституцією він передбачав застосування збройної сили як останній захід впливу до «непокірної держави» за посередництвом воєнного контингенту, наданого декількома державами для примусового забезпечення рішень суду [130, с. 188].

Розмірковування над проблемою війни, як безпосереднього вияву збройної сили знайшли своє відображення в монументальній праці К. фон Клаузевіца «Про війну». Він трактує війну як «акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю» [71].

Розкриваючи природу війни, фон Клаузевіц розумів її як певну «трію», що складається з насильства, як первісного свого елемента, ненависті і ворожнечі, які слід розглядати, як сліпий природний інстинкт; з гри ймовірностей і випадку, що звертають її в арену вільної духовної діяльності; з її підпорядкованості чистому розуму [71].

Як помітно, фон Клаузевіц не розрізняв таких категорій, як «сила», «потужність», «вплив», обмежившись вказівкою на взаємозв'язок війни й політики. На противагу цьому військовий зазначає, що в сили є свої матеріальні елементи, під якими він розуміє загальну потужність держави. Сюди входять, передусім, збройні сили, населення країни, її географія та потенціал союзників. Фон Клаузевіц також закликає не забувати про морально-психологічні складники сили, які теж є її важливим елементом.

Заслуговують на увагу погляди на силу найбільш відомого представника російської доктрини міжнародного права Ф. Ф. Мартенса. Теорія панування сили (*Realpolitik*), яка набула поширення в др. пол. XIX ст. завдяки О. фон Бісмарку, зустріла різку критику з боку Мартенса. Вчений-міжнародник рішуче заперечував можливість розглядати силу як основу права. На його думку, опорою

міжнародного права є формування належної правосвідомості. Водночас вчений зазначав, що те, що право може охоронятися силою або примусом, не означає, що ця сила або примус обов'язково входять до поняття права, що право без них немислиме. Мартенс також підкреслював, що силу сучасної держави складають освіта й культура, а не велика територія чи багатомільйонна армія [102, с. 14-15].

Л. Оппенгейм у контексті досліджуваного питання обстоював тезу про провідну роль балансу сил між державами, як важливу умову для підтримання стійкості міжнародного права. Зокрема, будучи позитивістом, він вважав, що цей баланс є необхідною умовою для «формалізму» в праві. Якщо балансу сил немає й одна з держав, досягнувши переваги, стає гегемоном, то ця держава щодо міжнародного права починає слідувати «антиформалістському» підходу, коли їй це вигідно [109, с. 169].

Таке розуміння ролі сили в міжнародному праві є оригінальним для періоду Л. Оппенгейма. Також, слід погодитися із раціональністю цього твердження, адже на поч. ХХІ ст. такі гегемони міжнародних відносин, як Росія і США у своїх зовнішньополітичних діях часто нехтують формально-юридичною стороною, ігноруючи норми міжнародного права.

Дж. Сміт, американський експерт із міжнародного права, у 20-30-х рр. ХХ ст. писав: «За відсутності якогось загального й неупередженого органу управління, який міг би інтерпретувати міжнародні правила поведінки й оцінювати стан міжнародних відносин, кожна держава цілком природно прагне не тільки розширити свій силовий потенціал у зовнішньому світі, а й попередити, якщо це їй до снаги, будь-яке можливе розширення впливу держави-суперника. Інстинкт самозбереження у світі, що складається з абсолютно незалежних держав, змушує кожен з них прагнути володіти силою, щоб гарантувати себе від небезпеки піддатися агресії зі сторони» [35].

Значний внесок у розвиток теорії та практики міжнародного права зробив відомий вчений Г. Кельзен, застосувавши свій позитивістський підхід. На його думку, національне право відрізняється від інших нормативних систем, наприклад, моралі, своєю примусовою силою, тобто право є «примусовим

наказом» (*Zwangsordnung*). Зі свого боку під примусом Г. Кельзен розумів погрозу або застосування фізичної сили в межах територіальних кордонів держави. А оскільки міжнародне право є правом у тому ж сенсі, що й національне, то його виконання також має забезпечуватися можливим застосуванням сили однією державою проти іншої [288, с. 334-335].

Звідси слідує, що фізична (збройна) сила, на переконання Г. Кельзена, є засобом забезпечення правопорядку в міжнародному праві, зважаючи на його роль, як нормативного регулятора міждержавних відносин.

Як зазначає В. Е. Грабар, утопічність проектів «вічного миру», які були поширені у доктрині міжнародного права напередодні, зумовили пошук інших засобів обмеження війни та її заміни на мирні засоби. Це, на переконання вченого, загалом є тенденцією доктрини міжнародного права на початку XX ст. До таких авторів-пацифістів доцільно віднести, наприклад, Л. О. Камаровського, І. С. Бльоха, П. Є. Казанського тощо [29, с. 551-552].

Одним із найбільш авторитетних науковців, які досліджували питання сили, був Дж. Шварценбергер. Він визначав силу як найважливіший складник міжнародних відносин, стверджуючи, що вона є чинником, що визначає місце суверенних держав в ієрархії міжнародної аристократії [292, с. 23]. «Світ, такий, яким він є, – це світ, у якому править сила. І таке його розуміння дозволяє нам вивчати його з позиції обсягу цієї сили, структуруючого й дестабілізуючого впливу, який вона може мати» [112, с. 297].

Досліджуючи причини невдачі Ліги Націй у своїй праці «*Power Politics*» («Силова політика»), Дж. Шварценбергер дійшов висновку, що ця міжнародна організація намагалася пропагувати та втілювати універсальні інтереси, тоді як усі держави світу реалізували власні національні інтереси, застосовуючи силу. На його думку, «під час побудови міжнародного права на основі принципу суверенітету, держави залишають за собою право вільного вибору між миром і війною» [151, с. 112]. Сила, у його інтерпретації, є комбінацією спонукання та примусу, їй надається перевага як найбільш дієвому засобу зовнішньої політики, а чинне міжнародне право лише легітимізує та вноормовує її застосування [98]. Такі

твердження вченого підкреслюють, що у доктрині того часу зароджується тенденція щодо необхідності поступового переходу від нормативного обмеження війни до повної її заборони, передусім, засобами міжнародного права.

Лейтмотивом наукових розвідок видатних представників доктрини міжнародного права щодо природи сили у другій половині ХХ ст. (Я. Броунлі, Й. Дінстайн, М. Ейкгерст, Б. Сімма, Т. Френк, А. Кассезе, М. Шоу та ін.) є її розгляд у контексті Статуту ООН (переважно в розрізі принципу заборони погрози силою та її застосування) та, деякою мірою, Резолюції про визначення агресії. Іншими словами, дослідження вченими сили є складником процесу тлумачення ними відповідних положень міжнародно-правових актів, де текстуально трапляється ця категорія [67, с. 234]. Наприклад, М. Ейкгерст вів наукові пошуки у сфері застосування сили для захисту громадян закордоном [161, с. 3-23], а Т. Френка цікавило застосування сили через механізм самооборони [208]. М. Шоу вважав силу основним інструментом ООН у системі превентивних та примусових заходів, які вживаються у випадку існування загроз миру й безпеці. Водночас, на думку М. Шоу, сила може втілюватися як у економічних санкціях, так і в різноманітних збройних заходах [299, с. 4-5]. Авторитетний італійський спеціаліст із міжнародного права А. Кассезе велике значення приділяв міжнародно-правовій системі підтримання миру й безпеки. Зокрема, це проявилось у його суперечливій оцінці операції НАТО в Югославії – Кассезе визнав незаконність операції, проте вважав її легітимною (*illegal but legitimate*), водночас запропонувавши низку критеріїв легітимної гуманітарної інтервенції [184, с. 23-30].

Тлумачення сили теоретиками без сумніву впливало на контекст розуміння цієї категорії у відповідних міжнародно-правових документах. Іншими словами, доктрина, діючи на випередження, визначала порядок денний міжнародних конференцій, на яких приймалися відповідні акти. Зокрема, вказані у доктрині ідеї щодо обмеження застосування сили між державами втілювалися аж на початку ХХ ст., у окремих положеннях Гаазьких конвенцій 1907 р. Так, у Конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень «з метою попередити, за можливістю, звернення

до сили у відносинах між державами», вони погодилися «докладати всі свої зусилля для того, щоб забезпечити мирне вирішення міжнародних незгод» (ст. 1).

У ст. 1 Конвенції про обмеження у застосуванні сили під час стягнення по договірних боргових зобов'язаннях «держави погодилися не вдаватися до збройної сили для витребування договірних боргів, що стягуються урядом однієї країни з уряду іншої країни ...».

Однак Перша світова війна та післявоєнні обставини засвідчили, що таких необов'язкових та добровільних закликів недостатньо для попередження масштабних збройних протистоянь між державами. Як наслідок, в післявоєнний період відносини застосування сили починають наповнюватися більш категоричними обмеженнями. Такі положення були новітніми для свого часу, що, безумовно, вплинуло на розуміння сили як у доктрині, так і в практиці.

Наприклад, Протокол про мирне врегулювання міжнародних спорів 1924 р. закликав держави не вдаватися до війни, за винятком спротиву агресії чи військових дій із дозволу Ліги Націй (ст. 2). Також документ передбачає, що у випадку судового розгляду спору між державами, вони не вживатимуть жодних заходів військової, військово-морської, повітряної, промислової або економічної мобілізації, щоб загострити ситуацію (ст. 7). Таке застереження дозволяє припустити, що, окрім традиційних військових заходів впливу, промислово-економічні заходи також визнавалися вагомим інструментом міждержавного примусу, що спричинило їхнє включення до цього переліку.

Надалі, в епоху Ліги Націй, обмеження та заборони здійснення збройно-силового впливу були відображені в Декларації про агресивні війни 1927 р. («всі агресивні війни є та мають бути заборонені») та Договорі про відмову від війни як засобу національної політики 1928 р. (Пакті Бріана-Келлога). В останньому засуджується звернення до війни для врегулювання міжнародних спорів та закріплюється відмова від такої в міжнародних відносинах як засобу національної політики.

Історичне значення Пакту Бріана-Келлога в умовах універсального правопорядку полягає в тому, що це перший багатосторонній міжнародний

договір, який засудив війну як засіб вирішення спорів між державами та містив важливі міжнародно-правові норми, що спрямовані проти агресивної війни.

З іншого боку, Пакт Бріана-Келлога не передбачав примусових заходів до порушників договору. Іншими словами, вказаний міжнародно-правовий документ не створював в межах універсального правопорядку того часу додаткових механізмів забезпечення миру у світі та ефективної заборони агресивних війн.

Як вірно зазначає А. І. Дмитрієв, заповнити ці прогалини намагалася доктрина. Так звані Будапештські статті тлумачення Пакту Бріана-Келлога, підготовані у 1934 р. Асоціацією міжнародного права (доктринальне тлумачення), передбачали заходи проти держав-порушниць Пакту. У Статтях зазначалося, що держава, яка підписала Пакт, але допомагає державі-порушниці Пакту, сама порушує Пакт Бріана-Келлога. А держави, які не беруть участі в конфлікті, виходячи зі змісту доктринального тлумачення, можуть не визнавати за державою-порушницею Пакту тих прав, які надані воюючим сторонам міжнародним правом.

На переконання вченого, одним із ключових недоліків Пакту є те, що документ не створював жодного органу, який визначав би, яка з воюючих держав порушила міжнародно-правові норми. Це питання вирішувалося самими учасниками Пакту, думки яких могли бути протилежними. Наприклад, держава, яка вдавалася до війни, як правило, власну агресію видавала за акт самооборони або за превентивні дії запобігання загрозі з боку країни, на яку відбувся напад. Тому держави, які допомагали обом сторонам у такому чи схожому конфлікті, були по-своєму праві [43, с. 269-270].

Як було вказано, впродовж другої половини XX ст. у міжнародно-правових документах сила розумілася у призмі Статуту ООН, а саме – принципу незастосування сили чи погрози силою. Однак, починаючи з XXI ст., під егідою ООН приймаються численні резолюції, які засуджують застосування державами примусу, відмінного від збройного. Хоча це не змінює предметних меж п. 4 ст. 2, однак «сила» як теоретична категорія міжнародного права починає розумітися дедалі ширше, тобто такою, що включає не тільки збройний складник.

За підсумками здійсненого аналізу можна прийти до кількох важливих висновків. Як помітно, осмислення категорії «сила» в доктрині міжнародного права пройшло тривалий процес розвитку, на початкових стадіях якого ця категорія розумілася в значенні засобу забезпечення правопорядку у державі (Ф. де Віторія, Н. Макіавеллі). Згодом у доктрині починають з'являтися ідеї щодо нормативного обмеження війн (застосування сили між державами), ведення яких на той час визнавалося правомірним (Г. Гроцій, Е. де Ваттель). Починаючи з XIX ст., дослідники трактують силу як визначальний інструмент підтримання балансу інтересів між державами (К. фон Клаузевіц, Ф. Мартенс), що зумовило появу поглядів щодо обмеження її застосування. У першій половині XX ст. у доктрині поступово змінюється підхід від обґрунтування обмеження застосування сили до відмови її застосування як інструменту міжнародної політики. Характерною особливістю досліджень концепції сили в другій половині XX ст. є те, що такий аналіз супроводжує процес докладного тлумачення текстів міжнародно-правових документів, які оперують категорією «сила». Варто зауважити, що останніми роками у доктрині збільшилася тенденція не ототожнювати силу та збройну силу, що є прямим наслідком інтенсифікації застосування державами незбройного впливу. Відповідні думки та твердження дослідників щодо семантичного тлумачення положень Статуту ООН будуть систематизовані надалі в межах обґрунтування дуалістичної природи сили як міжнародно-правової категорії.

Тобто, незважаючи на те, що впродовж усієї людської історії сила ототожнювалася передусім із військовою потужністю, останніми десятиліттями важливими міжнародно-політичними інструментами держав стають незбройні види примусу (сили). У зв'язку з цим, варто погодитися із П. Аснером, який вважає, що «роль сили не стільки спрощується або знижується, скільки просто стає менш безпосередньою, більш невизначеною, не такою передбачуваною й не такою, що піддається розрахункам» [9, с. 64].

Крім того, вбачається, досліджені уявлення представників доктрини можуть бути згруповані в окремі історичні етапи, що дасть змогу виділити їхні особливості в синхронному порядку.

1) Кін. XV – кін. XVI ст.ст. – у цей період (збройна) сила розуміється в контексті засобу забезпечення не лише правопорядку в суспільстві (Ф. де Віторія) чи в державі (Н. Макіавеллі, Е. Роттердамський), а й виступає чи не основним атрибутом державної влади взагалі (внутрішньодержавна орієнтація сили);

2) Поч. XVII – поч. XIX ст. ст. – у представників доктрини цього періоду з'являються ідеї щодо нормативного обмеження війн (застосування сили між державами), ведення яких на той час визнавалося правомірним;

3) поч. XIX – поч. XX ст. ст. – на цьому етапі сила розглядається як невід'ємний атрибут міжнародно-правової системи, що зумовило появу поглядів щодо обмеження її застосування;

4) перша половина XX ст. – протягом цього часу відбувається перехід від обґрунтування обмеження застосування сили до відмови її застосування як інструменту міжнародної політики;

5) друга половина XX ст. – 1990-ті рр. – розгляд сили з погляду наявної заборони погрози чи застосування сили, зокрема збройного втручання;

6) 1990-ті рр. – наш час – інтенсифікація розширеного тлумачення сили як міжнародно-правової категорії, що зумовлене поступовим збільшенням застосування так званого непрямого примусу, унаслідок чого зміст сили наповнюється й іншими, незбройними складниками: фінансово-економічним, політичним, інформаційно-психологічним, кібернетичним впливом тощо.

Еволюція розуміння сили у позитивному міжнародному праві характеризується меншою мінливістю та може бути поділена на такі етапи:

1) з давніх часів до 1899 р. – регулювання відносин застосування збройної сили шляхом обмеження засобів та методів ведення війни;

2) 1899 р. – 1945 р. – поява міжнародно-правових обмежень щодо застосування збройної сили як методу державної політики;

3) 1945 р. – наш час – розуміння сили у контексті міжнародно-правової заборони погрози силою або її застосування, закріпленої у Статуті ООН.

Намагаючись з'ясувати природу сили насамперед із міжнародно-правової позиції, та використовуючи відповідну методологію філософів, а також здобутки

теорії міжнародних відносин, вбачається, що сила має розумітися, передусім, у динамічному аспекті – через вплив. Такий контекст підтверджується поведінковим підходом, запозиченим із теорії міжнародних відносин, а також простежується в деяких вченнях представників доктрини міжнародного права.

Держави здавна застосовували різноманітні заходи, щоб вплинути на поведінку (політику) як інших держав, так і всього міжнародного співтовариства, примусити їх діяти так, як вигідно суб'єкту впливу. Очевидно, такий вплив реалізовувався переважно в збройній площині, що спричинило запровадження міжнародно-правової заборони застосування збройно-силових методів, зокрема для вирішення міжнародних спорів. Однак не слід забувати, що міжнародне право, будучи взаємозалежним із міжнародними відносинами, має адекватно реагувати на нові загрози миру та безпеці, що стосуються впливу однієї держави на іншу.

Вищезазначені та інші факти дозволяють зробити висновок, що в межах міжнародно-правового дослідження силу необхідно розуміти через вплив одного суб'єкта міжнародного права на поведінку іншого суб'єкта міжнародного права в бажаному для себе напрямі.

У зв'язку з цим, потребує вирішення питання про зміст сили як міжнародно-правової категорії та перевірка гіпотези про дуалістичну природу сили – про її збройний та незбройний складники (військові та невійськові заходи впливу), особливо через заходи, що застосовуються у політико-дипломатичній, інформаційно-ідеологічній, кібер-, фінансово-економічній сферах тощо. Вказана гіпотеза виводиться з широкої практики міжнародних відносин, особливо сучасного періоду, коли до заходів подібного впливу вдаються не лише держави, але і недержавні актори міжнародних відносин (зокрема, міжнародні урядові організації), адже застосування незбройних (невійськових) заходів іноді не поступається за характером деструктивних наслідків для потенціалу держави в окремих сферах і навіть для державності в цілому.

1.3. Дуалістична природа сили в сучасному міжнародному праві

Історія міждержавних протистоянь засвідчує, що остаточний результат такого протистояння залежить не винятково від військової потужності держави, радше навпаки – від вміння ефективно використовувати свої невійськові (незбройні) активи. Пік активного застосування незбройних заходів впливу спостерігається у сучасних міжнародних відносинах – у глобалізаційну епоху ХХІ ст. Крім того, можна припустити, що надалі види та форми такого впливу тільки розширюватимуться.

Отже, хоча здійснення впливу одних держав на інші традиційно опосередковувалося застосуванням збройної сили, очевидно, що вже тривалий час у системі міждержавних відносин змінюється, власне, контекст застосування сили. Так, у більшості випадків видається ефективнішим здійснення примусу за посередництвом незбройної сфери: через політико-дипломатичну, інформаційно-ідеологічну, фінансово-економічну, кібернетичну, культурну тощо. Оскільки раніше силу в загальному було позначено як фактично будь-який вплив, очевидно, що перераховані вище заходи також є силовими. У контексті дослідження під заходом впливу слід розуміти сукупність дій або засобів для досягнення мети впливу. З огляду на те, що вони характеризуються ознакою відсутності застосування зброї чи погрози її застосування, вбачається, що такі заходи можуть бути об'єднані родовим поняттям «незбройна сила».

Вбачається, така дуалістичність завжди була притаманна категорії «сила», однак потреба її концептуального виділення спричинена стрімким розвитком міжнародного права та міжнародних відносин. Крім того, ознаки дуалістичної природи сили простежуються у багатьох школах теорії міжнародних відносин (теорії неореалізму, політичного конструктивізму, концепції «м'якої сили» тощо), що, як було зазначено, має відповідно відображатися й у міжнародному праві.

Безумовно, збройна сила залишається основним аргументом для вирішення міжнародних спорів та важливим складником політики багатьох держав, незважаючи на численні імперативні міжнародно-правові заборони. Крім того, на

початку ХХІ ст. із впевненістю можна констатувати, що збройна сила із сили стримування перетворюється на силу нападу, в інструмент вирішення навіть найпростіших питань, що А. Д. Пашина вважає «дуже тривожним симптомом наростання потенціалу агресії і поширення напруженості у світі» [125, с. 218].

Як правильно у цьому контексті наголошує О. В. Буткевич, багато хто вбачав у новому етапі розвитку міжнародного права мало чи не побудову його ідеальної системи; закінчення «холодної війни» та загрози глобального конфлікту розглядалися як кінцева перемога миролюбних сил, зникнення двоблоковості – як повернення до ефективності ООН, а формування «праволюдних» інститутів і галузей – як встановлення імперативу гуманістичних цінностей [16, с. 47].

Збройна сила завжди похідна від політики, оскільки володіння нею чи її застосування є одним із найважливіших атрибутів держави та інструментів зовнішньої політики, навіть тоді, коли її не застосовують безпосередньо. З цього приводу З. Бжезінські зауважив: «Ключове значення збройних сил – це не лише проблема кількісного співвідношення та оцінка деструкційної могутності. Значно важливішим є їхній вплив на політику суперників, а, особливо, на свободу, з якою вони можуть проводити односторонню політику» [172, с. 54].

Також, зростання ролі збройної сили у арсеналі засобів держав, що почалося у другій половині ХХ ст., пов'язане з послабленням режиму дотримання міжнародно-правових приписів. Це зумовлено обставинами як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. В суб'єктивному контексті впливає те, що право сильного як світоглядна категорія, починає превалювати над правом міжнародним як юридичною категорією: мораль, яка завжди була основою права, набуваючи нового, нетрадиційного змісту, починає цьому праву суперечити і, навіть, домінувати над ним. Міжнародно-правова система покликана впорядковувати міжнародні відносини і в цій системі нормативно не має бути місця праву сильного, поведінці, яка йде врозріз із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права [68, с. 219].

Проте, Ю. М. Малєєв вважає, що ті держави, які домагалися закріплення в Статуті ООН відповідних норм (в тому числі постійні члени Ради Безпеки),

протягом періоду після Другої світової війни неодноразово вдавалися до силових акцій, що йдуть врозріз із ними ж прийнятими нормами міжнародного права (наприклад, встановлена у п. 4 ст. 2 Статуту ООН заборона погрози або застосування сили). З огляду на це, вчений робить висновок, що відповідні норми призначені для «стандартних і прогнозованих» ситуацій і не застосовуються до надзвичайних ситуацій, які зачіпають життєво важливі інтереси держав [97, с. 41].

Схожої думки дотримується А. К. Алркейбат, який вважає, що у міжнародному праві питання про застосування сили є надзвичайно заполітизованим, воно залишається проблематичним і тлумачиться різними юристами неоднозначно. Незважаючи на категоричну заборону Статуту ООН (п. 4 ст. 2), силові дії для вирішення спорів, що виникають між державами, усе-таки застосовуються, хоч це і є порушенням основних принципів і норм міжнародного права [2, с. 65]. Іншими словами, навіть сьогодні, у ХХІ ст., як зазначає М. Мілоєвіч, збройна сила залишається одним з основних чинників, що впливають на взаємовідносини між державами і процеси в міжнародному житті [265, с. 583-584].

Слід наголосити, що небезпека збройної сили останніми роками почала виходити не так від держав, як від інших недержавних акторів, передусім, міжнародних терористичних організацій. На думку М. Ю. Черкеса, такі організації чинять значний вплив не лише на стан міжнародного миру та безпеки, а й на саме міжнародне право. Адже, якщо кожне нове покоління вносило в міжнародне право елементи прогресивного розвитку, то сучасне міжнародне право, вважає вчений, стоїть на порозі руху назад в результаті деструктивного, руйнівного впливу на нього міжнародного тероризму [152, с. 6].

В. Н. Денисов підкреслює, що на сучасному етапі міжнародне право переживає нову, дуже суперечливу, фазу трансформації. Процеси, що відбуваються в межах цієї трансформації, призводять до ерозії наявної структури міжнародних відносин та природи самого міжнародного права [39, с. 65]. Вбачається, одним з таких ерозійних процесів, власне, є накопичення у значної

кількості держав силового потенціалу, використання якого, без сумніву, може призвести до згубних процесів всього міжнародного співтовариства.

Зважаючи на такий стан справ, вважають В. М. Репецький та В. В. Гутник, з новою силою виникають питання про соціальну цінність міжнародного права. Адже зв'язок міжнародного права з цілями світового співтовариства надає його нормам значення соціальної цінності. Дослідники виходять з того, що переважна більшість норм міжнародного права прямо та опосередковано не орієнтовані на можливість примусу. Передусім, вони виражають організаційно-упорядкований зміст, вказуючи суб'єктам міжнародного права, що можна і потрібно здійснювати для їхніх власних індивідуальних чи колективних інтересів [129, с. 336].

Тим не менш, і практично, і методологічно неправильно уподібнювати силу, про яку йдеться у п. 4 ст. 2 Статуту ООН (збройну силу) із силою взагалі, адже ототожнення цих двох категорій має стереотипне підґрунтя. Цей факт М. Г. Капітоненко пояснює тим, що в ситуації, коли система міжнародних відносин налаштована на високу вірогідність конфронтації, то поняття сили природно ідентифікується з поняттям збройної сили [70, с. 89].

А. О. Васюренко також звертає увагу, що у п. 4 ст. 2 використовується поняття «сила», а не «збройна сила», хоча в інших статтях Статуту з'являється саме останнє поняття (у преамбулі, у статтях 41, 46). Проте, контекстуально проаналізувавши вказану норму, дослідниця з упевненістю стверджує, що така сила повинна бути обов'язково збройною, а психологічний або економічний тиск на державу не підпадає під регулювання п. 4 ст. 2 [19, с. 46].

З огляду на стрімке ускладнення безпекової ситуації у світі, Радбез ООН, який зобов'язаний здійснювати нагляд за дотриманням міжнародного миру і безпеки, починаючи з 90-х рр. XX ст., розширив концепцію, власне, міжнародного миру. На момент прийняття Статуту ООН міжнародний мир розумівся як відсутність збройних зіткнень між державами. Після «холодної війни» джерела загроз міжнародному миру розширилися до економічних, соціальних, гуманітарних та екологічних питань. Тому, в резолюціях РБ ООН, прийнятих останнім часом, наявність загрози міжнародному миру і безпеці було

проголошено у випадках, наприклад, масового порушення прав людини, гуманітарної кризи, нелегітимності уряду, потоку біженців, що дестабілізує ситуацію в регіоні тощо [44, с. 6-7]. Отже, категорія «загроза для миру» є ширшим поняттям, ніж «застосування сили» у значенні п. 4 ст. 2 Статуту ООН, що дає можливість теоретично відносити до об'єму першої випадки застосування незбройної сили та констатувати обов'язок Ради Безпеки діяти відповідним чином. Повноваження Радбезу в таких випадках будуть предметом подальшого дослідження.

Крім того, здатність незбройних заходів впливу загрожувати як глобальній, так і національній безпеці зумовили їх врахування у програмних документах з питань безпеки та оборони багатьох держав.

Так, в Оборонній доктрині Великобританії у редакції 2014 р. зазначається, що держава використовуватиме як жорстку силу, так і м'яку. Характерно, що, окрім військового тиску, використання жорсткої сили передбачає застосування також економічного впливу. А основними складниками м'якої сили названа культура та закордонна політика [245].

Німеччина у своїй Білій книзі від 2016 р. серед основних ризиків для державної безпеки визнає виклики, що походять з кібер- та інформаційного простору, загрози комунікаційним системам, лініям транспортування та енергозабезпечення тощо [313].

Чинна Воєнна доктрина України як тенденцію формування та розвитку безпекового середовища у світі визнає зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і невоєнних інструментів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер збройної боротьби [141].

Як помітно, вказані держави не тільки визнають зростання ключової ролі незбройних заходів впливу, а й перераховують деякі з таких заходів. Таке своєрідне підтвердження дуалістичної природи сили на офіційному рівні (у вітчизняних нормативно-правових актах) доповнюється аналогічними ідеями деяких представників сучасної доктрини. Наприклад, об'єднуючи незбройні

виклики у так зване латентне насильство, В. В. Денисов включає до останнього діяння, що завдають шкоду не тільки фізичним, але й непрямим економічним, ідеологічним та психологічним примусом, маніпуляцією свідомістю та поведінкою людей, які можуть бути такими ж небезпечними, як і пряме фізичне насильство [38, с. 54].

П. А. Гусєнова звертає увагу, що під час втручання у внутрішні справи держав можуть використовуватися як військові, так і невійськові форми. Характерно, що до останніх, окрім фінансово-економічних та політико-дипломатичних, дослідниця також відносить судові [34].

Здатність незбройних заходів бути інструментом ведення міжнародного конфлікту підтверджує також М. С. Черноудова. Так, на її думку, видами міжнародного конфлікту за критерієм застосування/незастосування збройної сили в протидії його сторін є міжнародний збройний конфлікт та, відповідно, міжнародний незбройний конфлікт [154].

Отже, теорія наукових досліджень та практика міждержавних відносин наштовхують на висновок про широке використання членами глобалізованого суспільства незбройної сили. У зв'язку з цим, для з'ясування міжнародно-правових меж її застосування необхідно передусім змістовно розкрити цю категорію, тобто встановити предметне коло незбройної сили.

Особливості незбройної сили як категорії пізнання дозволяють підійти до її визначення кількома альтернативними шляхами: структурним (номенклатурним) і шляхом дослідження суміжних та протилежних понять. Вбачається, послідовне використання обох вказаних методик та порівняння їх результатів дозволить більш об'ємно та чітко сформулювати межі незбройної сили.

За правилами логіки через призму структурного підходу досліджуване явище (незбройна сила) розкривається за допомогою перерахування його елементів. Іншими словами, вже відомі види впливу, за яких не застосовується зброя слід відносити до категорії незбройної сили.

Вбачається, що в сучасній системі взаємодії держав серед усіх видів незбройного впливу найбільш активно використовується економічний. Як з цього

приводу зазначає М. Леонард, в основному театр війни розміщується у економічному, а не військовому аспекті: військові страйки замінюються санкціями, несприятливі режими торгівлі займають місце військових альянсів, валютні війни є більш поширеними, ніж окупація території тощо [224]. Тобто світ стає свідком становлення гео-економіки – процесу використання економічних заходів задля досягнення геополітичних результатів [41, с. 106].

Хоча застосування економічних заходів примусу не є новелою у практиці міжнародних відносин, ця «зброя» набирає ознаки надзвичайної важливості, адже, крім того, що її застосування поглиблює рівень взаємозалежності між державами, її розширене використання може призводити до нанесення шкоди тим цінностям, які охороняються міжнародним правом.

Таке значення незбройних механізмів впливу загалом та економічних зокрема було усвідомлено ще у середині ХХ ст., коли на порядку денному міжнародного співтовариства постало питання нормативного визначення агресії. Принциповою актуальністю володіло питання включення до її об'єму незбройних складників, в тому числі економічного.

Ще здавна у доктрині міжнародного права як Радянського Союзу, так і західних держав обговорювалася доцільність та практична необхідність поділу агресії на пряму та непряму. Проте каменем спотикання було саме розуміння цих категорій і віднесення або невіднесення до них конкретних актів агресії. Представники радянської доктрини міжнародного права визначали непряму агресію як збройну, проте держава-агресор у цьому випадку вчиняє акт агресії не безпосередньо, а опосередковано. Наприклад, К. А. Багинян наводить випадки застосування непрямой агресії, запропоновані делегацією СРСР у Спеціальному комітеті в 1953 р. Вказується, що буде визнана винною у вчиненні акту непрямой агресії держава, яка: а) заохочує підривну діяльність проти іншої держави (терористичні акти, диверсії і т. ін.); б) сприяє розпалюванню громадянської війни в іншій державі; в) сприяє внутрішньому перевороту в іншій державі або повороту в політиці на користь агресора [11, с. 66].

А от у розумінні західних держав (передусім США) на той час панувало переконання, що непрямою агресією є акти економічного та ідеологічного впливу, тобто такі, що несуть загрозу міжнародному миру та безпеці, але без застосування збройної сили. Тобто, поділ агресії на пряму та непряму проводився на підставі різних класифікаційних ознак: радянська доктрина брала за основу суб'єкт вчинення агресії, причому, виключно збройної; у західній доктрині основними розглядалися саме засоби агресивних дій.

Питання включення непрямой, зокрема, економічної агресії до основного легального визначення агресії неодноразово обговорювалося на засіданнях Спеціального комітету з питання визначення агресії. Проте, через вказані розбіжності серед країн, які виявилися неготовими до компромісу у цьому питанні, цю ідею відкинули [283].

М. З. Мальський та М. М. Мацяк акцентують увагу, що основою економічних конфліктів є передусім конфронтативно спрямована митна політика щодо імпорту товарів, капіталів, послуг та інформації з ворожих країн [99, с. 405]. Тобто до форм застосування економічної сили можна віднести практично будь-які дії з перешкоджання експлуатації економічних ресурсів: накладення ембарго на імпорт/експорт товарів та послуг; створення штучного дефіциту та високих цін у потерпілій державі; митно-тарифна дискримінація; протиправне застосування антидемпінгових механізмів, квот на імпорт тощо. Наприклад, у 1960 р. Куба звинуватила США у акті «економічної агресії», тому що ті знизили квоту на імпорт цукру з Куби, а також оголосили про припинення обробки кубинської сирої нафти [159, с. 38]. Кубинська делегація в Раді Безпеки ООН, крім того, що описала акт економічної агресії як «міжнародний злочин», зазначила, що «каральні заходи США варіюються від обмеження квот на цукор, що є економічною агресією до висадки на територію Куби морської піхоти, що є військовою агресією» [323].

Іншим видом міждержавного впливу, який не передбачає застосування зброї (незбройної сили) та під час якого нівелюється наявність державних кордонів є інформаційно-психологічний вплив. Новий світовий порядок наділив інформацію

роллю ключового компонента будь-яких видів соціальних зв'язків, з огляду на що паралельно зростає масштаб та частота застосування інформаційно-психологічної сили. У цьому контексті хрестоматійним є посилання на теоретичні доробки китайських спеціалістів у сфері інформаційного протиборства, в основу яких покладено погляди давньокитайського військового діяча Сунь-Цзи. Він вважається першим, хто узагальнив досвід інформаційного впливу на супротивника. Так, в трактаті «Мистецтво війни» Сунь-Цзи писав: «У будь-якій війні, як правило, найкраща політика зводиться до захоплення держави загалом... Здобути сотні перемог у бою – це не межа мистецтва. Підкорити супротивника без бою – ось це вінець мистецтва» [137, с. 37].

Слід погодитися із Ю. О. Горбанем, який вважає, те, що інформаційні війни не призводять безпосередньо до кровопролиття, руйнувань, ніхто не позбавляється їжі, даху над головою породжує легковажне ставлення до них. Тим часом руйнування, яких завдають інформаційні війни в суспільній психології, психології особи, за масштабами і за значенням цілком сумірні зі збройними війнами, а часом і перевищують їхні наслідки [27, с. 137].

А. В. Манойло придатність інформаційно-психологічного впливу для геополітичної експансії пояснює, зокрема, тим, що «його використання як інструменту зовнішньої політики не призводить до виникнення прямої воєнної конфронтації з державами, що стали жертвами такої агресії... Тому переваги інформаційно-психологічної агресії в інформаційному суспільстві проти агресії військової, економічної чи політичної роблять операції інформаційно-психологічного впливу основною формою експансії, що використовується політичним керівництвом держави для поширення свого впливу на інших суб'єктів геополітичної конкуренції для захисту національних інтересів і забезпечення державної безпеки» [100, с. 293].

Особливого поширення такий спосіб «захисту національних інтересів і забезпечення державної безпеки» набув у XX ст. одночасно з поширенням радіотехнологій та телебачення. Так, в 1920-х рр. США транслювали радіопередачі на регіони своїх інтересів – країни Південної Америки,

Великобританія – на свої колонії, Німеччина – на німецьке населення Померанії та Верхньої Сілезії в Польщі і на судетів у Чехії.

Особливо слід звернути увагу на нетотожності таких категорій як «інформаційно-психологічний вплив» та «пропаганда». Останнє поняття за своїм первісним значенням передбачало найперше зміну суспільної думки. Іншими словами, пропаганда – це поширення політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей із метою їхнього упровадження в громадську думку та використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення [59, с. 23]. Проте, за часів нацистського та радянського тоталітарних режимів поняття пропаганди зазнало змін та було скомпрометоване. Відтоді під нею розумілися певні повідомлення, які поширювалися для здійснення вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення чи поведінки певної групи людей у напрямі, безпосередньо чи опосередковано вигідному організаторам.

Зважаючи на це, пропаганда може бути поділена на позитивну та негативну (білу та чорну). Завдання негативної пропаганди – нав'язати людям певні переконання, розпалити соціальну ворожнечу, загострити суперечності в суспільстві тощо. Технологія створення «образу ворога» дає можливість згуртувати натовп навколо пропагандиста, нав'язати людям потрібні переконання та стереотипи. Основна функція негативної пропаганди – створення ілюзорної, паралельної реальності з «хибною» системою цінностей, переконань, поглядів [59, с. 24].

Сприйняття індивідами інформаційно-психологічного впливу, який спрямований на емоційну сферу свідомості, більш специфічне. Загалом, такий вплив більш згорнутий, ніж пропагандистський – у ньому функціонують тільки сприйняття та запам'ятовування, діяльність мислення виражена досить слабо. Під час інформаційно-психологічного впливу індивіди практично не беруть участі у формуванні певних висновків, тобто рівень усвідомлення змісту впливу є дуже низьким [59, с. 11-12].

Сьогодні еволюція людства супроводжується розвитком цифрової сфери, а динаміка цього розвитку визначає рівень розвиненості окремих країн, регіонів та всього світового співтовариства. Тому особливим видом впливу, за якого не застосовується зброя та який безпосередньо залежить від глобального прогресу та розвитку є вплив за допомогою кіберзасобів – кіберсила. Останніми роками її застосування стрімко поширюється у міжнародних відносинах. Зокрема, Група урядових експертів щодо досягнень у сфері інформації та телекомунікацій у контексті міжнародної безпеки, створена під егідою ООН, в своєму звіті зазначила, що «наявні та потенційні загрози у сфері інформаційної безпеки є одними з найбільш серйозних викликів двадцять першого століття... Їхній вплив несе значні ризики для публічної безпеки, безпеки держав та стабільності глобально об'єднаного міжнародного співтовариства загалом» [282].

У зв'язку з цим важливим моментом постає здатність міжнародного права реагувати на подібні акти, які можуть створювати загрози міжнародному миру і безпеці. Особливості встановлення міжнародно-правових меж застосування кіберсили, а також методологія її розмежування як збройної чи незбройної буде здійснена у окремому структурному підрозділі дослідження.

Міждержавні конфлікти, що не пов'язані із застосуванням зброї, також можуть виникати у інших сферах – політико-дипломатичній, культурній тощо. Так, дипломатичні конфлікти можуть виражатися у обміні нот протесту, оголошенні персонами *non grata* дипломатичних представників тощо. Конфлікти у сфері культури визначаються, наприклад, конфронтативними заходами окремих держав, пов'язаними з повною або частковою заборонаю поширення на своїй території літератури, музики, кіно, що походить з ворожої держави тощо.

Крім того, актуальним у розрізі дослідження міжнародно-правових підстав заборони застосування незбройної сили постає питання віднесення до її переліку застосування так званої незбройної фізичної сили. Вбачається, така може включати в себе дві групи діянь: 1) нанесення фізичних травм (тілесні пошкодження, тортури, згвалтування тощо) членами військового контингенту або місії громадянам країни перебування контингенту. В такому випадку шкода,

завдана громадянам прирівнюється до шкоди, завданій відповідній державі, внаслідок чого остання набуде статусу потерпілої; 2) міждержавне застосування фізичної сили, яке може проявлятися, наприклад, у забрудненні хімічними речовинами річки, які нею потрапляють на територію іншої держави; підпал лісів у прикордонній зоні з умислом перенести вогнище на територію сусідньої держави; викид у прикордонній зоні шкідливих речовин у атмосферу для їхнього поширення на територію сусідньої держави.

Оскільки вказані випадки можна трактувати як міждержавний вплив та позаяк вони не передбачають застосування зброї, вбачається, незбройну фізичну силу також можна зарахувати до, власне, незбройної сили.

Отже, за структурним (номенклатурним) підходом під застосуванням незбройної сили слід розуміти вплив одного суб'єкта міжнародного права на іншого суб'єкта міжнародного права за посередництвом механізмів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних, кібернетичних, культурних, фізичних тощо), що виключають застосування будь-якої зброї [66, с. 205].

Інший обраний метод визначення незбройної сили передбачає аналіз суміжних та протилежних понять (збройний конфлікт міжнародного характеру, санкції, агресія) для формування досліджуваної дефініції шляхом від супротивного.

Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. тлумачать збройний конфлікт міжнародного характеру як збройний конфлікт між двома і більше державами, навіть якщо будь-яка з них не визнає стану війни [84]; а також збройний конфлікт, в якому народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення.

У першому випадку мова йде про класичні міждержавні війни, основною ознакою яких є участь у конфлікті двох або більше суб'єктів міжнародного права – держав.

Національно-визвольні війни розглядаються як окремий вид збройних конфліктів міжнародного характеру. В п. 4 ст. 1 I Додаткового протоколу до

Женевських конвенцій 1949 р. вказано, що в додаток до ситуацій, вказаних в ст. 2, спільній для Женевських конвенцій, належать також «збройні конфлікти, в яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення ...» [46].

Іншими словами, міжнародний збройний конфлікт має місце, як нагадує Міжнародний трибунал по колишній Югославії, «завжди, коли в своїх відносинах держави вдаються до використання збройних сил» [277]. Такий висновок дає змогу сформулювати один із кваліфікуючих критеріїв збройних конфліктів міжнародного характеру – у них завжди використовується зброя. Звідси випливає, що ситуації, які міжнародно-правові документи та практика відносять до збройних конфліктів міжнародного характеру не можуть бути актами застосування незбройної сили, як мінімум через обов'язкову ознаку перших – застосування зброї та, відповідно, неможливість аплікації цієї ознаки до останніх.

Незважаючи на те, що на практиці різні види незбройної сили можуть бути (часто є) складником міжнародного збройного конфлікту, все ж вона є відокремленим від нього явищем у нормативному аспекті за кількома параметрами. Це підтверджується, як мінімум, тим, що, наприклад, міждержавне застосування незбройної сили (навіть неправомірне) не формує збройний конфлікт міжнародного характеру.

Що стосується порівняння незбройної сили із такою суміжною категорією, як агресія, то передусім слід зазначити, що сьогодні у міжнародно-правовій практиці застосовується визначення агресії, наведене у Резолюції 3314 (XXIX), прийнятій 1974 р. Зокрема, зазначається, що агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або якимось іншим чином, несумісним зі Статутом ООН. Окрім того, у ст. 3 наводяться приклади агресивних дій [214].

Звісно, перше, на що звертається увага під час аналізу Резолюції 3314 – це те, що визначення агресії містить термін саме «збройна сила», що робить вказаний міжнародно-правовий документ вузькоспеціалізованим, тобто застосовуваним лише до випадків збройної агресії. І хоча у цій резолюції підкреслюється, що

наведений у ній перелік агресивних актів не є вичерпним, очевидно, що у разі вирішення питання про кваліфікацію того чи іншого діяння як агресії є висока вірогідність, що ознака застосування збройної сили братиметься до уваги. Тому, для того, щоб була можливість керуватися цією резолюцією у випадках застосування незбройної сили, необхідно передусім внести у її текст відповідні зміни.

Однак, ще під час розробки Статуту ООН у Сан-Франциско з огляду на політичне забарвлення питання щодо змісту і сутнісних елементів акту агресії державам так і не вдалося домовитися про єдине узгоджене розуміння її правової природи, щоб включити відповідне визначення у текст Статуту. Б. А. Дряєв у зв'язку із цим зазначає, що «складнощі у визначенні агресії мають комплексний характер. Серед них – політичний аспект проблеми, розбіжність поглядів держав щодо принципів притягнення до відповідальності за агресію, їхні побоювання бути визнаними агресорами, співвідношення відповідальності держави і фізичної особи, відмінність між агресією та справедливою боротьбою і неправомірними колективними воєнними діями держав тощо» [47, с. 520].

З огляду на це, вбачається, що хоча можливість поширення легального визначення агресії на акти застосування незбройної сили може обговорюватися у доктрині міжнародного права, таке втілення не буде позбавлене численних несходжень, що безпосередньо впливатиме на аплікацію резолюції до таких актів.

Отже, можливість виведення дефініції незбройної сили від супротивного передбачає, як помітно із двох наведених прикладів, встановлення об'єму категорії «збройна сила». Очевидно, можна навести безліч подібних визначень, об'єм та специфіка яких відрізнятимуться від мети, власне, такого визначення.

Ґрунтуючись на положеннях Гаазьких конвенцій 1907 р. та резолюції ГА ООН «Визначення агресії», збройні заходи можна визначити як дії суб'єкта міжнародного права, пов'язані із використанням зброї чи збройних сил (власних або таких, що перебувають під контролем цього суб'єкта).

Нормативне визначення збройного механізму (зброї), яке володіє найбільшою функціональністю та придатністю для його використання у процесі

встановлення дефініції незбройної сили, міститься у проекті Договору про запобігання розміщення зброї в космічному просторі, застосування сили чи погрози силою щодо космічних об'єктів 2008 р. Так, за п. «с» ст. 1 термін «зброя в космічному просторі» означає будь-який пристрій, розміщений в космічному просторі, що ґрунтується на будь-якому фізичному принципі, спеціально створений або переобладнаний для знищення, пошкодження або порушення нормального функціонування об'єктів у космічному просторі, на Землі або в її повітряному просторі, а також для знищення населення, компонентів біосфери, важливих для існування людини, або для завдання їм шкоди [45].

З огляду на достатню обширність визначення та наявність у ньому кваліфікуючих ознак збройного механізму, вбачається, що можливо його модифікувати, усуваючи вузькопрофільність дефініції (належність до космічної сфери міжнародно-правового регулювання). Отже, під зброєю пропонується розуміти об'єкт матеріального світу, дія якого ґрунтується на будь-якому принципі фізичного ураження, та який спеціально створений або переобладнаний для знищення, пошкодження чи порушення нормального функціонування будь-яких матеріальних об'єктів, а також для знищення населення, компонентів біосфери або для завдання їм шкоди.

Тобто, зброєю є механізм, який володіє двома кваліфікуючими критеріями:

1) його дія ґрунтується на будь-якому принципі фізичного ураження. Таким фізичним ефектом може бути, наприклад, кінетична дія, механічна вібрація і удар, акустичні, термічні, світлові явища, радіоактивне та іонізуюче випромінювання тощо;

2) який спеціально створений або переобладнаний для: (а) знищення, пошкодження чи порушення нормального функціонування будь-яких матеріальних об'єктів, а також для (б) знищення населення, (в) компонентів біосфери або для (г) завдання їм шкоди.

Ґрунтуючись на такій дефініції зброї та використовуючи методику від супротивного, під застосуванням незбройної сили для цілей міжнародно-правового дослідження слід розуміти обмежений міжнародним правом вплив

одного суб'єкта міжнародного права (держави, міжнародної (міжурядової) організації, недержавних акторів) на іншого заходами, що не є збройними (незбройними заходами), з метою змінити поведінку останнього.

Повторно проаналізувавши попередньо названі види незбройного впливу, необхідно зробити такі проміжні висновки щодо їхньої належності (неналежності) до предметного кола незбройної сили. Так, заходи, що становлять застосування економічної сили (наприклад, накладення ембарго на продукцію іншої країни) не відповідають обом кваліфікуючим критеріям зброї, тому їх слід розглядати як застосування незбройної (економічної) сили. Аналогічно незбройною (інформаційно-психологічною) силою визнаватиметься поширення відомостей щодо насильницької зміни державного ладу чи розв'язання збройного конфлікту тощо.

Однак, виникають певні складнощі із визначенням, чи дія механізмів, за посередництвом яких застосовується кіберсила (DOS-атаки, віруси, черв'яки тощо), ґрунтується на «будь-якому принципі фізичного ураження» задля включення її до категорії незбройної сили або, відповідно, віднесення до збройно-силових механізмів. З одного боку, очевидно, що застосування кіберсили відбувається у віртуальному (цифровому) середовищі, тому навряд можна сказати, що принципи фізичного ураження поширюють сюди свою дію, адже вони функціонують великою мірою лише у об'єктивному світі. З іншого боку, не слід заперечувати факту, що кіберзасоби відіграють ключову роль, наприклад, у атаці на систему управління польотами цивільної авіації, що спричинило масову загибель людей або у випадку комп'ютерної атаки на системи управління об'єктів критичної інфраструктури (газо-, водо-, електропостачання тощо), що може призвести як до значних матеріальних втрат, так і фізичних. Як помітно, з першого погляду неможливо точно встановити належність кіберсили до збройних чи незбройних механізмів, тому дослідження цього питання буде здійснено у окремому структурному підрозділі.

Крім того, обидві вказані групи діянь застосування так званої фізичної сили відповідають встановленим кваліфікаційним критеріям, тому їх необхідно

зараховувати до збройної сили. Адже, і нанесення фізичних травм, і різноманітні забруднення чи підпали за своєю суттю є такими діями, які ґрунтуються на фізичній дії, а також невідворотно спричиняють шкоду чи фізичним особам, чи компонентам біосфери.

В світлі теперішніх викликів та загроз національній безпеці України необхідно звернути увагу, що чимала їхня кількість стосується невійськової сфери. У цьому контексті популярності набув термін «гібридна війна», який є передусім воєнно-політичним та не закріпленим у міжнародно-правових документах. Аналізуючи основні дослідження у цій сфері та намагаючись поглянути на їх результати з точки зору міжнародного права, слід зазначити, що термін «гібридна війна» переважно описує явище міжнародного збройного конфлікту, «замаскованого» під неміжнародний збройний конфлікт через участь у ньому збройних формувань держави-агресора без розпізнавальних знаків, незаконні збройні формування, залучення до окремих операцій колабораціоністів тощо [325, с. 15]. Іншою основною ознакою «гібридної війни» є використання в межах такого конфлікту незбройних заходів впливу (передусім інформаційно-психологічних; також економічних, кібер- засобів тощо).

Отже, «гібридність» проявляється передусім в прихованні державою-агресором факту свого воєнного втручання на територію потерпілої держави, що збільшує психологічний вплив на населення останньої, а по-друге – у поєднанні із традиційними засобами та методами ведення війни незбройних форм впливу.

Як зазначає Т. Р. Короткий, незважаючи на відносну новизну явища «гібридна війна», міжнародному праву під силу кваліфікувати якщо не «гібридну війну» загалом, то її окремі компоненти [113]. Аналіз незбройної сили як міжнародно-правової категорії дозволяє здійснити кваліфікацію її застосування за міжнародним правом. Оскільки прояви такого неправомірного застосування перетинаються із деякими формами ведення «гібридної війни», то результати такої міжнародно-правової оцінки можуть бути використані для кваліфікації «гібридної війни» в частині застосування державою-агресором незбройних засобів впливу.

Вбачається, такий підхід є прийнятним у контексті сучасних українських реалій, адже за його допомогою можна вести мову про конкретні міжнародно-правові оцінки актів незбройного впливу проти нашої держави, які відсутні у призмі концепції «гібридної війни» з огляду на те, що остання не стосується права. Спроби такої міжнародно-правової кваліфікації будуть здійснені надалі.

Окрім того, взявши за основу запропоноване розуміння застосування незбройної сили, вбачається, можлива класифікація цього явища за кількома критеріями. У контексті дослідження міжнародно-правових підстав заборони її застосування, вбачається, ключовим маркером такого акту (застосування незбройної сили) є його характеристика як правомірного чи неправомірного. Уявляється, однією з основних цілей будь-якої правової системи (міжнародне право є особливою правовою системою) є не лише закріплення прав та обов'язків її суб'єктів, а й недопущення порушення цих прав. Тому міжнародно-правова характеристика застосування незбройної сили має насамперед стосуватися того, чи є таке застосування правомірним за міжнародним правом, а вже після цього – хто є суб'єктом застосування; якої предметної сфери стосується застосування тощо. Водночас, очевидно, що ці та інші елементи характеристики є невід'ємними складниками дослідження міжнародно-правових меж застосування незбройної сили. Тому, окрім правомірності, доцільно виокремити такі критерії для класифікації останньої:

1. за інструментальною сферою – економічна, політична, дипломатична, інформаційно-психологічна, кібернетична, культурна незбройна сила;
2. за інтегрованістю у міжнародний збройний конфлікт – інтегроване застосування; ізольоване;
3. за суб'єктом застосування – незбройна сила, яку застосовує держава; міжнародна (міжурядова) організація; недержавні актори (наприклад, міжнародна неурядова організація, терористична організація тощо);

Методологія дослідження передбачає подальше з'ясування міжнародно-правової основи регулювання відносин застосування незбройної сили, тобто наявності приписів, що забороняють (дозволяють) суб'єктам міжнародного права

(передусім державам) здійснювати вплив за допомогою незбройних заходів. Висновки такого дослідження ґрунтуватимуться на аналізі окремих актів застосування незбройної сили різних видів та, відповідно, результатах їх міжнародно-правової оцінки.

Водночас, специфіка впливу однієї держави на іншу за допомогою кіберзасобів, як зазначалось, не дозволяє здійснювати міжнародно-правове дослідження цього впливу «за загальним правилом», тому, вбачається, таке дослідження потребує особливої уваги задля вірної міжнародно-правової оцінки актів застосування кіберсили.

Поширеність застосування державами незбройної сили актуалізує потребу з'ясування наявності випадків, коли таке застосування буде правомірним, тобто не суперечитиме міжнародному праву, чому буде присвячено окремий підрозділ.

Аналіз ідей філософів та представників теорії міжнародних відносин і доктрини міжнародного права щодо категорії «сила», а також розгляд досліджуваного явища з позиції його дуалістичної сутності дали підстави дійти таких висновків.

З'ясовано, що «сила» як широка теоретична категорія досліджувалася передусім філософами, проте згодом наукові інтереси щодо її осмислення почали з'являтися у доктрині міжнародного права.

Обґрунтовано, що становлення і розвиток ідеї сили не носили кумулятивного характеру, адже погляди і напрацювання філософів у контексті цього питання однієї доби могли бути легко «перекреслені» мислителями наступного історичного відрізка. Заразом ідея зазнавала і якісних змін. Закономірно, що різні філософи вкладали в категорію сили діаметрально протилежний сенс. Наприклад, Платон, Дж. Локк, І. Кант та, деякою мірою, І. Ільїн вказували на нерозривний зв'язок сили та права (закону), акцентували увагу у своїх працях на тому, що без розумного, конструктивного застосування сили неможливе виконання приписів закону, втілення в життя правових норм. Тобто, сила і право є, так би мовити, взаємодоповнюючими чинниками у функціонуванні державного апарату.

На противагу цим мислителям, інша група філософів уявляла силу насамперед у динаміці, тобто у її «деструктивному» (руйнівному) аспекті. Мова йде про застосування сили, як ключовий регулятор внутрішньодержавних відносин (Т. Гоббс) та відносин держав між собою (Аристотель, Н. Макіавеллі, Г. Гегель).

Крім того, «сила» є однією із інструментальних категорій теорії міжнародних відносин, де її розуміння варіюється залежно від конкретної школи. Водночас, практично всі проаналізовані підходи до її тлумачення можна звести до двох базових напрямів: а) атрибутивного – розуміння сили як певних специфічних характеристик або якостей її носіїв (Дж. Най молодший, К. Уолтц); б) поведінкового – як можливості такі ознаки та характеристики використовувати на практиці, наприклад, для зміни поведінки інших суб'єктів (Г. Кіссінджер, М. Фуко). Прибічники першого погляду розглядають силу як невід'ємну та найважливішу властивість держави, звертаючи увагу на матеріальність сили, так би мовити, її «фізичні» атрибути. Поведінковий підхід, підтверджуючи вагомість фізичних характеристик і наявності ресурсів, однак фундаментальною функцією наділяє сам процес їхнього використання. Адже, на думку прихильників цього підходу, сила держави має зміст тільки тоді, коли порівнюється із силою іншої держави, з якою вона взаємодіє, конфліктує в межах одного зіставного силового поля.

У цьому зв'язку встановлено, що в межах міжнародно-правового дослідження застосування незбройної сили у модифікованому вигляді може бути запозичений поведінковий підхід до її розуміння, тобто сили як впливу. Адже з точки зору міжнародного права має значення діяння суб'єкта як протиправне чи правомірне, тобто передусім має звертатися увага на поведінку цього суб'єкта, а не на його силовий потенціал (реальний чи евентуальний).

Доведено, що на сучасному етапі розвитку міжнародного права категорія «сила» є однією із ключових у його понятійно-категоріальному апараті. Це спричинено тим, що осмислення цієї категорії у доктрині міжнародного права пройшло тривалий процес розвитку, на початкових стадіях якого «сила»

розумілася у значенні засобу забезпечення правопорядку у державі. Згодом у доктрині починають з'являтися ідеї щодо нормативного обмеження війн (застосування сили між державами), ведення яких на той час визнавалося правомірним. Починаючи з XIX ст., дослідники трактують силу як визначальний інструмент підтримання балансу інтересів між державами, яка у першій половині XX ст. перетворилася на основний інструмент міжнародної політики. Із середини XX ст. категорія «сила» розглядається через призму міжнародно-правової заборони застосування сили (збройної сили), встановленої у Статуті ООН. Останніми роками зросла тенденція до наповнення змісту сили незбройними складниками (фінансово-економічним, інформаційно-психологічним впливом тощо).

Запропоновано весь процес розвитку ідей щодо розуміння категорії «сила» у доктрині міжнародного права розділити на окремі історичні етапи: 1) кін. XV – кін. XVI ст. ст. – розуміння сили як засобу забезпечення правопорядку у державі; 2) поч. XVII – поч. XIX ст. ст. – поява ідей щодо нормативного обмеження війн (застосування сили між державами), ведення яких на той час визнавалося правомірним; 3) поч. XIX – поч. XX ст. ст. – сила розглядається як невід'ємний атрибут міжнародно-правової системи, що зумовило появу поглядів щодо обмеження її застосування; 4) перша половина XX ст. – перехід від обґрунтування обмеження застосування сили до відмови її застосування як інструменту міжнародної політики; 5) друга половина XX ст. – 1990-ті рр. – розгляд сили з погляду наявної заборони погрози чи застосування сили, зокрема збройного втручання; 6) 1990-ті рр. – наш час – наповнення змісту сили незбройними складниками: фінансово-економічним, інформаційно-психологічним, кібер-впливом тощо.

Схожа етапізація допустима і щодо розвитку розуміння «сили» у позитивному міжнародному праві: 1) з давніх часів до 1899 р. – регулювання відносин застосування збройної сили шляхом обмеження засобів та методів ведення війни; 2) 1899 р. – 1945 р. – поява міжнародно-правових обмежень щодо застосування збройної сили як методу державної політики; 3) 1945 р. – наш час –

розуміння сили у контексті міжнародно-правової заборони погрози силою або її застосування, закріпленої у Статуті ООН.

Також встановлено, що «сила» як міжнародно-правова категорія володіє дуалістичним характером: збройним та незбройним. Хоча здійснення впливу одних держав на інші традиційно опосередковувалося застосуванням збройної сили, встановлено, що вже тривалий час у системі міждержавних відносин контекст застосування сили переноситься, власне, на незбройну площину. Перед безпосереднім аналізом міжнародно-правових меж застосування незбройної сили було надано дефініцію останньої. З міжнародно-правового погляду застосування незбройної сили слід розглядати як обмежений міжнародним правом вплив одного суб'єкта міжнародного права (держави, міжнародної (міжурядової) організації, недержавних акторів) на іншого заходами, що не є збройними (незбройними заходами), з метою змінити поведінку останнього. Збройними заходами є дії суб'єкта міжнародного права, пов'язані із використанням зброї чи збройних сил.

Натомість зброєю є об'єкт матеріального світу, дія якого ґрунтується на будь-якому принципі фізичного ураження, та який спеціально створений або переобладнаний для знищення, пошкодження чи порушення нормального функціонування будь-яких матеріальних об'єктів, а також для знищення населення, компонентів біосфери або для завдання їм шкоди.

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ НЕЗБРОЙНОЇ СИЛИ

2.1 Принцип невтручання як основа міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили

XXI ст. дало старт інтенсивному розвитку глобалізаційних процесів у багатьох галузях. Як висновок, почали поглиблюватися протиріччя між промислово розвинутими країнами та країнами, які розвиваються, вважає А. Л. Данилюк [36, с. 135]. Причому, ці конфлікти «перекидаються» із виключно військової сфери в інші – економічну, політичну, ідеологічну тощо.

Оскільки практично весь період розвитку людства основним методом міждержавного впливу була війна, то природно, що формуванню міжнародно-правової основи застосування незбройної сили не надавалося значної уваги, адже вони часто супроводжували, власне, військові дії. У середині XX ст. ця ситуація могла змінитися, коли на порядку денному міжнародного співтовариства постало питання нормативного визначення агресії. Як зазначалося, питання включення до її об'єму незбройних складників, що володіло особливою актуальністю, не було до кінця реалізоване через відмінні підходи радянської та західної доктрин міжнародного права до самого розуміння категорії «непряма агресія». Поділ агресії на пряму та непряму здійснювався на підставі різних класифікаційних ознак: радянська доктрина брала за основу суб'єкт вчинення агресії, причому, виключно збройної; у західній доктрині роллю класифікатора наділялися саме засоби агресивних дій.

Недавня історія міждержавних протистоянь засвідчує, що незбройні методи впливу досягли такого рівня розвитку, що аналогічно із військовою зброєю можуть порушувати національний суверенітет інших держав та завдавати останнім різноманітну шкоду, що тільки поглиблює стан міжнародної напруженості та істотно знижує поріг виникнення загроз міжнародному миру та безпеці. Адже чітко помітно, що часто деякі держави зловживають тим

незбройним потенціалом, який вони демонструють у відносинах з іншими державами, що призводить до суперечності з деякими нормами міжнародного права. Наприклад, у Конвенції ООН про міжнародне право спростування від 16 грудня 1952 р. серед цілей її прийняття виокремлюється бажання «боротися з будь-якою пропагандою, яка має на меті або може викликати загрозу миру, порушення миру або акт агресії, чи сприяти їм», а також відзначається «небезпека для підтримки дружніх відносин між народами і для збереження миру, яка викликається опублікуванням невірних відомостей» і необхідність «... вжити заходів, спрямованих на боротьбу проти поширення неправдивих або перекручених відомостей, які можуть завдати шкоди дружнім взаєминам між державами» [223]. У Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974 р. засуджується використання економічних чи інших засобів примусу [213]. Аналогічні «заохочувальні» та рекомендаційні норми наявні також у міжнародно-правових актах щодо забезпечення глобальної кібербезпеки (наприклад, у резолюції ГА ООН 58/32) [219].

Хоча ці та схожі міжнародно-правові акти засвідчують поточну тенденцію засудження міжнародним співтовариством застосування незбройних видів впливу, їхнє практичне значення є обмеженим через необов'язковий характер резолюцій Генеральної Асамблеї. До того ж, відсутність підтримки від значної кількості членів ООН, а також вимога щодо тривалої повторюваності правила поведінки, перш ніж воно стане міжнародно-правовим звичаєм, обмежують правову ефективність резолюцій Генасамблеї. Також, осудливий характер приписів як резолюцій, так і інших міжнародно-правових документів надто загальний, щоб мати будь-яке практичне значення, що не дозволяє їх розглядати як основу міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили, а радше – відносити їх до актів «м'якого права».

Крім того, досвід міжнародних відносин неодноразово демонструє, що зацікавлені держави на свій манер тлумачать ту чи іншу міжнародно-правову норму, «змінюючи» її межі. Наприклад, під час голосування в Генасамблеї за проект резолюції «Односторонні економічні заходи як засоби політичного та

економічного примусу проти країн, що розвиваються» (A/C.2/70/L.2), представник США, які проголосували проти прийняття такої резолюції, заявив, що «кожна держава-член має суверенне право обирати, як здійснювати торгівлю з іншими країнами. Цільові економічні санкції, односторонні чи багатосторонні, можуть бути прийнятними та ефективними, тому кожна держава сама уповноважена вирішувати питання щодо їхнього застосування» [293].

Великою мірою ситуація ускладнюється також тим, що на сьогоднішньому етапі розвитку міжнародного права відсутня конкретна звичаєво-правова норма, яка б прямо забороняла незбройний вплив. Своєю чергою, задля здійснення міжнародно-правової оцінки таких дій необхідно звертатися до наявних імперативних норм. Як відомо, один з основних принципів міжнародного права (принцип заборони погрози силою або її застосування) безпосередньо оперує категорією «сила» та володіє характером норми *jus cogens*. Вказаний принцип, закріплений переважно у п. 4 ст. 2 Статуту ООН, зобов'язує всіх Членів ООН утримуватися «у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй» [136].

Щоб розглядати цей принцип як основу міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили, необхідно, відповідно, встановити точний об'єм поняття «сила», що в ньому вживається. Іншими словами, чи забороняє цей принцип винятково збройно-силовий вплив, чи поширюється також на випадки застосування незбройної сили? Оскільки сама норма не відповідає на це питання, практично одразу після прийняття Статуту ООН доктрина міжнародного права повнилася суперечками щодо віднесення або невіднесення до її змісту заборони застосування різних видів незбройного впливу.

Основні аргументи пропонентів широкого тлумачення п. 4 ст. 2 Статуту ООН можуть бути зведені до таких: 1) включення до об'єму норми інших форм впливу є легітимним з огляду на текстуальні рамки Статуту; 2) міжнародно-правові документи, прийняті після Статуту ООН засвідчили зростання уваги світової

спільноти до неправомірного використання як політичної, так і економічної «зброї»; 3) оголошення незбройного впливу поза правом матиме тільки корисне значення для міжнародних відносин та може бути необхідним кроком у еволюції міжнародних нормативних стандартів [319, с. 997].

Всупереч подібній аргументації, вбачається, що на сучасному етапі розвитку міжнародного права та тлумачення його окремих норм нормативний зміст п. 4 ст. 2 Статуту ООН є обмеженим та не включає в себе заборону погрози або застосування незбройної сили. Таке твердження ґрунтується, по-перше, на тому, що прийняття Статуту ООН одразу після Другої світової війни, а також зобов'язання в його Преамбулі «позбавити прийдешні покоління нещастя війни» наштовхують на висновок, що розробники цього міжнародного документу намагалися передусім заборонити війну як інструмент державної політики чи самопомогі, що підтверджують матеріали *travaux préparatoires*. Так, бразильська делегація на Конференції в Сан-Франциско запропонувала розширити заборону п. 4 ст. 2 на «погрозу або застосування економічних заходів, будь-яким чином несумісних» із цілями ООН. Проте ця поправка була категорично відхилена через невизначеність недозволеного застосування економічної сили [201].

На переконання Г. І. Тункіна, основною причиною труднощів в роботі Спеціального комітету з цього питання є позиція західних держав, які з самого початку виступали проти розробки кодифікації основних принципів міжнародного права. Заразом у питанні про більш конкретне формулювання положень, що стосуються заборони застосування сили та погрози силою у міжнародних відносинах, існує й низка об'єктивних труднощів, пов'язаних зі складністю самого питання, що зачіпає дуже різні та численні аспекти відносин між державами [140, с. 45].

По-друге, як зазначає Л. Хенкін, «недоцільно вважати, що п. 4 ст. 2 Статуту застосовуватиметься ширше, ніж більшість держав це допускати. Було б краще залишити її об'єм зрозумілим та неоспорюваним, адже випадки прямої та неприхованої агресії в основному здатні піддаватися доказуванню, ніж політичні

битви, що ведуться за допомогою, наприклад, економічного примусу» [232, с. 158-159].

Іншими словами, Л. Хенкін передбачає, що на практиці держави просто не виконуватимуть заборони використання незбройної сили, адже, якщо п. 4 ст. 2 буде застосовуватися до випадків, наприклад, інформаційно-психологічного впливу, то це послабить її ефективність у аспекті збройної сили. З огляду на це, об'єм заборони п. 4 ст. 2 повинен включати лише найбільш помітні та небезпечні акти, тобто збройну агресію [319, с. 997].

По-третє, оскільки ст. 51 Статуту ООН надає право на самооборону тільки коли відбувається «збройний напад», то широке прочитання п. 4 ст. 2, яке включало б незбройний вплив, створювало б прогалину, коли держава не може використати ст. 51 Статуту ООН, щоб захистити себе від такого протиправного впливу.

По-четверте, конструкція п. 4 ст. 2 не дозволяє визначити, які саме заходи незбройного впливу є дозволеними, а які – ні, що в умовах політичної чутливості провокуватиме ще більшу кількість конфліктів між державами.

Крім того, як вказує Т. Ферер, «Сполучені Штати неодноразово вдавалися до економічного тиску, вірячи, що подальші правові звинувачення щодо цього будуть безпідставними. Тому, дивлячись на історію Статуту ООН та поведінку постійних членів Ради Безпеки, вбачається, що п. 4 ст. 2 пов'язана із військовою, а не економічною силою» [205, с. 410].

Також, Декларація про принципи міжнародного права 1970 р., яка вважається ключовою «інструкцією» з інтерпретації основних принципів Статуту ООН [253, с. 18], підтверджує таке вузьке розуміння сили. У наявному в Декларації тлумаченні принципу утримання від погрози чи застосування сили в міжнародних відносинах містяться положення, що стосуються лише збройної сили [37].

Такі аргументи засвідчують, що принцип заборони погрози силою або її застосування в призмі сучасного міжнародного праворозуміння та правозастосування розглядається як такий, що стосується винятково збройної сили. Натомість, це змушує дослідити здатність інших імперативних міжнародно-

правових норм бути основою міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили.

Зі сформованої дефініції застосування незбройної сили чітко випливає, що серцевиною такого акту є здійснення впливу. Також відповідна практика засвідчує, що зміна поведінки об'єкта впливу (мета застосування) має супроводжуватися, власне, впливом щодо питань, які входять до його внутрішньої компетенції. Справді, змінити поведінку держави можна здебільшого впливаючи на її внутрішні справи. Ґрунтуючись на цьому, доцільним є припущення, що таке застосування є формою втручання у внутрішні справи держав, яке заборонене одним з основних принципів міжнародного права – невтручання в справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави (принципом невтручання). Для підтвердження цього припущення необхідно надати міжнародно-правову оцінку кільком актам застосування незбройної сили в призмі принципу невтручання та визначити, чи нормативний зміст останнього поширюється на здійснення такого впливу.

Вбачається, найяскравіше потенціал застосування економічної сили як виду незбройної був продемонстрований у другій половині XX ст., у період «холодної війни», коли ворогуючі блоки держав використовували першу чи не як основний засіб незбройного впливу (поруч з інформаційно-психологічною силою). Можна говорити, що приблизно з того часу застосування економічної сили все частіше ставало невід'ємним засобом міждержавного спілкування. Наприклад, в 1960 р. Куба звинуватила США в акті економічної агресії, тому що ті знизили квоту на імпорт цукру з Куби, а також оголосили про припинення обробки кубинської сирої нафти [159, с. 38].

Здатність завдати значної шкоди національним економікам низки держав було продемонстровано також у випадку накладення ембарго на арабську нафту, що мало місце після арабсько-ізраїльського конфлікту 1973 р. Дж. Стоун наполегливо вважає, що таким бойкотом було порушено політичну незалежність (об'єкт охорони п. 4 ст. 2 Статуту ООН) Сполучених Штатів, що надає їм,

відповідно, право на самооборону. Водночас порушенням вчений називає «підрив економіки США, якого б не відбулося за відсутності бойкоту» [306, с. 127].

Водночас сьогодні частота звертання держав та спеціалізованих міжнародних організацій до застосування економічної сили не знизилася та продовжує виконувати роль інструменту «переконання» й потенційного джерела загроз для міжнародного миру й безпеки.

Українсько-російські відносини були наповнені економічним впливом (переважно з боку Росії), мабуть, з моменту розпаду Радянського Союзу. Проте, особливо значних масштабів такий вплив набув напередодні та в період російської агресії, що дозволяє окремі акти застосування Російською Федерацією економічної сили розглядати в контексті принципу невтручання.

Так, протягом 2005-2013 рр. значні обсяги сталевих труб українського виробництва експортувалися на митну територію Митного союзу без сплати антидемпінгових мит у межах існування міжурядових домовленостей. Проте в липні 2013 р. прем'єр-міністр Росії Д. Медведєв заявив про рішення не продовжувати дію квот на постачання української трубної продукції в другому півріччі [73], а в серпні Росія ввела до переліку «ризикових» усіх імпортерів України, було повністю заблоковано український експорт до РФ, що супроводжувалося погрозами продовження таких дій для недопущення підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [131]. А вже у вересні 2013 р. президент Росії В. Путін застеріг, що укладення цієї угоди призведе до обмежувальних заходів із боку РФ [115].

Як акцентує О. В. Задорожній, у 2014 р. Росія кілька разів погрожувала продовжити економічний тиск [51, с. 136]. У серпні представники РФ заявили, що російська сторона зосередиться на внесенні поправок до тексту Угоди про асоціацію України з ЄС, а згодом стало відомо про зміст «пропозицій» РФ щодо змін у трьох ключових сферах (коригування параметрів і термінів зниження Україною мит на товари з ЄС, норми технічного регулювання, уніфікація або взаємне визнання норм фітосанітарного контролю) [132]. На початку вересня 2014 р. Росія вкотре пригрозила застосувати до України економічні заходи впливу, а

саме – негайно скасувати для України преференційний режим торгівлі, передбачений зоною вільної торгівлі СНД. Вкотре не приховувалася мета такого впливу – внесення до Угоди про асоціацію змін, які задовільняють російську владу [128].

Іншим видом незбройної сили, який активно застосовується в сучасних міжнародних відносинах є інформаційно-психологічна сила. Очевидно, найчастіше вона застосовується поряд з активними військовими діями, унаслідок чого важко проаналізувати акти застосування інформаційно-психологічної сили на відповідність міжнародно-правовим нормам (у цьому випадку – на предмет порушення принципу невтручання). Наприклад, військові дії США в Кореї, В'єтнамі, Гренаді, Іраку, а також інтервенція СРСР у Афганістан супроводжувалися веденням інформаційно-психологічних операцій.

Агресія Російської Федерації проти України, особливо на своїх початкових стадіях, як зазначає А. В. Забара, супроводжувалася потужним інформаційним супроводом. Російські телеканали супутникового мовлення, що ретранслявались у багатоканальних телемережах на теренах України, поширювали програми з аудіовізуальною інформацією, яка була спрямована на підрив конституційного ладу в Україні й розпалювання міжетнічної ворожнечі [49, с. 851]. У цьому зв'язку О. В. Задорожній вказує, що «потужна антиукраїнська пропагандистська кампанія ... є прямим і грубим порушенням обов'язку утримуватися від будь-яких наклепницьких кампаній, образливої або ворожої пропаганди для втручання у внутрішні справи інших держав» [51, с. 137].

Переходячи до оцінки вказаних конкретних актів застосування незбройної сили за міжнародно-правовим принципом невтручання, передусім необхідно зазначити, що останній тісно пов'язаний із концепцією державного суверенітету та іншими основними принципами міжнародного права. Так, Д. Лубан зазначає, що в основі обов'язку утримуватися від втручання у внутрішні справи лежить принцип державного суверенітету, похідною від якого він і є [262, с. 164]. Ф. Хінслі стверджував, що принцип невтручання вимагає передусім поваги до того, що він насправді захищає, тобто до принципу державного суверенітету [233,

с. 27]. Л. Оппенгейм вважав заборону втручання «наслідком права кожної держави на суверенітет, територіальну цілісність і політичну незалежність» [243, с. 428].

Під суверенітетом у міжнародному праві розуміється верховенство держави у її внутрішніх справах і незалежність у міжнародних відносинах [164, с. 1488]. Обґрунтовуючи своє розуміння державного суверенітету, Г. Кельзен зазначає, що «держави тоді суверенні, коли їх верховенство підпорядковане міжнародному праву, а не національному праву іншої держави. Зважаючи на це, державний суверенітет за міжнародним правом – це правова незалежність від інших держав» [249, с. 208].

У Статуті ООН (п. 7 ст. 2) принцип невтручання викладено в такій редакції: «Цей Статут жодною мірою не дає Організації Об'єднаних Націй права на втручання в справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави, і не вимагає від Членів Організації Об'єднаних Націй представляти такі справи на розв'язання в порядку цього Статуту; однак цей принцип не стосується використання примусових заходів на підставі Розділу VII» [136].

Хоча деякі вчені вказують, що вказаний у цій статті принцип невтручання не є тотожним обов'язку невтручання за загальним міжнародним правом, а стосується винятково діяльності ООН [253, с. 23], у доктрині та практиці міжнародного права устояною є думка, що саме ця норма є основою закріплення принципу невтручання.

Надалі принцип невтручання разом з іншими основними принципами втілювався в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСЄ 1975 р. та інших міжнародно-правових документах. Проте, перші два акти вважаються найбільш авторитетними (після Статуту ООН) у контексті розкриття нормативного змісту основних принципів, включно з принципом невтручання.

Для можливості розглядати цей принцип як основу міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили (зокрема, вказаних конкретних актів) необхідно доказати, що відповідні дії держав, що становлять таке застосування є,

власне, втручанням у значенні цього принципу, а також, що питання, щодо яких здійснюється такий вплив є «справами, які належать до внутрішньої компетенції».

Труднощі, які тут виникають, пов'язані зі з'ясуванням точного змісту як «втручання», так і «справ, які належать до внутрішньої компетенції». Як помітно, у самій нормі (п. 7 ст. 2) не міститься певних критеріїв для такого з'ясування, адже на Конференції в Сан-Франциско питання щодо визначення цих понять не підіймалось. Можна припустити, що таке упущення мало місце через непогодження щодо їхнього змісту. Натомість М. Раян стверджує, що п. 7 ст. 2 була навмисне розроблена неоднозначно, адже вона стосується питання, яке важко узгодити, тому краще залишити його невирішеним [279, с. 164].

Досі не існує міжнародно-правового документа, який би містив нормативне визначення поняття «внутрішня компетенція» («*domestic jurisdiction*»). З одного боку, така відсутність є закономірною, адже не тільки в правозастосовній практиці, а й у доктрині міжнародного права немає чітко сформованого переліку питань, які однозначно стосувалися б внутрішньої компетенції. Так, на думку Б. Ауербаха, постійні зміни в міжнародному житті перешкоджають встановити чіткі стабільні теоретичні положення про внутрішню компетенцію держав. Певні справи, з його погляду, без сумніву, належать до числа внутрішньодержавних. Такими є, наприклад, питання, що стосуються державного устрою, управління, врегулювання взаємин між громадянами й т. ін. Це, вважає дослідник, «безумовно внутрішньодержавні питання». З іншого боку, вчений вважає, що й вони можуть іноді стати об'єктом уваги міжнародної спільноти, у тому числі й міжнародної громадськості [139, с. 116].

Г. Кельзен із цього приводу ще на поч. XX ст. стверджував: якщо певне питання врегульоване нормою міжнародного права, то воно вилучається з внутрішньої компетенції заінтересованої держави, оскільки їй підлягають лише питання, не врегульовані нормами міжнародного права. Водночас для Г. Кельзена характер цих норм не має істотної ваги. На його думку, у цьому разі важлива лише сама наявність певної норми. До числа внутрішніх справ, думає він, належать лише ті справи, щодо яких немає жодної норми міжнародного права, що

накладає на державу обов'язки діяти, вирішуючи питання певним чином. Тільки щодо таких справ держава може діяти на свій розсуд, а інші держави не можуть їй у цьому перешкоджати. Г. Кельзен писав, що немає питань, котрі за своїм характером належать тільки до внутрішньої компетенції держави. Кожна справа може стати об'єктом міжнародної угоди й тим самим вийти за межі виняткової компетенції сторін угоди [247, с. 14].

Таке твердження Г. Кельзена як прихильника ідеї примату міжнародного права не може за сучасних умов бути повністю втілене в життя й потребує уточнення й деталізації. Насамперед, уже сам постулат, що «кожна справа може стати об'єктом міжнародної угоди», ігнорує ту обставину, що є питання, котрі не можуть бути врегульовані міжнародним правом, оскільки вони є суто внутрішнім правом суверенних держав і регулюються національними законодавствами. Крім того, є питання, які сучасне міжнародне право не може регулювати, інакше воно не буде міжнародним правом, а держави – державами. Це, наприклад, прийняття змін та доповнень до Конституції, персональний склад і порядок зміни урядових органів, система оподаткування тощо. За сучасних умов, коли діє безліч міжнародних договорів, вбачається, невиправдано радикальним є твердження, нібито кожне питання, котре було один раз урегульоване міжнародним правом, не є більше внутрішньодержавним.

Схожі ідеї були висловлені Інститутом міжнародного права в Резолюції «Визначення внутрішньої сфери та її наслідків» 1954 р. Зокрема в останній вказується, що «внутрішня сфера – це сфера державної діяльності, у якій компетенція держави не обмежена міжнародним правом. Зміст цієї сфери залежить від міжнародного права і змінюється за мірою його розвитку.

Узяття на себе міжнародного зобов'язання з питання, що належить до внутрішньої сфери, виключає для сторони зобов'язання можливість покликатися на внутрішню сферу щодо будь-якого питання, що стосується тлумачення або застосування цього зобов'язання» [197, с. 82].

Ф. Данн зазначає, що до внутрішньої компетенції держав належать усі сфери, нерегульовані міжнародним правом [195, с. 254]. Як вказує М. Шоу, втручання

заборонене щодо тих питань, які кожна держава має право вирішувати самостійно, реалізуючи свій суверенітет [299, с. 832]. Схожий підхід підтримується й російською наукою міжнародного права. Наприклад, С. В. Черніченко стверджує: «Загальновизнано, що справами, належними до внутрішньої компетенції, є, по-перше, справи, які держава в принципі не вважає предметом міжнародно-правового регулювання; по-друге, справи, які держава не зобов'язана представляти для розгляду на міжнародному рівні» [153, с. 152]. В. Толстих указує: «Перелік внутрішніх справ є індивідуальним для кожної держави й залежить від обсягу чинних щодо неї міжнародних зобов'язань. До них належать, крім зобов'язань, які випливають із договорів і звичаїв, зобов'язання з актів міжнародних організацій, судових рішень і односторонніх актів держав. Природно, що, оскільки норми загального міжнародного права створюють зобов'язання для всіх держав, є якесь загальне «ядро» внутрішньої компетенції» [92, с. 139].

Такі позиції представників доктрини дозволяють зробити висновок, що концепція зарезервованої та невідчужуваної внутрішньої компетенції не набула особливого поширення передусім через стрімкий розвиток міжнародного співробітництва. Як показує практика, навіть законодавча сфера держав не є недоторканою. На підтвердження цього можна навести приклад ЄС. Зокрема, регламенти Ради ЄС мають пряму дію на території держав-членів без державної імплементації. Тобто питання, які раніше належали до внутрішньої компетенції держав-членів, може, згідно з договорами про ЄС, регулювати Європейський Союз.

Також, мало звертається уваги на еволюцію текстуального закріплення принципу невтручання порівняно зі Статутом Ліги Націй. У Статуті ООН, як зазначалося, мова йде про «справи, які належать до внутрішньої компетенції» (*«matters essentially within the domestic jurisdiction»*) у той час, як у першому документі говориться про «справи, які за міжнародним правом належать до внутрішньої компетенції» (*«matter which by international law is solely within the domestic jurisdiction»*) [315]. Як помітно із порівняння оригінальних положень

вказаних міжнародно-правових актів, у Статуті ООН «*solely*» («винятково») змінено на «*essentially*» («по суті»), а також залишено без уваги посилання на міжнародне право.

Як зазначає в цьому зв'язку Г. Кельзен, немає справ, які за своєю природою можуть бути поділені на винятково («*solely*») внутрішні чи по суті («*essentially*») внутрішні. Тільки коли немає, аргументує вчений, звичаєвого чи договірнього міжнародно-правового регулювання певного питання, тоді можна зробити висновок, що воно винятково, але не по суті належить до внутрішньої компетенції держави [248, с. 776-779]. У такому випадку посилання на міжнародне право відіграло б допоміжну роль. Хоча, навіть якщо держава зв'язана зобов'язанням за міжнародним правом, тобто, навіть якщо справа не розглядається як така, що «винятково» належить до внутрішньої компетенції, держава однаково може заявляти, що ця справа «по суті» належить до внутрішньої компетенції.

На Конференції в Сан-Франциско представник США Дж. Далс заявив, що п. 7 ст. 2 на відміну від положення Статуту Ліги Націй не включає посилання на міжнародне право, оскільки останнє є предметом постійних змін та не може бути визначене [230, с. 973]. З іншого боку, австралійський представник Д. Еват вказав, що посилання на міжнародне право було б зайвим, оскільки немає іншого точного стандарту визначення природи внутрішньої компетенції [253, с. 29].

За двадцять шість років діяльності Ліги Націй єдиною справою, що деякою мірою прояснила межі внутрішньої компетенції була справа Про декрети про громадянство Тунісу й Марокко. У своєму консультативному висновку Постійна палата міжнародного правосуддя постановила, що «питання, яке винятково належить чи не належить до одноосібної юрисдикції держави є по суті відносним питанням; воно залежить від розвитку міжнародних відносин» [276].

Також Палата зазначила, що, навіть у випадку, якщо питання головно не регулюється міжнародним правом, «право держави використати свої дискреційні повноваження однаково обмежене її зобов'язаннями щодо інших держав. У такому випадку компетенція, яка в загальному належить винятково державі, є обмеженою нормами міжнародного права» [276].

З цих положень можна вивести кілька важливих правил. По-перше, зміст внутрішньої компетенції не становить чіткий та жорсткий перелік питань, вирішення яких винятково належить державі. Такий точний перелік має визначатися на підставі фактів кожної справи поряд зі станом розвитку міжнародних відносин. По-друге, внутрішня компетенція держави обмежена її зобов'язаннями щодо інших держав, які виникають із міжнародних договорів. Отже, як стверджує Б. Сімма, міжнародне право, сформоване багатосторонніми конвенціями та двосторонніми договорами, виключає предмет цих документів із внутрішньої компетенції [314, с. 152].

Важливою віхою розкриття нормативного змісту принципу невтручання, а також підтвердження його звичаєво-правової, а отже – імперативної, природи, є рішення Міжнародного суду по справі Про військову та напіввійськову діяльність у та проти Нікарагуа (Нікарагуа проти США) 1986 р. В останньому, порівнюючи із Постійною палатою міжнародного правосуддя, Суд більш чітко роз'яснив зміст принципу: «... з огляду на загальноприйняті формулювання, принцип [невтручання] забороняє всім державам чи групам держав втручатися прямо або опосередковано у внутрішні та зовнішні справи інших держав. Заборонене втручання має, відповідно, стосуватися питань, які кожна держава, за принципом державного суверенітету, вільно вирішує. Одними з таких питань є вибір політичної, економічної, соціальної й культурної систем та формування закордонної політики. Втручання є неправомірним, якщо воно здійснюється методами примусу щодо таких питань, вирішення яких має залишатися вільним» [178, п. 205].

Грунтуючись на вказаних правозастосовних актах міжнародних судових органів, а також основних положеннях доктрини щодо змісту принципу, для цілей дослідження необхідно вказати, що неможливо встановити точний об'єм внутрішньої компетенції держави, проте така компетенція обов'язково має впливати із державного суверенітету. Тобто індикатором є те, чи володіє держава суверенними правами вільно вирішувати певні справи, щоб вони могли входити до її внутрішньої компетенції. Крім того, застосування незбройної сили

складатиме порушення принципу невтручання, якщо воно володітиме, власне, примусовим характером («здійснюється методами примусу») щодо таких справ.

Повертаючись до вказаних конкретних актів застосування Росією економічної сили проти України, вбачається, що всі вони однозначно володіли примусовим характером. Наприклад, зарахування до переліку «ризикових» усіх українських імпортерів, повне блокування українського експорту до Росії, погроза скасувати преференційний режим торгівлі не можуть вважатися звичайною реалізацією Росією своєї політики. Вдалим індикатором віднесення заходів впливу до рангу примусових є те, чи призначені вони для того, щоб змусити потерпілу державу змінити свою політику. Очевидно, що економічні заходи завдали б значної шкоди українській економіці через її значну залежність від торгівлі із країнами Митного Союзу, передусім Росією. Тобто, усвідомлюючи рівень шкоди, яку може бути завдано, Росія застосовувала та погрожувала застосувати ці заходи безпосередньо для здійснення примусу щодо іншої держави.

Крім того, важливо, що стаття XI ГАТТ 1994 р. забороняє будь-які кількісні обмеження імпорту [316]. Тому продовження режиму квотування для товарів українського походження було б порушенням правил СОТ. З іншого боку, беручи до уваги експортну орієнтованість українських виробників і значні обсяги експорту на ринок Митного Союзу, квоти могли бути замінені на тарифні квоти, які дозволені правилами СОТ, або на цінові зобов'язання українських виробників.

Іншим важливим складником міжнародно-правової оцінки вказаних актів застосування економічної сили є з'ясування того, чи мали вони на меті вплинути на вирішення питання, яке належить до внутрішньої компетенції України. По-перше, заяви російських державних посадових осіб (прем'єр-міністра Д. Медведєва, президента В. Путіна та ін.), що супроводжували застосування цих актів, містили однозначну вказівку на мету останніх: спершу недопущення підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а згодом – внесення до Угоди про асоціацію поправок, які б задовольнили Росію (яка не є стороною Угоди).

По-друге, як зазначено в рішенні по справі Нікарагуа проти США (параграф 205), втручання заборонене зокрема в зовнішні справи держав, до яких входить формування закордонної політики. Тобто наміри певної держави укласти міжнародний договір, приєднатися до багатосторонньої конвенції, вступити до міжнародної організації тощо є правом цієї держави та захищаються її державним суверенітетом. Окрім того, така зовнішня діяльність заохочується принципом міжнародного співробітництва. В аналізованому випадку очевидно, що намір держави Україна укласти міжнародний договір є її суверенним правом та вільним вибором, тому будь-яке «пряме або опосередковане» втручання, що має на меті вплинути на зміну політики щодо цього питання є неправомірним та порушує принцип невтручання.

Отже, зміст та контекст актів застосування незбройної (економічної) сили Росії проти України дозволяє зробити висновок, що такі акти відповідають встановленим критеріям (вони (1) є примусовими та (2) стосуються питань, що належать до внутрішньої компетенції), щоб кваліфікувати їх як порушення імперативного міжнародно-правового принципу невтручання.

У часи накладення арабськими державами-членами ОПЕК ембарго на нафту (що є іншим актом застосування незбройної (економічної) сили) у доктрині, насамперед американській, була популярною міжнародно-правова кваліфікація цього діяння як такого, що суперечить п. 4 ст. 2 Статуту ООН, тобто по суті є застосуванням збройної сили. У цьому зв'язку Є. Блюм один із небагатьох зазначав, що «навіть якщо бойкот ... не досягає рівня заборони за п. 4 ст. 2 Статуту ООН, він однозначно складає порушення правила невтручання у внутрішні справи іншої суверенної держави з погляду примусу її змінити свою зовнішню чи внутрішню політику незаконним шляхом» [170, с. 15].

Як зазначалось, інформаційний супровід військової агресії Росії проти України супроводжувався (та продовжує супроводжуватися) значним інформаційно-психологічним впливом, що полягає в поширенні російськими ЗМІ відомостей, спрямованих, насамперед, на розпалювання міжнаціональної

ворожнечі та розпалювання збройного конфлікту, а також на підрив конституційного ладу України.

З цього приводу Т. Р. Короткий та Д. О. Коваль зазначають, що «інформаційна війна» Російської Федерації проти України полягає у цілеспрямованому, такому, що не відповідає дійсності, інформаційному впливу. Об'єктом такого впливу є в першу чергу власне населення РФ, традиційний об'єкт пропаганди в минулому, по-друге, населення України, по-третє, населення третіх держав і, по-четверте, міжнародне співтовариство загалом, в особі міжнародних організацій та їхніх службовців [87, с. 864].

Наприклад, у серпні 2014 р. он-лайн видання «Взгляд» сфальсифікувало заяву одного з українських журналістів, заявивши, що він пропонує вбити 1,5 млн. жителів Донбасу, загострюючи таким чином міжнаціональну напругу та провокуючи ворожнечу. Крім того, у матеріалі лояльно описується утворення республік Л/ДНР [143], що можна розцінити як підрив конституційного ладу України.

Згодом, у листопаді 2014 р., російський канал ОРТ повідомляв, що українські військовослужбовці отримали наказ вбивати мирне населення, а воюють вони за обіцянку отримати винагороду – «клаптик землі та два раби» [144].

А у січні 2018 р. російське інформаційне агентство *Regnum* поширило заяви голови Комітету Держдуми зі справ СНД, євразійської інтеграції та зв'язків зі співвітчизниками Л. Калашникова про необхідність повернути «пів України» Росії, оскільки «і Харків, і Дніпропетровськ, і Донбас до створення Радянського Союзу не були в складі України» [142].

Тенденцію використання Росією керованих ЗМІ, залучених до пропагандистських процесів, підкреслила також Парламентська Асамблея Ради Європи. Так, у своїй резолюції 2212 (2018) ПАРЕ наголосила, що у деяких випадках державні ЗМІ використовуються для передачі фальшивих новин або розпалювання ненависті, ксенофобії проти меншин та певних груп [275].

Необхідно зазначити, що методологія застосування такого інформаційно-психологічного впливу російськими ЗМІ є дуже різноманітною, що є предметом

окремого дослідження. Окрім встановлення неправомірності самого акту та кваліфікації його як застосування незбройної сили, у контексті такої міжнародно-правової оцінки (особливо інформаційно-психологічної сили) важливим аспектом є атрибуція такого акту конкретній державі задля можливості накладення на неї зобов'язань міжнародно-правової відповідальності. За загальновизнаними правилами атрибуції поширення російськими державними ЗМІ забороненої міжнародним правом інформації (наприклад, такої, що розпалює міжнаціональну ворожнечу) слід присвоювати саме Російській Федерації. Так, за ст. 8 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. (далі також – Статті 2001 р.) «поведінка особи чи групи осіб розглядається як діяння держави за міжнародним правом, якщо ця особа чи група осіб фактично діє за вказівками або під керівництвом чи контролем цієї держави під час здійснення такої поведінки» [202].

Однак постає питання, чи загалом можливо здійснити атрибуцію діянь державі (у цьому випадку – Росії), якщо поширювачами вказаної інформації були не державні, а приватні ЗМІ. У доктрині та практиці міжнародного права загалом заперечується можливість держави нести міжнародну відповідальність за поведінку приватних осіб та утворень. Тим не менш, існує погляд, за яким держава у разі вчинення міжнародно-протиправного діяння з її території приватним суб'єктом нестиме так звану похідну відповідальність. Іншими словами, підставою відповідальності держави в цьому випадку виступає не застосування нею інформаційно-психологічної сили, а бездіяльність відповідних державних органів, що проявляється в тому, що вони не виконують або неналежним чином виконують або свій обов'язок запобігти протиправній поведінці приватних осіб, або ж обов'язок покарати осіб, які вчинили такі протиправні дії (зобов'язання *due diligence*).

Отже, поширення російськими державними ЗМІ інформації, спрямованої на розпалювання міжнаціональної ворожнечі, збройного конфлікту, а також на підриг конституційного ладу України, слід присвоювати Росії, яка дає вказівки, здійснює керівництво чи контроль за такими діями. Якщо ж аналогічну

інформацію поширюють приватні ЗМІ, то неможливо автоматично атрибутувати це діяння (застосування інформаційно-психологічної сили) Росії, однак остання має нести міжнародну відповідальність за невиконання свого зобов'язання *due diligence*.

Оскільки міжнародне право не регулює питання внутрішньополітичної організації держав, то втручанням у їхні внутрішні справи, як зазначалось, вважаються будь-які, вжиті іншою державою заходи, за допомогою яких вона намагається або перешкоджає державі вирішувати справи, що входять до її внутрішньої компетенції, у тому числі використовуючи державні ЗМІ та інші інформаційні засоби.

Вказаний імператив реалізується, серед іншого, у положеннях майже забутої міжнародної угоди, яка не застосовується на практиці – Конвенції про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 р. щодо заборони та негайного припинення «передачі будь-яких програм, що за своїм характером спрямовані на підбурювання населення до дій, несумісних із внутрішнім порядком та безпекою будь-якої території будь-якої зі Сторін» (ст. 1) [237].

У цьому контексті слід зазначити необхідність підтримання на нормативному рівні балансу між правом кожного шукати, отримувати й поширювати будь-яку інформацію та ідеї та міжнародно-правовою заборonoю пропаганди порушення миру або поширення неправдивої та перекрученої інформації. Очевидно, встановлення такого чіткого балансу є одним із найголовніших завдань міжнародного співтовариства.

Після Другої світової війни цей баланс найпомітніше ілюструється в статтях 19, 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. Перша з них гарантує право кожної людини безперешкодно дотримуватися своїх думок (ч. 1), а також – право на вільне вираження своєї думки, що включає в себе свободу пошуків, отримання та поширення будь-якої інформації та ідей, незалежно від державних кордонів, усно, письмово, або за посередництвом друку чи художніх форм вираження, або іншими способами за своїм вибором (ч. 2) [238].

Тоді як вищевказані положення ст. 19 докладно вивчені та цитовані, на ст. 20 звертається менша увага. Остання накладає на держави зобов'язання заборонити законом будь-яку пропаганду війни (ч. 1), а також будь-які виступи на підтримку національної, расової або релігійної ненависті, що являють собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства (ч. 2) [238]. Як помітно, ст. 20 Міжнародного пакту містить позитивне зобов'язання *erga omnes*, яке держава повинна виконувати щодо всього міжнародного співтовариства без будь-яких винятків.

У Загальному коментарі №11, ухваленому Комітетом ООН із прав людини в 1983 р. було наголошено, що заборона, яка міститься у ч. 1 ст. 20 Пакту «поширюється на всі форми пропаганди, що спричиняють акт агресії або порушення миру всупереч Статуту ООН» [236]. Очевидно, вказані акти інформаційно-психологічного впливу російських ЗМІ за своїм змістом є такими, що призвели до загроз або порушень міжнародного миру, тому що, по-перше, містили заборонені міжнародно-правовими документами відомості (підлив конституційного ладу України, розпалювання збройного конфлікту), а, по-друге, супроводжували акт агресії, тобто безпосереднє та грубе порушення міжнародного миру.

Заключний акт НБСЄ 1975 р., розкриваючи суть забороненого втручання за цим принципом, зобов'язує держави «утримуватися від будь-якого втручання, прямого чи непрямого», «утримуватися від будь-якого акту ... політичного, економічного чи іншого примусу, спрямованого на те, щоб підпорядкувати своїм власним інтересам здійснення іншою державою прав, що належать її суверенітету» [187].

Теоретичне дослідження інформаційно-психологічного впливу загалом та конкретних актів такого впливу російських ЗМІ проти України дозволяють говорити, що цей вид застосування незбройної сили аналогічно з економічною є «непрямим втручанням» у значенні Заключного акту НБСЄ та інших документів, що деталізують принцип невтручання.

До числа останніх, окрім Декларації про принципи та Заключного акту належать також Декларація про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав і захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р. та Декларація про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р., затверджені резолюціями Генасамблеї ООН.

Про авторитетність Декларації 1965 р. свідчить те, що вона була прийнята 109 голосами «за», без жодного голосу «проти». З іншого боку, проект Декларації було підготовлено Першим (політичним) Комітетом ГА ООН, а не Шостим (правовим). Ґрунтуючись на цьому, представники США в Міжнародному суді під час розгляду справи Нікарагуа проти США стверджували, що посилення опонента на цей документ є безпідставними, адже Декларація є тільки політичною заявою [242, с. 352-353]. Однак Суд не взяв до уваги такі доводи та розглядав Декларацію про неприпустимість втручання 1965 р. як міжнародно-правовий акт, що розкриває зміст принципу невтручання, що, відповідно, дозволяє його використовувати під час надання міжнародно-правової оцінки актів застосування незбройної сили.

Декларація зокрема передбачає, що «жодна держава не може ні застосовувати, ні заохочувати застосування економічних, політичних заходів чи заходів іншого характеру для примушення іншої держави підпорядкувати здійснення її суверенних прав або для отримання від неї яких-небудь переваг» [211].

Таке формулювання дозволяє виділити кілька критеріїв акту втручання, модель якого було закладено в Декларації 1965 р., та перенести їх на випадки застосування незбройної сили. Зокрема, втручання: (1) полягає в застосуванні політичних, економічних, інформаційно-психологічних та інших (незбройних) заходів; (2) спрямоване проти правосуб'єктності іншого суб'єкта міжнародного права (підпорядкування в здійсненні ним своїх суверенних прав); (3) має на меті отримання від нього яких-небудь переваг.

Декларація 1981 р. також детально не визначила поняття «втручання» (у цьому документі вживаються два терміни: «*intervention*», «*interference*»,

текстуальний переклад яких може вважатися ідентичним), проте в ній, порівнюючи із попередніми резолюціями, здійснюється спроба описати межі втручання більш детально. У підсумку Декларація втілила дуже широку концепцію невтручання, яка, на думку М. Джамнеджада та М. Вуда, не відображає звичаєво-правову природу принципу [242, с. 355].

Права й обов'язки держав у контексті застосування інформаційно-психологічної сили, що впливають із принципу невтручання та Декларації 1981 р., яка його конкретизує, можуть бути класифіковані в такі групи:

1) права держав та народів, що входять до їхньої компетенції в інформаційній сфері: а) право на вільний доступ до інформації (пп. «с» п. I Декларації 1981 р.); б) право розвивати свою систему інформації і використовувати свої засоби інформації (пп. «с» п. I); в) право розвивати свою систему масової інформації (пп. «с» п. I);

2) визначення конкретної мети користування державами зазначеними правами – «в цілях сприяння своїм політичним, соціальним, економічним і культурним інтересам і прагненням» (пп. «с» п. I.);

3) основою для користування вказаними правами є низка нормативних актів в області інформації, наприклад, «відповідні статті Всесвітньої декларації прав людини і принципи нового міжнародного порядку в сфері інформації» (пп. «с» п. I.);

4) обов'язки держав у інформаційній сфері: а) утримуватися від будь-яких наклепницьких кампаній; б) утримуватися від ображаючої та ворожої пропаганди для здійснення інтервенції або втручання у внутрішні справи інших держав» (пп. «j» п. II) [215].

Російськими ЗМІ було вчинено діяння, заборонені як Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, так і Декларацією 1981 р. Адже поширення аудіовізуальної інформації, яка за своїм змістом обґрунтовує ведення збройного конфлікту та сприяє поширенню відповідних відомостей напряду суперечить цінностям, що охороняються міжнародним правом, та не може бути визнане правомірним. Поширювані відомості спрямовані на зміну конституційного ладу

України – питання, яке впливає із державного суверенітету нашої держави та однозначно вважається таким, що належить до внутрішньої компетенції в значенні принципу невтручання. Зважаючи на це, будь-який вплив (в тому числі, інформаційно-психологічний) щодо реалізації політики з цього питання суперечить міжнародному праву взагалі та принципу невтручання зокрема.

Водночас, якщо протиправність вказаних актів та їхня кваліфікація як застосування інформаційно-психологічної сили загалом питань не викликає, ключовим значенням володіє саме атрибуція таких актів конкретній державі. Детальне дослідження аспектів атрибуції, в тому числі актів застосування інформаційно-психологічної сили, буде здійснено надалі.

Надання міжнародно-правової оцінки застосуванню незбройної сили, здійснене на основі декількох конкретних актів застосування її видів (економічної та інформаційно-психологічної) дозволяють констатувати, що таке застосування є неправомірним за міжнародним правом, адже під час нього порушується заборона втручання в справи, що належать до внутрішньої компетенції держав, встановлена одним з основних принципів міжнародного права – принципом невтручання. Водночас безпосередніми юридичними підставами заборони є норми міжнародного права, що розкривають нормативний зміст принципу невтручання, які викладено в: Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСЄ 1975 р. та Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.

2.2 Значення *modus operandi* для міжнародно-правової оцінки застосування незбройної сили

Як уже було досліджено, навіть в межах одного виду незбройної сили існує безліч способів її застосування. Наприклад, економічну силу можна застосовувати шляхом ведення політики митно-тарифної дискримінації, квотування, торговельних ембарго тощо. Аналогічно, є безліч способів прояву інформаційно-психологічної сили. Однак, як було доведено, будь-які такі дії з огляду на свій зміст та механізм впливу є по суті незбройною силою та заборонені принципом невтручання.

Проте раніше було з'ясовано, що не будь-який вплив за допомогою кібермеханізмів (які хоча не є зброєю) можна кваліфікувати як застосування незбройної сили. Це пов'язано з тим, що низка випадків застосування кіберсили засвідчує «строкатість» (неоднаковість) такої практики, передусім, із погляду спричинених наслідків, а також принципу дії використовуваних механізмів впливу. Цей факт не дозволяє однозначно відносити всі кіберзасоби до числа незбройних у значенні встановлених раніше критеріїв. Іншими словами, у деяких випадках кіберсила характеризуватиметься як різновид незбройної, застосування якої заборонене принципом невтручання, а в інших – як збройна сила, міжнародно-правова заборона якої впливає із принципу незастосування сили чи погрози силою. У зв'язку з цим, ключове значення для міжнародно-правової оцінки застосування кіберсили має її *modus operandi* (спосіб вчинення) задля вірного встановлення основи міжнародно-правової заборони такого застосування.

Нагальність цього питання підтверджується тим, що інформаційно-цифрова сфера здійснює значний вплив на життєдіяльність як людей, так і всієї біосфери на планеті – студенти віртуально відвідують лекції, що проходять в інших університетах; покупці купляють товари в режимі *on-line*; юристи здійснюють правове дослідження, не відкриваючи книг на правову тематику.

Оскільки такі зміни в системі міжнародних відносин носять радикальний характер, то міжнародне право, як їхній основний регулятор, також змінюється

під впливом цифрової революції. Насамперед, йдеться про розширення наявної сфери міжнародно-правового регулювання та її поширення на відносини у віртуальному середовищі – кіберпросторі. Як підтвердження цього, на конференції ЮНЕСКО у 2013 р. було зазначено, що «цифрова революція впливає на всі сфери громадського та приватного життя і приносить із собою безпрецедентні можливості й завдання, пов'язані з доступом до інформації і знань, участь у політичному житті, громадянську активність, свободу слова і вільний потік інформації, а також соціально-економічні права й можливості. З цієї точки зору, подальший розвиток інтернету й кіберпростору викликає низку питань, що підлягають розгляду» [239].

Одним із таких питань постає належне забезпечення кібербезпеки, про що свідчить серія резолюцій Генасамблеї ООН, у яких остання наголосила, що «поширення та використання інформаційних технологій та засобів зачіпає інтереси всього міжнародного співтовариства» [217], що «злочинне використання інформаційних технологій може мати серйозні наслідки для всіх держав» [218] і що ці технології «потенційно можуть бути використані в цілях, несумісних із завданнями забезпечення міжнародної стабільності та безпеки» [219].

Практика міжнародних відносин тільки підтверджує таке занепокоєння Генасамблеї, адже останніми роками нарощення та використання свого кіберпотенціалу є невід'ємною частиною протиборства держав між собою та інструментом досягнення власних інтересів.

Кількість та частота актів застосування кіберсили та, відповідно, ризиків спричинення загроз міжнародному миру та безпеці особливо збільшилася останніми роками. Так, у 2010 р. іранський ядерний центр у Натанзі став об'єктом незбройної кібератаки за посередництва комп'ютерного «черв'яка» *Stuxnet*, що спричинило втрату контролю над його центрифугами [309].

Через кілька місяців так звані атаки щодо «відмови в обслуговуванні» (*Denial of service attack*) спричинили відсутність інтернет-зв'язку в Бірмі, що мало масштабне значення для проведення в цій країні виборів. Хоча в організації цього

нападу звинувачувалася військова хунта М'янми, виконавців кібератаки встановлено не було [174].

Незважаючи на частоту таких та схожих кібератак на комп'ютерні мережі, а також загрозу, яку вони несуть, занепокоєність ООН питаннями, пов'язаними із забезпеченням глобальної кібербезпеки супроводжувалася не надто високою правотворчою активністю – незначна кількість резолюцій Генасамблеї присвячена цій проблемі (59/61 (2004), 60/45 (2006), 61/54 (2006), 62/17 (2008), 63/37 (2009), 64/25 (2010)). Крім того, регулюючий характер цих документів є нечітким, тобто не вимагає будь-яких конкретних дій із боку держав-членів.

У 2010 р. під егідою ООН пройшла конференція спеціалістів із кібербезпеки з 15 країн, включно з представниками США, Китаю та Росії – найбільших кібердержав. За підсумками заходу було прийнято низку рекомендацій, як «перший крок на шляху до створення міжнародно-правової основи для забезпечення безпеки і стабільності, яких вимагають нові технології» [282].

Зразком більш прямого та конкретного підходу в міжнародно-правовому регулюванні проблеми кібербезпеки, зокрема кіберзлочинності, є зусилля Ради Європи, під егідою якої у 2001 р. була прийнята Конвенція про кіберзлочинність, яка проголосила «спільну кримінальну політику, спрямовану на захист суспільства від кіберзлочинності» [83], переважно шляхом законодавчих змін та міжнародного співробітництва. Наприклад, ст. 2 Конвенції вимагає, щоб держави вжили «законодавчих та інших заходів ... для встановлення кримінальної відповідальності відповідно до внутрішнього законодавства за навмисний доступ до цілої комп'ютерної системи або її частини без права на це» [83].

Проте, у цьому контексті слід наголосити на необхідності розмежування двох явищ: кіберсили та кіберзлочинності. Хоча обидва впливають на стан кібербезпеки (як національної, так і глобальної), ключовим у такому розмежуванні постає особа правопорушника, адже кіберсила застосовується державою або державними акторами, у той час як суб'єктами кіберзлочинів є приватні особи. Водночас у першому випадку має бути застосоване публічне міжнародне право, а у випадку кіберзлочинності застосовується національне

кримінальне право відповідних держав. З огляду на це, очевидно, що, наприклад, Конвенція Ради Європи не може застосовуватися до міждержавного застосування кіберсили.

Крім того, як зазначив Міжнародний суд у рішенні по справі Нікарагуа проти США, «втручання є неправомірним, якщо воно здійснюється методами примусу ...» [178, п. 205]. Очевидно, що кіберзлочини (кібершпигунство, використання комп'ютерних баз даних тощо) не володіють елементом примусу, тому не можуть розглядатися як такі, що *per se* порушують принцип невтручання.

У контексті з'ясування міжнародно-правової основи заборони застосування кіберсили проблемою, яка має не тільки теоретичне, а і практичне підґрунтя, є розмежування інформаційного (кібер-) та інформаційно-психологічного впливу. Очевидно, що слід розмежовувати інформаційно-психологічний вплив, який спрямований на свідомість населення чи окремих соціальних груп, та вплив, який має місце в інформаційному середовищі (кіберпросторі), об'єктом якого є комп'ютерні мережі або системи. А. Ю. Нашинець-Наумова також звертає увагу на цьому аспекті, тому пропонує розрізняти два види інформаційного протидіювання: інформаційно-технічне та інформаційно-психологічне. У першому виді протидіювання основні об'єкти впливу та захисту – інформаційно-технічні системи, тобто системи передачі та захисту інформації. В інформаційно-психологічному основними об'єктами впливу й захисту є системи прийняття політичних рішень, формування громадської думки, психіка населення тощо [114, с. 67].

Аналогічну пропозицію щодо розрізнення інформаційного впливу висуває Є. Д. Скулиш, за переконанням якого він може бути як технічним (вплив на інформаційно-технічну інфраструктуру), так і психологічним (вплив на свідомість і підсвідомість особистості та населення) [59, с. 10].

Причиною виокремлення такого розрізнення є те, що як у науці, так і в практиці міжнародного права присутні безліч термінів, що позначають віртуальне вторгнення суб'єкта-порушника в комп'ютерну систему потерпілого суб'єкта, що

спричинює порушення міжнародно-правових норм (кібервійна, інформаційна операція, кібероперація, мережева атака тощо).

Наприклад, необхідність застосування саме терміну «кібервійна» обстоює Г. Кершишніг, на переконання якого це явище означає геополітичний ворожий конфлікт між державами, що здійснюється в кіберпросторі. Термін включає також ті конфлікти, у яких дії недержавних акторів можуть присвоюватися державам. Вчений переконаний, що стан конфлікту або кризи є передумовою кібервійни, проте сам собою збройний конфлікт не є такою [251, с. 84].

У Словнику військових термінів США комп'ютерні мережеві атаки означають «дії, вжиті з використанням комп'ютерних мереж для того, щоб зіпсувати або знищити інформацію, яка міститься в комп'ютерах або комп'ютерних мережах або комп'ютери та самі мережі» [198]. Визначальною ознакою такої атаки є те, що і «зброєю», і метою нападу є сама мережа та інформація, що міститься в такій мережі. Таке уточнення є важливим, адже завдяки йому можна відрізнити атаки на комп'ютерні мережі (кіберсилу) від різних форм радіоелектронної боротьби, за посередництвом якої також можна знищити мережу, наприклад, за допомогою електромагнітних імпульсів. Водночас, у процесі застосування кіберсили використовується комп'ютерний код, щоб пошкодити мережу та призвести до шкідливих наслідків, які відрізнятимуться залежно від функції відповідної системи.

Досліджуючи міжнародно-правову основу заборони застосування кіберзасобів у контексті концепції незбройної сили, вбачається, що сукупність таких кіберзасобів слід іменувати кіберсилою за аналогією з іншими видами. Водночас, видається не досить коректним вживання в міжнародно-правовому контексті таких термінів як «інформаційна війна», «кібервійна» тощо через неправову природу вказаних понять. Як було зазначено, інформаційне (інформаційно-психологічне) протиборство стосується випадків маніпулятивного впливу щодо певної аудиторії. Хоча каналом поширення інформації тут може бути також інтернет, це не робить тотожними ці два види незбройної сили.

Природно, що доктринальні суперечки щодо кваліфікації кіберсили як збройної чи незбройної стосуються більшою мірою розширеного тлумачення п. 4 ст. 2 Статуту ООН, адже, як вірно вказує І. Кіловати, звичаєві міжнародні норми щодо кібервійн ще не розроблені [252, с. 108]. Труднощі із вірним вирішенням цього питання доповнюються тим, що поки жодна держава не вживала будь-яких дій і не займала чіткої правової позиції, звинувачуючи іншу державу в неправомірному застосуванні кіберсили, кваліфікуючи дії останньої або за п. 4 ст. 2, або за іншою міжнародно-правовою нормою.

В американській доктрині міжнародного права останнім часом спостерігається переважання поглядів щодо можливого включення деяких актів неправомірного застосування кіберсили до сфери поняття «сила» за п. 4 ст. 2, якщо такі акти володіють ознаками та спричиняють наслідки, аналогічні звичайним збройним нападам. Так, Національна дослідницька рада США на одному зі своїх засідань постановила, що кібератаки повинні розглядатися у спектрі Статуту ООН та звичаєвих принципів *jus ad bellum*, якщо їх наслідки еквівалентні до військових атак [312, с. 33-34].

В. Шарп пропонує водночас і широке, і просте правило: «будь-яка кібератака, що навмисно спричинила будь-які деструктивні наслідки на суверенній території іншої держави є неправомірним застосуванням сили в значенні п. 4 ст. 2, тим самим негайно формуючи право на самооборону» [298, с. 90-91].

Д. Сілвер вважає, що ключовим критерієм, за яким слід визначати, чи застосування кіберсили є збройним нападом є «жорстокість завданої шкоди». На його переконання, кібератака виправдовує самооборону «тільки якщо силовими наслідками є фізичні травми чи пошкодження власності або якщо такі наслідки мають схожість із результатами збройного примусу» [300, с. 90-91].

Вбачається, що за таким тестом, кібератака на систему контролю повітряного руху, що спричинила авіакатастрофу буде розглядатися як збройний напад через наявність як фізичних травм, так і пошкодження власності. Проте, кібератаки на

веб-сайт або комп'ютерну мережу в основному не будуть вважатися такими, принаймні, поки не спричинять фізичні або матеріальні втрати.

Як помітно, дотримуючись загальної думки про входження поняття «кіберсила» до категорії сили за п. 4 ст. 2, серед науковців немає погодження щодо того, якими саме властивостями має володіти акт застосування кіберсили, щоб розумітися, власне, «застосуванням сили» в значенні Статуту ООН. Очевидно, текстуальний об'єм вказаної норми не дає змоги визначити будь-яких критеріїв подібних актів, через що в доктрині достатньо розвинувся протилежний підхід, за яким неправомірне застосування сили в кіберпросторі не має розглядатися ні як застосування сили за п. 4 ст. 2, ні як, відповідно, збройний напад за ст. 51 [61, с. 58].

Як зазначалося раніше, хоча буденне розуміння категорії «сила» є достатньо широким та включає в себе як збройні, так і незбройні форми впливу, частина вчених сьогодні розглядають поняття «сила» у п. 4 ст. 2 як синонім до «збройної» або «військової» сили.

Проголосивши свого часу «смерть» п. 4 ст. 2, Т. Френк зазначив, що швидкі зміни методів конфлікту зробили заборону застосування сили застарілою нормою. Тоді як «великі війни минулого аж до Конференції в Сан-Франциско переважно велися шляхом вторгнення значних військових формувань однієї держави на територію іншої та супроводжувалися масовими мобілізаціями та формальним оголошенням війни», Т. Френк вказує, що «сучасні війни ... йдуть в обхід такої звичної практики» [207, с. 812]. Тому можна зробити висновок, що на переконання Т. Френка, «нові методи конфлікту», одним із яких є застосування кіберсили, потребують встановлення нової, актуальної міжнародно-правової заборони.

Також, наслідки розширення об'єму п. 4 ст. 2 за межі застосування військових заходів були передбачені багато десятиліть тому Г. Кельзенем: «Якщо ... «застосування сили» ... тлумачилося би в широкому сенсі цього терміну ... Статут ООН обмежував би свободу дій її членів набагато більше, ніж будь-яке національне законодавство обмежує свободу дій його суб'єктів» [246,

с. 5]. Таким порівнянням Г. Кельзен підкреслював, що оскільки всі держави чинять примус одна на одну, впливаючи на зовнішню та внутрішню політику, то розширене прочитання п. 4 ст. 2 надто сильно обмежувало б держави у їхніх міжнародних відносинах.

Д. Холліс вважає, що поняття «сила» в значенні Статуту ООН не поширюється на атаки, здійснені в кіберпросторі. На його думку, природа кібератак, широкий спектр можливих наслідків, проблеми з атрибуцією та недержавними акторами виключають застосування п. 4 ст. 2 [235, с. 1023].

На думку М. О'Коннел, спроби вчених використати критерії застосування збройної сили у випадку самооборони в умовах кібератак є важким або взагалі нездійсненим завданням. Дослідниця вважає, що в цьому випадку відсутні як належні засоби, так і належні наслідки, необхідні для застосування ст. 51. Окрім Статуту ООН, акцентує увагу М. О'Коннел, Міжнародний суд у шести справах вказував на важливість дотримання звичаєвого міжнародного права та основних принципів, що стосуються легітимного застосування сили. Для використання збройних сил у самообороні необхідно, щоб напад був збройним, значним. Також, самооборона має бути пов'язана з регіоном, де мав місце напад; застосування сили має бути останньою дією та мати успіх саме в досягненні захисту, а також має бути пропорційним завданій шкоді [273, с. 6].

П. Зінгер та Н. Шахтман поділяють схожу позицію, проте керуються не судовою практикою, а державною. Аналізуючи наслідки застосування кіберсили проти Естонії 2007 р. та порівнюючи кібератаки проти грузинського уряду з активними російськими військовими діями в цій країні 2008 р., вони приходять до висновку, що наслідки кібератак є незрівнянними із наслідками збройного нападу. Тому, вчені вважають, що неправильно та недоцільно застосовувати норми *jus ad bellum* до кіберпростору [274].

Як зазначалося, специфіка застосування кіберсили не дозволяє однозначно прийняти доводи та аргументи однієї групи вчених та відкинути інші, адже характеристика кіберсили як збройної чи незбройної залежатиме від обставин кожного конкретного акту її застосування та, відповідно, сумісності із критеріями

втручання чи застосування збройної сили. У зв'язку з цим, вбачається, необхідно надати міжнародно-правову оцінку кільком актам застосування кіберсили, які спричинили різні за масштабом та природою наслідки задля розробки методології такого розрізнення.

Як було доведено, втручання до внутрішньої сфери держави за допомогою економічних, інформаційно-психологічних заходів хоча не обмежене п. 4 ст. 2 Статуту ООН, однаково вважається забороненим за основним принципом невтручання. Вбачається, під час надання міжнародно-правової оцінки акту застосування кіберсили як незбройної, очевидно, слід керуватися цим принципом як міжнародно-правовою основою заборони застосування незбройної сили загалом.

Оскільки принцип невтручання забороняє примус щодо питань, вільне вирішення яких впливає по суті із державного суверенітету, то передусім необхідно встановити, чи об'єм останнього наділяє держави суверенними правами щодо діяльності в кіберпросторі.

Державний суверенітет є основою сучасного міжнародного правопорядку. Статут ООН підтверджує це, встановлюючи в п. 1 ст. 2, що «Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів». Хоча значення поняття «суверенітет» протягом багатьох століть служило причиною наукових дискусій, загальний сенс цієї категорії розуміється приблизно однаково в різних школах міжнародного права. Так, К. А. Бекашев вважає, що суверенітет – це політико-юридичне поняття, що відображає органічну властивість держави – верховенство на своїй території, тобто відсутність на цій території іншого суб'єкта влади, який вирішує питання правотворчості, правозастосування (в тому числі, правоохорони), судочинства й незалежності в міжнародних відносинах [107, с. 56].

Іншими словами, суверенітет є сукупністю прав та обов'язків держав у двох сферах: внутрішньодержавній та міжнародній. У внутрішньодержавній сфері, зазначає Дж. Кроуфорд, суверенітет забезпечує винятковість у здійсненні влади на власній території [191, с. 448]. Міжнародний суд ООН у своєму рішенні по

справі Про протоку Корфу 1949 р. (Об'єднане Королівство проти Албанії) підтвердив таке розуміння суверенітету: «під суверенітетом ми розуміємо всю сукупність прав і атрибутів, якими володіє держава на своїй території, а також у відносинах з іншими державами» [189, с. 43]. Водночас, у міжнародному праві під «територією», на яку може поширюватися суверенітет, розуміється вся земна куля, включно із сухопутними та водними просторами, надрами та повітряним простором над ними, а також космічний простір, включно із Місяцем та іншими небесними тілами [105, с. 439]. Просторові межі суверенітету конкретної держави визначаються її державними кордонами.

Водночас, як підкреслює Е. Єнсен, державна суверенна влада не є абсолютною, вона обмежена принципами міжнародного права, діями Радбезу ООН, правом збройних конфліктів та основними правами людини. Також, звичаями та договорами встановлені райони, на які жодна держава не може заявляти своїх суверенних прав: відкрите море, морське дно, Антарктида й Місяць [244, с. 281-282].

Як зазначалося, суверенітет, крім прав, передбачає наявність певних обов'язків. Це підтверджує Міжнародний суд: «суверенітет обдаровує держави правами й накладає на них обов'язки» [189, с. 43]. Зобов'язання, пов'язані із суверенітетом включають обов'язок визнавати суверенітет інших держав, обов'язок не втручатися у сфери виключної компетенції іншої держави й обов'язок контролювати дії, що здійснюються в межах географічних кордонів [191, с. 447].

Зі свого боку під кіберпростором розуміють середовище, створене злиттям об'єднаних комп'ютерних мереж, інформаційних систем та телекомунікаційних інфраструктур, що традиційно іменуються інтернетом та «всесвітньою павутиною» (*World Wide Web*) [298, с. 15]. Отже, кіберпростір не є визначеним місцем – це сфера поза фізичним виміром та часом.

Як зазначає В. фон Хайнег, кіберпростір характеризується анонімністю та повсюдністю, тому логічно було б порівняти його до відкритого моря, міжнародного повітряного простору й космосу, тобто розглядати кіберпростір як

загальне надбання або *res communis omnium* [326, с. 9]. Схожі твердження були висунуті Департаментом оборони США, де заявили, що «загальне надбання людства складається з міжнародних вод, повітряного простору, космосу та кіберпростору» [308]. Однак така категоризація призведе до очевидного висновку, що кіберпростір не належить до суверенітету жодної держави чи групи держав. Як вказав Інститут міжнародного гуманітарного права, «відмінною особливістю кіберпростору є те, що він є умовним середовищем та перебуває поза юрисдикцією будь-якої держави» [289].

Водночас, не можна заперечувати, що держави мають право розвивати свої кіберможливості з огляду на власні інтереси та ресурси. Держава може вибрати шлях екстенсивного розвитку, як це зробила Естонія, або вона може закрити свої «кіберкордони» від іноземного впливу, як це зробила Північна Корея. Держави зобов'язані визнавати та поважати це право й не втручатися у внутрішні справи з питань кіберполітики інших держав [244, с. 286].

Як стверджувалось, деякі вчені вказують, що суверенітет не може застосовуватися до кіберпростору, бо останній є віртуальним середовищем і не належить до будь-якого суверенітету. Проте, очевидно, що певний суб'єкт повинен контролювати кіберпростір, щоб він функціонував, адже кіберпростір потребує фізичного устрою. Як вказали автори Талліннського посібника, «хоча жодна держава не може здійснювати суверенітет над кіберпростором *per se*, держави володіють суверенітетом над кіберінфраструктурою, розташованою на їхніх територіях і діяльністю, пов'язаною з такою інфраструктурою» [311]. Кіберінфраструктура зазвичай складається із серверів, комп'ютерів, кабелів та інших фізичних компонентів. Вони розташовані не в кіберпросторі, а на певній державній території, тому, очевидно, що держава володіє юрисдикцією й суверенітетом над цими компонентами.

Також, кіберпростір не є відокремленим від суверенітету, оскільки фінансові відносини та транзакції в кіберпросторі вимагають відповідного законодавства. У протилежному випадку такі відносини були б нікчемними та сповненими ризиків для кожної зі сторін [225, с. 35].

Крім того, кіберпростір не може перебувати поза суверенітетом, оскільки державна присутність у кіберпросторі, як демонструють численні інциденти, безпосередньо впливає на її національну безпеку. Адже зараз багато держав контролюють деякі елементи своєї критичної інфраструктури (банківська і фінансова системи, транспорт, нафтові й газові магістралі, електропостачання тощо) за допомогою кіберпростору, що одночасно робить їх дуже вразливими. Таке твердження підкреслюється в Національній стратегії безпеки кіберпростору США: «у мирний час вороги Америки можуть ... готуватися до кібератаки, ідентифікуючи інформаційні системи Сполучених Штатів, визначаючи доступ до основних цілей. У воєнний час противники можуть ... атакувати об'єкти критичної інфраструктури ... або підривати громадський спокій в інформаційних системах» [317]. Оскільки ймовірність заподіяння шкоди в кіберпросторі реальна, держави не можуть залишити його без управління, а повинні знайти шлях здійснювати контроль у кіберпросторі, щоб зменшити в ньому свою вразливість. Відповідно, так само як «реальний» світ вимагає державного суверенітету, щоб упорядковувати, захищати й карати різних суб'єктів, кіберпростір також вимагає такого суверенного впливу.

Отже, формально концепція державного суверенітету поширюється тільки на фізичну територію держави, проте може виходити за межі поняття територіального контролю. Як зазначає Р. Бакен, «державний суверенітет захищає від зовнішніх втручань право держави здійснювати певну політику та приймати рішення щодо внутрішніх та зовнішніх питань» [173, с. 223]. Очевидно, що такі питання можуть стосуватися кіберпростору та бути пов'язаними з ним, тому не слід заперечувати зв'язку державного суверенітету із першим.

Таке широке розуміння концепції державного суверенітету підтверджується матеріалами Міжнародного суду. Зокрема, у дослідженому рішенні по справі Нікарагуа проти США Суд визначив, що «заборонене втручання має ... стосуватися питань, які кожна держава, за принципом державного суверенітету, вільно вирішує. Одними з таких питань є вибір політичної, економічної, соціальної й культурної систем та формування закордонної політики. Втручання є

неправомірним, якщо воно здійснюється методами примусу щодо таких питань, вирішення яких має залишатися вільним» [178, п. 205].

З огляду на такі директиви, вкотре необхідно підкреслити, що «суттю втручання є примус, акти якого мають володіти достатньою величиною, щоб кваліфікуватись, власне, як примусові й, отже, підпадати під дію принципу невтручання» [242, с. 345]. Тому, вбачається, що вдалим індикатором «достатньої величини» буде те, чи акт призначений для того, щоб змусити потерпілу державу змінити свою політику.

По-друге, як підкреслює Л. Дамрош, важливим у цьому контексті є те, що примус повинен застосовуватися щодо питань, які потерпіла держава має право сама вільно визначати, або словами Міжнародного суду – «питання, вирішення яких має залишатися вільним» [194, с. 2].

Грунтуючись на таких вихідних даних, необхідно надати міжнародно-правову оцінку акту застосування кіберсили проти Естонії у 2007 р. та встановити, чи цей акт порушив принцип невтручання, що, відповідно, дозволить кваліфікувати таку кіберсилу як незбройну.

Наприкінці квітня 2007 р. естонський уряд прийняв рішення про перенесення місця розташування статуї російського солдата, мотивуючи таке рішення тим, що цей пам'ятник нагадував про радянських військових та був символом іноземної окупації Естонії. З огляду на значну частину російськомовного населення в цій країні, таке рішення спровокувало кількадевні масові заворушення в столиці Естонії – Талліні, які супроводжувалися численними кібератаками як проти державних установ, так і приватних компаній. Оскільки на той час Естонія вважалася «найбільш інформатизованою європейською країною», тритижневі кібератаки значно підірвали нормальне функціонування кількох сфер її діяльності. Зокрема, у той час приблизно 95% всіх банківських операцій здійснювалися електронно [228]. Тому спричинивши «падіння» веб-сайтів багатьох великих естонських банків, вбачається, що DoS-атаки володіли значним руйнівним ефектом на фінансово-економічну діяльність країни.

Кібератакам піддалося також кілька медіа-станцій. Це важливо в контексті надання міжнародно-правової оцінки, адже доступ до медіа в Естонії можливий переважно через інтернет. Тому систематичні атаки на основні новинні веб-сайти значно обмежили доступ населення до інформації.

Найбільш вагомими «мішенями» кібератак у державному секторі були веб-сайти Прем'єр-міністра та його політичної партії, Адміністрації Президента, Парламенту та Державної аудиторної служби [228].

Також необхідно зазначити, що DoS-атаки проти публічного та приватного сектору тривали протягом трьох тижнів. Тому з огляду на їхню серйозність для держави та тривалість, можна обґрунтовано стверджувати, що кібератаки досягли такого рівня, щоб примусити естонський уряд змінити свою політику щодо перенесення пам'ятника.

Отже, вказані акти застосування кіберсили володіли примусовим ефектом, тобто відповідали одному з двох критеріїв втручання, визначеним Міжнародним судом у рішенні по справі Нікарагуа проти США («здійснювалися методами примусу»). У контексті міжнародно-правової оцінки цих кібератак за принципом невтручання необхідно також встановити наявність іншого критерію, а саме: чи стосувався такий примус питання, яке уряд сам має право вільно вирішувати, тобто внутрішньої компетенції Естонії. Як зазначалось, чинні міжнародно-правові документи не містять нормативного визначення поняття «внутрішня компетенція», що унеможливило встановлення точного переліку питань, які належать до такої компетенції. Керуючись консультативним висновком Постійної палати міжнародного правосуддя по справі Про декрети про громадянство Тунісу й Марокко, а також зазначеними положеннями рішення МС ООН по справі Нікарагуа проти США, можна зробити висновок, що перелік питань, які належать до виключної сфери відання держав має визначатися, з огляду на факти кожної справи. Водночас своєрідною серцевиною міжнародно-правового принципу невтручання є зобов'язання, як вказав Міжнародний суд, поважати невід'ємне право будь-якої іншої держави, її народу вільно обирати свою політичну, економічну, соціальну й культурну систему. За таких обставин, наголошує

О. В. Задорожній, ключовим чинником повинна бути наявність чи відсутність тиску на державу в будь-яких формах під час здійснення нею своїх внутрішніх чи зовнішніх функцій або спроб іншим чином вплинути на ці процеси [51, с. 129].

Очевидно, що рішення щодо розміщення (чи переміщення) пам'ятників на території держави є вільним вибором будь-якого уряду. Іншими словами, такі рішення містяться в межах суверенної сфери національних урядів та охороняються принципом невтручання. З огляду на це, видається, що кібератаки проти Естонії як акт непрямого примусу стосувалися питання, що належить до її внутрішньої компетенції, тобто становили порушення принципу невтручання.

Отже, міжнародно-правовий аналіз акту застосування кіберсили, яким не було завдано фізичну шкоду матеріальним об'єктам, а також життю і здоров'ю людей тим не менш засвідчив, що таке застосування є неправомірним за міжнародним правом, адже ним була порушена заборона втручання в справи, що належать до внутрішньої компетенції держав, встановлена принципом невтручання. Це дозволяє віднести цей та аналогічні за наслідками акти застосування кіберсили до числа, власне, незбройної сили. Відповідно, норми міжнародного права, що розкривають нормативний зміст принципу невтручання (які викладено в Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСЄ 1975 р. та Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.) мають розглядатися як міжнародно-правові підстави заборони застосування також кіберсили у випадках, коли вона кваліфікується як незбройна.

Однак, численні приклади демонструють, що різноманітні кібероперації, окрім порушення міжнародного права (а саме принципу невтручання), цілком можуть спричинювати шкоду життю та здоров'ю людей, а також призводити до фізичних руйнувань. Наприклад, як вважає Й. Дінстайн, «фатальні наслідки можуть бути спричинені пошкодженням систем життєзабезпечення із комп'ютерним управлінням; масштабним відключенням електричної мережі; зломом комп'ютерів, що контролюють гідротехнічні споруди та греблі; або

комп'ютерно керованим перегрівом ядерного реактора, що призведе до його вибуху» [199, с. 105].

Вбачається, саме критерій нанесення фізичної шкоди матеріальним об'єктам, а також життю і здоров'ю людей не дозволяє ототожнювати абсолютно всі акти застосування кіберсили та, відповідно, відносити їх до рангу незбройних. Тому окремої міжнародно-правової оцінки потребує група тих кібератак, що характеризуються вказаними ознаками задля встановлення режиму міжнародного права, який має поширюватися на такі відносини та з'ясування міжнародно-правової основи заборони застосування цього «підвиду» кіберсили.

Надання такої міжнародно-правової оцінки ускладнюється тим, що державна практика тільки починає прояснювати можливість застосування *jus ad bellum*, галузі міжнародного права, яка регулює вдавання держави до сили як інструменту своєї політики, до кібероперацій.

Як зазначалося, у 2010 р. комп'ютерний «черв'як» *Stuxnet* цілеспрямовано атакував комп'ютери іранської ядерної програми. Хоча вірус був виявлений у багатьох інших комп'ютерних системах Ірану, епіцентром атаки *Stuxnet* був ядерний центр у Натанзі, що спеціалізувався на збагаченні урану. Методологія збагачення полягала в поміщенні урану в чисельні центрифуги, швидкість обертання яких, тиск та температура контролювалися. Після ураження вірусом комп'ютерних систем управління центрифуги довільно змінювали швидкість обертання [309]. Інститут науки та міжнародної безпеки згодом пояснив, що різке збільшення та зменшення швидкості обертання викликало надмірні вібрації центрифуг, що водночас могло призвести до їхнього псування [163].

Президент Ірану також визнав, що було завдано певну шкоду, проте не уточнив природу цієї шкоди: «вони досягли успіху в створенні проблем для певної кількості наших центрифуг за допомогою програмного забезпечення, встановленого на цифрові носії» [241]. Згодом стало відомо, що 1 тис. центрифуг було замінено через втрату контролю над ними.

Слід зазначити, що «черв'як» *Stuxnet* вразив також комп'ютери інших країн, зокрема Індії, Індонезії та Росії. Він вважається «першим відомим вірусом,

розробленим, щоб вражати реально існуючу інфраструктуру, наприклад, електростанції, водні об'єкти та об'єкти промисловості» [309]. Проте найбільш помітного руйнівного впливу було завдано саме атакою на іранський ядерний центр, що дозволяє розглядати цей випадок у контексті міжнародно-правової кваліфікації.

Для того, щоб кваліфікувати цей та аналогічні за наслідками акти застосування кіберсили як збройний напад, вони мають характеризуватися ознаками, власне, збройного нападу, розробленими практикою міжнародного права.

Очевидно, найбільш зрозумілим та поширеним свідченням наявності збройного нападу є застосування зброї. Однак такий аргумент не може бути використаний у випадку кібератак, оскільки останні здійснюються за посередництвом комп'ютерних мереж та систем. Проте, у цьому контексті слід звернути увагу на консультативний висновок по справі Про правомірність погрози чи застосування ядерної зброї 1996 р., у якому Міжнародний суд вказав, що положення п. 4 ст. 2, ст. 51 «не стосуються конкретної зброї. Вони стосуються будь-якого застосування сили, незалежно від використаної зброї» [259, п. 39].

Я. Броунлі переконаний, що найкращим тестом для вирішення того, чи мало місце неправомірне застосування сили, є з'ясування, чи зброя зруйнувала майно або позбавила життя [171, с. 362]. Р. Бакен поділяє такий підхід, називаючи його наслідковим (*effects-based approach*), та вважає цей підхід найбільш придатним у контексті кібероперацій [173, с. 212]. Національна дослідницька рада США також назвала смерть чи поранення та знищення матеріальної власності як елементи визначення застосування сили без уточнення, чи цей перелік є повним [312].

У цьому контексті К. Земанек зазначає, що «неважливою є ні назва пристрою, ні його звичайне використання, а умисел, з яким цей пристрій застосовувався та його вплив. Застосування будь-якого пристрою, яке спричинило численну втрату життя та/або значне знищення майна, має, відповідно, вважатися таким, що відповідає умовам «збройного» нападу» [328].

Таке доктринальне розуміння основних критеріїв збройного нападу підтверджує також Міжнародний суд. Так, у рішенні по справі Нікарагуа проти США він вказав, що «заборона збройних нападів може стосуватися засилання державою озброєних банд на територію іншої держави, якщо така операція за своїм масштабом та наслідками буде класифікована як збройний напад» [178, п. 195].

Вбачається, такий «масштабно-наслідковий» підхід, який охоплює й кількісний, і якісний чинники, може бути запозичений та використаний під час встановлення, чи кібератаки (у нашому випадку – кібератака на іранський ядерний центр) можуть кваліфікуватися як збройний напад.

З іншого боку, очевидно, що параметри масштабу та наслідків є неточними, окрім того, що вони мають бути значними. У деяких випадках така «загальність» є достатньою: будь-яке застосування кіберсили, що спричинило тілесні пошкодження або смерть людей чи пошкодження або знищення майна відповідатиме критеріям масштабу та наслідків. Однак, як засвідчив іранський інцидент, не завжди з першого погляду можна точно визначити, чи конкретний акт застосування кіберсили досягнув необхідного рівня, щоб бути визнаним збройним нападом. У зв'язку з цим автори Таллінського посібника пропонують низку розширених чинників для уточнення масштабно-наслідкового підходу:

1) жорстокість – так зване правило обов'язкової мінімальної шкоди (*de minimis rule*), за яким наслідки кібератаки, що полягають у спричиненні фізичної шкоди особам чи майну кваліфікуються як збройний напад. У цьому зв'язку обсяг, тривалість та інтенсивність наслідків безпосередньо впливає на оцінку жорстокості кібератаки;

2) безпосередність – кібератака має призводити до негайних наслідків, а не таких, що реалізуються через значний час (досягають своєї мети протягом тижнів чи місяців);

3) прямота – наявність зв'язку між кібератакою та спричиненими наслідками. Якщо чинник безпосередності стосується темпоральних аспектів шкоди, то критерій прямої має на меті встановлення причинного зв'язку;

4) інвазивність – рівень, з яким кібератака проникає на територію потерпілої держави чи її кіберсистеми всупереч інтересам останньої. Наприклад, втручання в комп'ютерну військову систему чи сервери державних органів володіють більшою інвазивністю, ніж кібератаки проти незахищеної комп'ютерної системи ВНЗ чи приватного суб'єкта господарювання;

5) вимірюваність наслідків – чим більшою здатністю кількісного виміру володіють наслідки кібератаки, тим більша імовірність кваліфікувати таку кібератаку як збройний напад;

6) військовий характер – кібератака має застосовуватися у контексті військових операцій для більшої імовірності її кваліфікації як збройного нападу. На думку авторів Посібника, обов'язковість цього критерію підтверджується тим, що Статут ООН переважно стосується військових заходів;

7) державна участь – чим очевиднішим є зв'язок між певною державою та кібератакою, тим більшою є імовірність, що саме ця держава є суб'єктом кібератаки, яка кваліфікуватиметься як збройний напад;

8) презумптивна правомірність – визнання факту, що кібератака, яка являє собою збройний напад є радше винятком, ніж правилом [311].

Якщо оцінювати кібератаку на іранський ядерний центр за розробленими в Таллінському посібнику чинниками, то, вбачається, що найбільш проблематичним буде встановлення відповідності із трьома останніми (військовий характер, державна участь, презумптивна правомірність). Водночас атака однозначно була «жорстокою» в значенні Посібника, адже вона спричинила фізичну шкоду майну (центрифугам). Крім того, кібератака була безпосередньою, тому що після ідентифікації вірусу він одразу вплинув на роботу центрифуг, а також – прямою, адже було доведено, що порушення нормального функціонування центрифуг реактора призвело до виведення їх із ладу. Очевидними є також чинники інвазивності (вірус як знаряддя кібератаки проник у комп'ютерну систему, що перебувала в іншій країні) та вимірюваності наслідків (було виведено з ладу 1 тис. центрифуг).

Чинник військового характеру не може бути однозначно застосований до цієї кібератаки, адже ядерний реактор не належить до числа воєнних об'єктів, а також Іран не перебував у той час у стані війни із будь-якою державою, щоб остання могла вдаватися до кібератак як методу протидії.

Чинник державної участі також складно встановити, тому що до цього часу не було оприлюднено жодних переконливих доказів щодо причетності конкретної держави до вказаної кібератаки.

З іншого боку, вбачається, що труднощі із трьома останніми чинниками не повинні перешкоджати кваліфікації досліджуваного акту застосування кіберсили як збройного нападу, адже самі автори Таллінського посібника вказали, що «це лише чинники, які мають допомогти державам здійснити оцінку кібератаки; вони не є формальними правовими критеріями» [311].

Оскільки розробники Посібника самі зробили застереження щодо ненормативного та, відповідно, необов'язкового характеру вказаних чинників, вбачається, у випадку надання міжнародно-правової оцінки певному акту застосування кіберсили слід виходити із положень практики, а саме – використовувати критерій масштабу та наслідків, розроблений Міжнародним судом.

З одного боку, як зазначалось, важко визначити, чи безпосередньо досліджувана кібератака спричинила будь-яку матеріальну шкоду, адже деякі деталі як самого нападу, так і наслідків не розголошувалися з огляду на належність об'єкта кібератаки до числа об'єктів критичної інфраструктури. Проте, як зазначав президент Ірану, *Stuxnet* деякою мірою «створив проблеми». Якщо це розуміти в значенні, що вірус не дозволив центрифугам обертатися із потрібною швидкістю, унаслідок чого не було досягнуто збагачення урану, тоді таку кібератаку не можна кваліфікувати як збройний напад, адже не було завдано фізичної шкоди майну.

Хоча, якщо взяти до уваги доповіді Інституту науки та міжнародної безпеки, а також факт заміни 1 тис. центрифуг, тоді очевидним є факт, що *Stuxnet* завдав фізичної шкоди ядерному центру в Натанзі, а, отже, відповідає критерієві

масштабу та наслідків, встановленому Міжнародним судом. Отже, досліджуваний акт завдав фізичну шкоду матеріальному об'єкту, що дозволяє застосовану кіберсилу розглядати як збройну, а сам акт – як застосування сили, заборонене п. 4 ст. 2 Статуту ООН.

Іншим важливим аспектом у вірній кваліфікації кібератак, як наголошують Т. Р. Короткий та Н. В. Хендель, є наявність/відсутність збройного конфлікту в момент їхнього проведення. На думку дослідників, пороговий рівень кібератак, що дозволяє їх кваліфікувати як такі, що суперечать міжнародному праву, значно нижчий в умовах наявного збройного конфлікту. Тобто за відсутності збройного конфлікту в контексті міжнародного гуманітарного права рівень, наслідки та зв'язок із державою кібератаки як єдина та достатня умова для її кваліфікації як збройного конфлікту в контексті МГП значно вищий [88, с. 94].

Остання формула підтверджується іранською кібератакою, адже в ситуації відсутності збройного конфлікту для кваліфікації першої як збройного нападу поріг масштабу та наслідків має бути значним.

Першим відомим випадком застосування кіберзасобів під час звичайного збройного конфлікту є російська агресія проти Грузії у 2008 р. Відомо, що військове вторгнення російських збройних сил на територію Південної Осетії супроводжувалося інтенсивними кібератаками проти веб-сайтів уряду та президента Грузії. Як вірно зазначає М. О'Коннел, важко кваліфікувати невійськові кібератаки проти уряду, ЗМІ чи комерційних структур у контексті права збройних конфліктів [273, с. 193], проте зважаючи на застереження Т. Р. Короткого та Н. В. Хендель, вбачається, що ці кібератаки були однією із форм ведення збройного конфлікту, який тоді мав місце. У таких випадках, зазначають автори Таллінського посібника, до кібероперацій, як і до будь-яких інших операцій, що мають місце в межах збройного конфлікту, має застосовуватися право збройних конфліктів (МГП) [311]. Передусім обов'язковим є дотримання фундаментальних принципів МГП (відмінності, заборони використання зброї невибіркової дії, заборони заподіяння зайвого страждання

комбатантам тощо), що дозволить зробити висновок про правомірність актів застосування кіберсили в контексті збройних конфліктів.

Стрімкий розвиток цифрових технологій змушує говорити про їх поширене використання для створення загроз міжнародному миру й безпеці. Вбачається, основним протидіючим інструментом такій діяльності має бути міжнародне право. Розглядаючи кіберсилу в призмі концепції незбройної сили, було доведено, у випадках, коли її застосуванням не було завдано фізичну шкоду матеріальним об'єктам, а також життю і здоров'ю людей, таку кіберсилу необхідно характеризувати як незбройну. Розрізнення за *modus operandi* кіберсили як збройної та незбройної впливає на перелік міжнародно-правових підстав її заборони, а також – на режим міжнародного права, який застосовуватиметься до відносин того чи іншого застосування кіберсили.

Зокрема міжнародно-правовими підставами заборони застосування незбройної кіберсили є норми міжнародного права, що розкривають нормативний зміст принципу невтручання, який порушується під час такого застосування, які містяться в: Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСЄ 1975 р. та Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.

Оскільки застосування збройної кіберсили має розглядатися як акт застосування сили в значенні Статуту ООН, то міжнародно-правова заборона такого її застосування ґрунтується на принципі заборони погрози силою або її застосування, втіленого більшою мірою у п. 4 ст. 2 Статуту ООН. З цього також випливає, що до випадків збройної кіберсили застосовується режим міжнародного гуманітарного права, що змушує учасників кібероперацій дотримуватися його норм та принципів.

2.3 Винятки із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили

Принцип невтручання як основа міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили, не є абсолютним. Зокрема винятки щодо заборони «втручання в справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави» містяться як у самому Статуті ООН, так і в Декларації про принципи. Так, у першому в п. 7 ст. 2 вказується, що «цей принцип не стосується використання примусових заходів на підставі Розділу VII» [136]. Передусім тут мається на увазі, що заборона принципу невтручання не поширюється на дії Ради Безпеки ООН щодо загроз миру, порушень миру та актів агресії, перші з яких регламентовані, власне, Розділом VII Статуту.

Декларація про принципи міжнародного права в частині роз'яснення нормативного змісту принципу невтручання також звертає увагу, що таке тлумачення не може сприйматися «як таке, що зачіпає положення Статуту, які стосуються підтримки міжнародного миру й безпеки» [212].

Такий вектор тлумачення принципу невтручання, тобто наявність у ньому винятків, можна назвати деякою мірою еволюційним, адже в період радянської «класичної» доктрини міжнародного права (50-70-ті рр. XX ст.) заборона втручання за цим принципом розглядалася як імперативна. Так, І. Ю. Багрова наголошувала, що радянська концепція невтручання ґрунтується передусім на принципі державного суверенітету, що є «наріжним каменем» сучасного міжнародного права. Із принципу державного суверенітету своєю чергою випливає повна неприпустимість будь-якого іноземного втручання у внутрішню компетенцію суверенної держави, незалежно від її сили та фактичної здатності відбити це втручання [12, с. 6].

На думку В. І. Менжинського, Декларація про неприпустимість втручання 1965 р. вміщує імперативну заборону «будь-яких форм втручання» проти держави чи її окремих елементів [108, с. 84].

Г. В. Шармазанашвілі заперечував факт поваги до державного суверенітету в так званий «дореволюційний» період міжнародного права, адже держави в той час

володіли правом на війну, що не дозволяло обґрунтувати зобов'язання не втручатися у внутрішні справи одна одної. Однак після Другої світової війни внаслідок закріплення принципу невтручання дослідник погоджується, що таке невтручання впливає із державного суверенітету та не може бути порушеним [157, с. 93].

У зв'язку з цим радянські автори наповнюють категорію внутрішньої компетенції широким змістом, унаслідок чого популярним у доктрині стає термін «виняткова внутрішня компетенція». Останній передбачав, що є коло справ, абсолютно недоступних міжнародному праву, які не можуть бути виключені із компетенції держави, навіть за її згоди. Так, М. О. Ушаков включав до виняткової внутрішньої компетенції «суспільно-політичний устрій держави (суспільний, державний устрій та правопорядок)» [145, с. 56], який через свою точну невизначеність та широту міг тлумачитися на користь «тотального» невтручання.

За ст. 39 Статуту ООН «Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії та надає рекомендації або вирішує те, які дії варто почати у відповідності зі статтями 41 та 42 для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки» [136].

У контексті дослідження необхідно зазначити, що в міжнародно-правовій доктрині «загроза миру» тривалий час розумілася як загроза розв'язання нової світової війни [1, с. 50]. Однак, вбачається, що сьогодні колективна безпека не може, як і раніше, трактуватися вузько, тобто як відсутність збройних конфліктів між державами та всередині них. У практиці Ради Безпеки окреслилася доволі чітка тенденція більш широкого тлумачення поняття «загрози миру». Сьогодні масові та грубі порушення прав людини, широкомасштабні переміщення цивільного населення, етнічні чистки, міжнародний тероризм, епідемії, торгівля наркотиками та зброєю, екологічні катастрофи тощо розцінюються Радбезом як прямі загрози миру й безпеці людства [138, с. 87-88].

Крім того, як зазначив Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії, категорія «загроза миру» є більшою мірою політичною категорією, що залишає Раді Безпеки широку свободу дій [277]. Тобто, як питання права,

визначення «загрози миру» не передбачає ні міжнародного протиправного діяння, ні погрози або застосування сили чи наявності збройного нападу в значенні Статуту ООН.

Оскільки перелік загроз міжнародному миру та безпеці збільшується, пропорційно має збільшуватися увага міжнародного співтовариства в образі ООН до питання вибору адекватних та дієвих заходів припинення таких загроз. Приблизний перелік дій, які має право вживати Рада Безпеки, як вказано в ст. 39, міститься в ст. ст. 41, 42. Водночас ст. 41 передбачає, що «Рада Безпеки має повноваження вирішувати, які заходи, не пов'язані з використанням збройних сил, повинні застосовуватися для виконання її рішень, і вона може зажадати від Членів Організації застосування цих заходів. Ці заходи можуть включати повне або часткове припинення економічних відносин, залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо або інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин» [136].

Застосування «заходів, не пов'язаних із використанням збройних сил», власне, і є текстуально обумовленим винятком із принципу невтручання, згаданим у п. 7 ст. 2 Статуту та Декларації про принципи. Тобто застосування конкретних актів незбройної сили, які Радбез за посередництвом спеціальних резолюцій «дозволяє» застосовувати державам («Рада Безпеки ... може зажадати від Членів Організації застосування цих заходів») задля припинення конкретної ситуації «загрози миру, порушення миру та акту агресії» не складатимуть порушення принципу невтручання з боку таких держав. У цьому контексті слід наголосити, що в міжнародно-правовій доктрині склалася думка, що всі, особливо незбройні, дії примусового характеру охоплюються поняттям «санкції» [93, с. 144].

Серед примусових заходів ООН невійськового характеру найбільш ефективними та такими, що спричиняють для держав-порушниць найбільш серйозні наслідки є економічні санкції, які розглядаються в контексті дослідження як застосування економічної сили. Механізм економічних санкцій полягає в застосуванні заходів, спрямованих на зниження загального економічного

добробуту держави-об'єкта, щоб примусити уряд цієї держави змінити свою політику (припинити створювати загрозу міжнародному миру та безпеці) і виконати вимоги Ради Безпеки ООН. Наприклад, ембарго, будучи однією з найпопулярніших економічних санкцій, включає в себе більш-менш повну заборону на зовнішньоекономічні відносини з певною державою, або призупинення експорту будь-якого товару до відповідної держави, або імпорту будь-якого товару з цієї держави. Більш часто до застосування економічних заходів примусу Рада Безпеки ООН почала звертатися з початку 90-х рр. XX ст.

Зокрема після збройного вторгнення Іраку в Кувейт у 1990 р. Рада Безпеки ввела, серед іншого, всезагальне торгове та фінансове ембарго проти держави-порушниці. Так, резолюцією 661 (1990) було передбачено, що всі держави повинні попереджувати «імпорту на свою територію всіх товарів та продукції, вироблених в Іраку або Кувейті та експортованих із них після дати прийняття цієї резолюції» [296].

Резолюція 1483 (2003) передбачила, що «всі держави-члени, у яких є: а) кошти або інші фінансові активи або економічні ресурси попереднього уряду Іраку або його державних органів, корпорацій або установ, що розташовані за межами Іраку на момент прийняття цієї резолюції; або б) кошти або інші фінансові активи або економічні ресурси, які були вивезені з Іраку або потрапили в розпорядження Саддама Хусейна, повинні невідкладно заморозити ці кошти та інші фінансові активи або економічні ресурси» [294].

Схожий механізм економічних санкцій був застосований згодом проти Сомалі. Наприклад, резолюція РБ ООН 1844 (2008) постановила, що «всі держави-члени повинні негайно заморозити розташовані на їхній території, грошові кошти, інші фінансові активи та економічні ресурси, які перебувають, прямо або опосередковано, у власності або під контролем фізичних або юридичних осіб, позначених Комітетом на виконання пункту 8 [резолюції], або фізичних або юридичних осіб, що діють від їх імені або за їхньою вказівкою, або юридичних осіб, які належать їм або контролюються ними, як це позначено Комітетом» [295].

Як помітно, шляхом таких резолюцій, прийнятих відповідно до ст. 41 Статуту, Рада Безпеки «зажадала від Членів Організації» вжити певних дій із метою змусити держави-порушниці міжнародного права припинити, власне, такі порушення. Характерно, що резолюції не містять чіткого переліку держав-адресатів, які уповноважені здійснювати зазначені в документах заходи. Критерієм для окреслення кола таких держав слугує цільова спрямованість самих санкцій, тобто ті держави, на території яких розміщені фінансово-економічні ресурси держав-порушниць, самі зобов'язані здійснити перевірку факту такого розміщення та вжити описаних у резолюції заходів. Видається, що такий механізм делегації повноважень Радбезом є, серед іншого, відмінною рисою незбройних та збройних примусових заходів. Адже у випадку прийняття рішення про застосування останніх, як правило, вказується конкретна держава (держави), які надають чітку кількість військовослужбовців своїх збройних сил задля здійснення конкретних воєнних операцій із підтримання миру тощо. Однак, це не означає, що у випадку застосування державами незбройної сили шляхом виконання приписів відповідних резолюцій РБ вони більшою мірою схильні порушувати мандат ООН. Радбез отримує звіти про виконання цих резолюцій, перевіряючи так, чи уповноважені держави не вийшли за встановлені в резолюціях межі.

Отже, держави, яких резолюціями Ради Безпеки ООН уповноважено застосувати конкретні акти незбройної сили проти держави (держав), що створює загрози миру, порушення миру та акти агресії, не порушують таким застосуванням принцип невторчання та, відповідно, норми міжнародного права, які розкривають нормативний зміст останнього.

Як було досліджено, застосування незбройної сили порушує міжнародне право, проте не надає потерпілій державі права на збройну самооборону, оскільки перше не є збройним нападом у значенні ст. 51 Статуту. Однак, це не означає, що в потерпілої держави немає легальних інструментів впливу на державу-порушницю. Якщо заклики першої щодо припинення останньою міжнародно-протиправного діяння (застосування незбройної сили) не дадуть результату, то

потерпіла держава може вжити контрзаходи проти держави-порушниці, щоб спонукати її припинити таке діяння та взяти на себе зобов'язання міжнародно-правової відповідальності. Відповідно, у такій ситуації акти застосування незбройної сили потерпілою державою будуть правомірними, тому, вбачається, що контрзаходи є другим винятком із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили.

Як справедливо зазначає О. О. Коптєва, контрзаходи завжди розглядалися як одне із найважчих питань відповідальності держав. Це пов'язано із високою ймовірністю зловживань, оскільки держава самостійно вирішує, чи використовувати їй подібні заходи, з огляду на суб'єктивну оцінку ситуації, що склалася [86, с. 90]. Однак, як вказується в рішенні Міжнародного кримінального суду по справі *Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, міжнародно-правова система є децентралізованою й засобів врегулювання спорів не вистачає, тому було вирішено надати право вживати односторонні заходи самопомоги державам, що безпосередньо постраждали, у випадку порушення зобов'язань перед ними [302].

Контрзаходами вважаються заходи, які потерпіла держава має право застосувати проти відповідальної держави, щоб спонукати її виконати покладені на неї зобов'язання відповідальності, і які в іншому випадку були б протиправними [6], тобто контрзаходи є вторинними стосовно міжнародно-правової відповідальності. Звід правил щодо умов та обмежень, пов'язаних із застосуванням контрзаходів міститься в Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р., розроблених Комісією міжнародного права. Зокрема ч. 1 ст. 50 регламентує, що контрзаходи не можуть стосуватися зобов'язання утримуватися від погрози силою чи її застосування, зобов'язань із захисту основних прав людини, зобов'язань гуманітарного характеру та інших зобов'язань, що випливають з імперативних норм загального міжнародного права [202].

Отже, контрзаходи слід розглядати не як вид покарання за вчинення міжнародного правопорушення, а як інструмент забезпечення виконання зобов'язань відповідальної держави згідно з нормами, що регламентують

міжнародно-правову відповідальність [74, с. 109]. Очевидно, контрзаходи будуть винятком із заборони застосування незбройної сили, якщо державою, що їх застосовує будуть дотримані всі необхідні вимоги до правомірності контрзаходів, які містяться в Статтях 2001 р.

По-перше, базовою передумовою для правомірного контрзаходу є наявність, власне, міжнародно-протиправного діяння. Міжнародний суд у своєму рішенні по справі Про проект Габчиково-Надьмарош 1997 р. (Угорщина проти Словаччини) підтвердив цей критерій: «для того, щоб бути виправданим, контрзахід ... повинен вживатися у відповідь на передуюче міжнародно-протиправне діяння іншої держави й бути спрямованим проти цієї держави» [182, п. 83].

Водночас ч. 1 ст. 49 містить вказівку, що «потерпіла держава може вживати контрзаходи ...», у зв'язку з чим така ознака контрзаходів як можливість їхнього застосування винятково потерпілим суб'єктом досить активно дискутується в політичній та юридичній літературі. Зокрема, якщо Дж. Кроуфорд (спеціальний доповідач Комісії міжнародного права) належність права на застосування контрзаходів виключно потерпілій державі чи міжнародній організації вважає основною ознакою контрзаходів у сучасному міжнародному праві [192, с. 68], то К. Томусчат опонує такій думці, доводячи, що наділення права на контрзаходи лише потерпілих держав логічно призведе до того, що контрзаходи будуть застосовуватися лише потужними в економічному чи військовому плані державами [321, с. 79]. У зв'язку з цим А. Л. Чернявський зазначає, що право на застосування контрзаходів повинні мати як потерпілі, так і треті держави чи міжнародні організації, водночас застосування контрзаходів має передбачати відшкодування шкоди, заподіяної як інтересам конкретної держави, так і міжнародного співтовариства загалом [155, с. 88].

У цьому контексті слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку міжнародного права як теорія, так і практика передбачають можливість впливу й потерпілих, і третіх країн на державу-порушницю. З боку потерпілої держави такий вплив реалізується за допомогою контрзаходів, а з боку третіх держав – за

посередництвом примусових заходів, якщо міжнародно-протиправне діяння стосувалося порушення зобов'язання щодо міжнародного співтовариства загалом.

По-друге, контрзаходи повинні бути спрямовані проти держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння й не виконала свої зобов'язання щодо його припинення та здійснення відшкодування (ч. 1 ст. 49). Тобто, контрзаходи не можуть бути спрямовані проти інших, ніж відповідальна держава, держав. Однак, це не виключає ситуацій, коли контрзаходи можуть зачепити інтереси третіх держав. У такому випадку ключовим постає наявність зобов'язань між потерпілою державою та третіми державами: якщо такі є, то контрзаходи будуть розцінюватися як неправомірні; у протилежному випадку треті держави не уповноважені протестувати проти таких контрзаходів [133, с. 17].

Наприклад, у випадку застосування кіберсили проти Естонії у 2007 р. було залучено приблизно 85 тис. комп'ютерів із 178 країн. Згідно з нормами, що регулюють вжиття контрзаходів, Естонія як потерпіла держава спершу повинна встановити державу-порушницю і вже після цього застосовувати проти неї правомірні контрзаходи. Останні можуть перевищувати «пасивну оборону», метою якої є відбиття тієї чи іншої кібератаки (наприклад, за допомогою *firewall*), та досягати рівня «активної оборони», яка має на меті знешкодити джерело застосування кіберсили. Очевидно, вжиття контрзаходів проти країн, комп'ютери яких були зламані та за посередництвом яких безпосередньо здійснювалося міжнародне правопорушення, не відповідатиме всім необхідним вимогам, встановленим у Статтях 2001 р.

По-третє, контрзаходи обмежуються тимчасовим невиконанням потерпілою державою зобов'язань щодо відповідальної держави і правомірні тільки до того часу, поки їхня мета не буде досягнута (ч. 2 ст. 49). Ця норма вкотре вказує на обмежений за часом та нетривалий характер контрзаходів. Їхня мета – відновити нормальні правовідносини між потерпілою та відповідальною державами, а не створювати нові конфліктні ситуації. Очевидно, якщо застосування незбройної сили як контрзахід продовжується після припинення міжнародно-протиправного діяння, то таке застосування втрачає роль правомірного винятку.

По-четверте, контрзаходи, за можливістю, застосовуються так, щоб дозволити відновлення виконання порушених зобов'язань (ч. 3 ст. 49). Іншими словами, держави повинні старатися обирати контрзаходи зворотного характеру. Очевидно, не у всіх випадках можливо анулювати всі наслідки контрзаходів після того, як припинила своє існування причина їхнього застосування. Саме тому, вираз «за можливістю» вказує на те, що у випадку, якщо в потерпілої держави є можливість вибору між різними контрзаходами, їй варто надати перевагу тому, який дозволить відновити виконання зобов'язань, дія яких припинена в результаті застосування контрзаходів.

Наприклад, ембарго на імпорт товарів із держави-порушниці як контрзахід може бути скасований після припинення міжнародного правопорушення, тобто матиме зворотний характер.

По-п'яте, контрзаходи повинні бути пропорційними, тобто сумірними із завданою шкодою з урахуванням тяжкості протиправного діяння й порушених прав (ст. 51). Тобто, пропорційність має оцінюватися із погляду не тільки «кількісного» елемента завданої шкоди, а і «якісних» чинників, таких, як важливість захищених порушеною нормою інтересів та серйозність порушення. Пропорційність має важливе значення для визначення правомірності контрзаходів, адже непропорційні контрзаходи можуть спричинити відповідальність держави, яка їх застосовує [6].

Вимога пропорційності контрзаходів до розміру заподіяної міжнародним правопорушенням шкоди визнається як міжнародно-правовою доктриною, так і практикою. Так, питання пропорційності ґрунтовно досліджувалися Міжнародним арбітражем під час вирішення в 1978 р. спору між США і Францією щодо Угоди про повітряні перевезення. Франція наполягала на непропорційності заборонних заходів, які застосовувалися США щодо компанії «*Air France*». Арбітраж вирішив, що контрзаходи США відповідають принципу пропорційності й не виглядають явно невідповідними заходам, реалізованим Францією. Водночас Арбітраж зазначив, що будь-які контрзаходи повинні бути певною мірою

еквівалентні правопорушенню, а оцінка пропорційності контрзаходів завжди є приблизною [180, п. 90].

Питання пропорційності також досліджувалися Міжнародним судом ООН, який у рішенні по справі Про проект Габчиково-Надьмарош визнав неправомірними контрзаходи, які були застосовані Словаччиною й полягали у відведенні вод Дунаю без дотримання правил справедливості та пропорційності. У цьому рішенні Суд заявив, що «характер контрзаходів та їхні наслідки мають бути адекватними не лише розміру шкоди, заподіяному міжнародно-протиправним діям, але й характеру порушених прав» [182, п. 85].

У такому аспекті ознака пропорційності контрзаходів означає, що вони за своїм характером мають бути порівняні з характером та шкідливими наслідками міжнародного правопорушення. Наприклад, у кодифікації Американського інституту права зазначається, що держава «має право вдатися до контрзаходів, які б у іншому випадку вважалися протиправними, за умови, що такі заходи ... не є непропорційними правопорушенню та заподіяній шкоді» [287, с. 381].

У сучасній міжнародно-правовій доктрині сформувалася думка про те, що пропорційність контрзаходів має забезпечувати мінімальний ступінь заходів, необхідних для спонукання держави-порушниці до виконання обов'язків. Наприклад, у своїй окремій думці щодо рішення Міжнародного суду по справі Нікарагуа проти США суддя С. Швебель заявив, що у випадку дій, застосованих із конкретною метою відбити і припинити збройний напад, пропорційність не означає більшої чи меншої відповідності дій вчиненому нападові, а ступінь правомірності таких дій необхідно визначати за допомогою потенціалу забезпечити припинення збройного нападу [178, п. 212].

Така прискіпливість до критерію пропорційності дозволяє зробити висновок, що він розглядається міжнародно-правовою практикою як основний у процесі визначення правомірності контрзаходів. Справді, наявність міжнародного правопорушення, спрямування контрзаходу проти відповідальної держави, а також його зворотний характер практично завжди мають місце, а також ці критерії неважко перевірити на відміну від того, чи є контрзаходи сумірними зі

шкодою, завданою міжнародно-протиправним діянням. Передусім причиною тут є оцінний характер, власне, пропорційності, а також категорії «тяжкість» у контексті міжнародно-протиправного діяння та порушених прав.

Вдалим прикладом для аналізу в контексті незбройної сили є застосування з боку США контрзаходів економічного характеру проти Лівії за надання допомоги та притулку міжнародним терористам. Хоча вказані заходи мали місце до розробки остаточного варіанту Статей 2001 р. (які закріплюють вимоги до правомірності контрзаходів), ця ситуація є достатньо зразковою в розрізі досліджуваного питання.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. минулого століття з-поміж багатьох країн, що спонсорували антиамериканський тероризм (наприклад, Сирія та Іран) найбільш прямого та відчутного впливу зазнала Лівія. Зокрема в 1978 р., за часів Адміністрації президента Картера, США призупинили продаж до Лівії товарів на суму майже 400 млн. доларів, щоб змусити М. Каддафі припинити надавати притулок міжнародним терористам. У 1982 р. з цією ж метою Адміністрація Рейгана наклала ембарго на лівійські нафтопродукти, а також встановила заборону на продаж американських високотехнологічних матеріалів до Лівії. У 1986 р. економічні заходи США проти Лівії були розширені та включали тепер заборону на будь-яку торгівлю, а також передбачали замороження лівійських фінансових активів у американських банках [301, с. 14].

Для початку необхідно встановити, чи є такі дії США, власне, застосуванням незбройної сили. Керуючись попередньо наведеним визначенням незбройної сили, очевидно, що заходи економічного характеру є незбройними. Крім того, як було з'ясовано, міжнародна судова практика визначила два критерії для кваліфікації діяння держави як втручання (застосування незбройної сили є формою втручання): примусовий характер заходу та його причетність до внутрішньої компетенції. Традиційно більш легко оцінювати перший із критеріїв – у наведеному випадку очевидне призначення вказаних актів, яке полягає в здійсненні тиску на державу, яка надає притулок міжнародним терористам (які в підсумку здійснюють напади на Сполучені Штати). Вбачається,

такий вплив за своєю природою є примусовим та відповідає першому з необхідних критеріїв.

Найкращим показником того, чи належить певне питання до внутрішньої компетенції є з'ясування, чи володіє держава суверенними правами вільно вирішувати конкретні справи. Серед таких прав, як зазначив Міжнародний суд, вибір політичної, економічної, соціальної, культурної системи, формування закордонної політики. Складником економічної системи Лівії була торговельна діяльність зі Сполученими Штатами, яка, відповідно, була припинена через накладені заборони та обмеження. Також, з огляду на принцип міжнародного співробітництва, Лівія здійснювала міжнародні (торговельні) відносини зі США (що є вільним вибором та правом першої), які шляхом досліджуваних економічних заходів були перервані. Це дозволяє зробити висновок, що дії Сполучених Штатів у цьому випадку стосувалися внутрішньої компетенції Лівії, а, отже, мають розглядатися як незбройна форма втручання за принципом невтручання (застосування незбройної сили).

Переходячи до аналізу правомірності вказаних контрзаходів США, слід пам'ятати, що держави автономні в прийнятті рішення про їхнє застосування, тому важливим є обґрунтування першими таких рішень, що можуть мати юридичне значення, тобто підтверджувати або спростовувати наявність у держави, власне, права застосовувати контрзаходи. Контекст застосування торговельних заборон та обмежень не приховував їхню мету – вплив на державне керівництво Лівії задля припинення надавання нею притулку міжнародним терористам. Саме в цьому контексті і слід здійснювати характеристику діянь США щодо можливості їх кваліфікації як контрзаходів.

Базовою передумовою для правомірного контрзаходу є наявність міжнародно-протиправного діяння. Хоча своєрідний пік занепокоєності міжнародної спільноти боротьбою з тероризмом, що проявилось в прийнятті багатьох міжнародно-правових актів, які зокрема передбачали заборону надання притулку терористам, припав на кінець XX – початок XXI століть, можна припустити, що така заборона була в 70-80-х рр. XX століття, якщо не у формі

звичаю, то у формі звичаєвості. Крім того, у контексті ознак правомірності контрзаходів важливо, що терористичні акти були спрямовані безпосередньо проти США, що надає їм як потерпілій державі право вживати контрзаходи.

По-друге, контрзаходи повинні бути спрямовані проти держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння й не виконала свої зобов'язання щодо його припинення та здійснення відшкодування. В аналізованому випадку очевидним є те, що США розглядають саме Лівію як таку державу, тому контрзаходи мають бути спрямовані саме проти останньої.

Очевидною є також відповідність заборони торгівлі та замороження фінансових активів таким критеріям як тимчасовість та зворотний характер. Адже після припинення Лівією надання притулку терористам та здійснення відшкодування за це міжнародно-протиправне діяння контрзахід може бути скасовано, що одночасно характеризуватиме його як тимчасовий.

Як зазначалось, негласно основним критерієм правомірності контрзаходів є пропорційність, за якою перші мають бути сумірними із завданою шкодою з урахуванням тяжкості протиправного діяння й порушених прав. Вбачається, аналізований контрзахід відповідає цьому критерію, адже торговельні заборони та обмеження не досягають рівня тяжкості, що має місце у випадку надання притулку терористам. Адже якщо такі особи здійснять терористичний акт проти Сполучених Штатів, то показник тяжкості (наприклад, загибель людей) явно перевищить факт заборони торгівлі чи замороження активів.

Також важливо пам'ятати, що контрзаходом є захід потерпілої держави щодо держави-порушниці, який би в іншому випадку був протиправним. Якщо розглядати економічні дії США ізольовано, то, як було встановлено, вони досягають рівня втручання у внутрішні справи Лівії, що заборонено принципом невтручання. Крім того, численні резолюції Генасамблеї ООН засуджують здійснення економічного тиску держав одна на одну, що також підтверджує міжнародно-протиправний характер таких заходів. Іншими словами, накладення торговельних заборон Сполученими Штатами не як контрзаходу розглядалося би *prima facie* як порушення міжнародного права.

Характеристика торговельних заборон та обмежень, а також замороження фінансових активів, запроваджених США проти Лівії дозволяє зробити висновок, що ці акти відповідають необхідним ознакам, щоб бути визнаним контрзаходами за надання притулку міжнародним терористам.

Отже, якщо проти держави вчинено міжнародно-протиправне діяння, то вона має право застосувати проти держави-порушниці незбройну силу у вигляді контрзаходів, які обов'язково мають відповідати критеріям, закріпленим у Статтях 2001 р. У цьому разі такі правомірно вжиті контрзаходи не порушують принципу невтручання та є другим винятком із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили.

Окрім контрзаходів потерпілої держави, у теорії та практиці міжнародного права обґрунтовано можливість застосування примусових заходів до держави-порушниці з боку третіх держав, якщо міжнародно-протиправне діяння стосувалося порушення зобов'язання щодо міжнародного співтовариства загалом. Так, ще Е. де Ваттель писав, що «якщо будь-яка нація відкрито порушує справедливість, зневажаючи права інших ..., то вищий інтерес безпеки людського співтовариства дає іншим націям право об'єднатися для відсічі та покарання такої нації» [20, с. 253]. Іншими словами, як зазначає В. Холл, у таких випадках на міжнародне співтовариство покладається роль поліцейського [229, с. 65-66]. Тому, вбачається, що незбройна сила, яка тут застосовується не потерпілими державами буде правомірною, отже є черговим винятком із міжнародно-правової заборони, закріпленим у п. b ч. 1 ст. 48 Статей 2001 р.

Такий виняток із принципу невтручання, як помітно, ґрунтується на концепції зобов'язань *erga omnes*, за якою кожна суверенна держава як учасник міжнародних правовідносин наділена зобов'язаннями універсального характеру перед всією світовою спільнотою загалом. Істотного імпульсу розвитку концепції *erga omnes* надав Міжнародний суд своїм рішенням по справі *Barcelona Traction* 1970 р. У ньому Суд здійснив «суттєве розмежування» між зобов'язаннями держави перед міжнародним співтовариством загалом й тими, які виникають *vis-à-vis* щодо іншої держави. Щодо перших Суд заявив, що «з урахуванням

важливості зачеплених прав можна вважати, що всі держави законним чином зацікавлені в їхньому захисті; ці зобов'язання є зобов'язаннями *erga omnes*» [181, п. 33].

Водночас слід зазначити, що зараз немає вичерпного переліку таких зобов'язань, який був би не надто цінним з огляду на інтенсивний розвиток міжнародного права. Важливим орієнтиром у цьому контексті є положення вказаного рішення Міжнародного суду, у якому прикладами зобов'язань *erga omnes* називаються «оголошення поза законом актів агресії та геноциду» та «принципи й норми, що стосуються основних прав людини, включно із захистом від рабства та расової дискримінації» [181, п. 34]. У своєму рішенні по справі Про Східний Тимор (Португалія проти Австралії) 1995 р. Суд включив до цього переліку також право народів на самовизначення [176, п. 29].

Розвиток концепції *erga omnes* зумовлений необхідністю захисту спільних інтересів держав, інтересів міжнародного співтовариства. Ця необхідність здійснила значний вплив на прогресивний розвиток усього міжнародного права, зокрема права міжнародної відповідальності. Якщо раніше міжнародне право регламентувало в основному двосторонні відносини держав, то сьогодні воно активніше регулює багатосторонні відносини суб'єктів, впливаючи на них як на систему. Так, виступаючи на засіданні Комісії міжнародного права, Г. Хафнер вказав, що «пройшла епоха взаємних зобов'язань між окремими державами, настав час багатосторонніх відносин» [310].

Така «видозміна» міжнародних правовідносин держав суттєво вплинула й на забезпечення міжнародної безпеки. Адже зараз, якщо певна держава порушить одне із зобов'язань *erga omnes*, створивши загрозу міжнародному миру та безпеці та розраховуючи на недієвість Ради Безпеки, вона однаково може стати об'єктом незбройних примусових заходів задля припинення порушення. Наприклад, протягом «арабської весни» 2011 р. ЄС та США відповіли на порушення прав людини в Лівії, Сирії та Ірані замороженням приватних активів державних службовців, які організовували такі порушення [204]. Слід зазначити, що кожен із цих випадків застосування економічної сили здійснювався без авторизації

Радбезу, проте супроводжувався вказівкою на мету дій: примусити винну державу поважати права людини (одне із зобов'язань *erga omnes*).

Показовим у цьому контексті є випадок знову-таки агресії Росії проти України. Уже після окупації та анексії Кримського півострова, а особливо після окупації окремих районів Донецької та Луганської областей країни ЄС, а також США, Канада, Японія, Австралія, Нова Зеландія та інші вдалися до певних актів застосування економічної сили проти Росії. До таких можна віднести, наприклад, накладення ембарго на окремі види товарів, замороження активів у банках та інших торгових обмежень тощо, які вживалися для припинення порушення та відновлення первісного стану.

Як було доведено, якщо розглядати такі акти ізольовано, то їх однозначно можна кваліфікувати як примус, який заборонений міжнародно-правовим принципом невтручання. Однак для надання вірної правової оцінки цим та схожим діям (актам застосування незбройної сили) важливим також є контекст їхнього застосування та/або обґрунтування (правова позиція) держав, що вдаються до такого застосування. Міжнародний суд у своєму рішенні по справі *Barcelona Traction*, називаючи деякі зобов'язання *erga omnes*, відніс до них, як зазначалось, акт агресії. Оскільки агресія є грубим порушенням міжнародного правопорядку, а також значно підриває міжнародний мир і безпеку, не тільки потерпіла, а й будь-які держави мають право застосовувати до держави-порушниці примусові незбройні заходи.

Тому розглядаючи дії третіх країн до Росії як держави, що порушила своє зобов'язання *erga omnes* не вдаватися до актів агресії, необхідно підсумувати, що такі дії є правомірними та не порушують міжнародне право (принцип невтручання). Вбачається, що такий виняток із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили здатен бути найбільш дієвим інструментом впливу на державу-порушницю. Адже, якщо порушення має місце проти держави із низьким економічним та військовим потенціалом, то навряд її незбройні контрзаходи будуть ефективними для припинення, власне, порушення. Крім того, очевидно, що практично кожна дія Ради Безпеки є предметом міжнародних

політичних домовленостей та дипломатичних маневрів, включно із можливою реалізацією постійним членом права вето. Тому відповідь Радбезу шляхом запровадження незбройних заходів впливу щодо держави-порушниці, відповідно, може не бути настільки швидкою та переконливою або може взагалі не відбутися, що має місце у випадках ветування Росією всіх резолюцій органу за підсумками численних обговорень агресивної політики останньої.

Як демонструє практика, такі примусові дії держави застосовують як індивідуально, так і колективно – від імені міжнародних організацій. З цього слідує, що можливість використання таких заходів передбачена, окрім загального міжнародного права, у внутрішньому праві самих міжнародних організацій. Традиційно, найбільш активним у цьому аспекті можна назвати ЄС, однак схожі випадки мали місце і у практиці інших організацій, зокрема Ради Європи (РЄ). Наприклад, у квітні 2014 р. Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) позбавила російську делегацію права голосу, права участі у керуючих органах Асамблеї з огляду на анексію Криму. Як вказано у відповідній резолюції, цей акт Росії «чітко суперечить Статуту Ради Європи та зобов'язанням, які взяла на себе Росія під час вступу до організації у 1996 р.».

Досліджені винятки, як помітно, стосуються ситуацій, у яких держави мають право застосувати незбройну силу правомірно, не порушуючи міжнародно-правовий принцип невтручання. Однак, видається, можливі випадки, коли держави зобов'язані вдатися до застосування незбройної сили, яке, відповідно, також буде правомірним. Мова йде, насамперед, про реалізацію концепції *Responsibility to Protect* («обов'язок захищати») незбройними засобами.

Незважаючи на те, що концепція «обов'язок захищати» на сьогоднішньому етапі свого розвитку розглядається як нормативна політико-правова концепція, вона перебуває на шляху формування як міжнародно-правового інституту. На переконання В. І. Любашенка, концепція «обов'язок захищати» є системою міжнародно-правових і політичних норм, що спрямована на забезпечення захисту прав людини від порушень *ad extra* (геноциду, етнічних чисток, воєнних злочинів та злочинів проти людяності) шляхом несення кожною державою та міжнародним

співтовариством обов'язку захищати, який полягає в обов'язку кожної держави захищати власне населення від порушень прав людини *ad extra*; обов'язку міжнародного співтовариства попереджати порушення прав людини *ad extra*; обов'язку міжнародного співтовариства реагувати на порушення прав людини *ad extra*; та обов'язку міжнародного співтовариства відновлювати постконфліктну державу (чотири компоненти концепції) [96, с. 13].

Іншими словами, якщо в конкретній державі спостерігаються порушення прав людини *ad extra*, міжнародне співтовариство (за посередництвом окремих держав) зобов'язане вжити всіх необхідних заходів задля припинення таких порушень. У цьому контексті ще під час Конференції в Сан-Франциско підкреслювалось, що забезпечення дотримання й безпосередній захист прав людини залишаються внутрішньою справою кожної держави-члена ООН, але поряд із цим зазначалось, що «у разі, коли такі права і свободи жорстко зневажаються, і це створює ситуацію, яка загрожує миру чи перешкоджає здійсненню постанов Статуту, тоді вони перестають бути винятковою справою кожної держави» [116, с. 121]. Схожу точку зору висловив і Міжнародний суд ООН у своєму консультативному висновку по справі Про юридичні наслідки для держав, що викликані тривалою присутністю Південної Африки в Намібії (Південно-Західна Африка) всупереч резолюції 276 (1970) Ради Безпеки 1971 р.: «немає жодних сумнівів у тому, що Статут ООН накладає на членів Організації Об'єднаних Націй юридичні обов'язки у сфері прав людини» [258, п. 131].

У Підсумковому документі Всесвітнього саміту 2005 р., затвердженого резолюцією ГА ООН 60/1 від 16 вересня 2005 р., держави однозначно виявили єдність позицій щодо того, що акти геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності є загрозою міжнародному миру, та держави повинні (зобов'язані) використовувати заходи у відповідності із Главами VII і VIII Статуту ООН задля припинення таких актів. Наявність цих чотирьох злочинів є підґрунтям задля застосування гуманітарних та інших заходів у відповідності із Главою VII Статуту ООН [220].

Розглядаючи питання втручання у внутрішні справи, Е. Х. де Аречага зазначає, що «бувають такі внутрішні справи, які не можна зарахувати до категорії виключно чи переважно національних, як, наприклад, повага та дотримання основних прав людини в будь-якій державі» [7, с. 174]. Зважаючи на це, можна припустити, що в нормативному плані концепція «обов'язок захищати» є ще одним винятком із принципу невтручання, тобто міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили.

Таке твердження підкреслюється тим, що загальноприйнятим вважається реалізація концепції «обов'язок захищати», а саме обов'язку реагувати (одного з компонентів концепції), інструментами як військового, так і невійськового характеру. Очевидно, на практиці більше поширення отримало звернення до перших, однак у призмі концепції незбройної сили інтерес становить саме група невійськових заходів.

До цієї групи, передусім, входять економічні, політичні й дипломатичні санкції, констатує В. І. Любашенко [96, с. 12]. Міжнародна комісія з питань втручання та державного суверенітету у своїй Доповіді «Обов'язок захищати» 2001 р. під поняттям «санкції» мала на увазі не лише санкції міжнародної організації як «колективний захід реагування, що носить інституційний характер» [185, с. 234], але й контрзаходи окремих держав. Обов'язок держави реагувати так на порушення норм про заборону геноциду був підтверджений у рішенні Міжнародного суду по справі Про застосування Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього (Боснія та Герцеговина проти Сербії та Чорногорії) 2007 р.: Суд вказав, що якщо виникає загроза геноциду чи здійснюється акт геноциду за межами кордонів держави (тобто на території іншої держави), то держава має обов'язок вжити всі необхідні заходи, які перебувають в її розпорядженні та дозволені міжнародним правом, для його попередження чи припинення [175, п. 153]. З іншого боку, формулювання Підсумкового документу 2005 р. зобов'язують держав діяти колективно, зокрема, на рівні ООН.

Отже, реалізація державами заходів невійськового характеру в межах концепції «обов'язок захищати» є черговим винятком із міжнародно-правової

заборони застосування незбройної сили, закріпленої принципом невтручання. Хоча такі дії здійснюються у формі вже досліджених контрзаходів держав та заходів Радбезу за Розділом VII Статуту ООН, тут такі заходи володіють дещо іншою правовою природою, адже реалізуються в межах окремої концепції.

Як помітно, алгоритм віднесення певних дій до випадків правомірного застосування незбройної сили умовно передбачає два етапи: (1) кваліфікація дії як акту втручання у значенні однойменного принципу; (2) наявність міжнародно-правового обґрунтування вчинення такої дії. Вбачається, окрім вказаних чотирьох винятків, такими критеріями володіють заходи міжнародно-правової відповідальності, що дає підстави висунути припущення про їх розгляд як випадку правомірного застосування незбройної сили.

Найбільш поширеними заходами відповідальності є реституція, компенсація та сатисфакція. Міжнародно-правова регламентація застосування цих форм відшкодування шкоди ґрунтується на Статтях 2001 та 2011 рр., однак базові умови формувалися раніше протягом багатьох десятиліть.

Отже, по-перше, потрібно встановити, чи заходи відповідальності є актами втручання, щоб розглядати їх як застосування незбройної сили. Як постановив Міжнародний суд у рішенні по справі Нікарагуа проти США, щоб характеризуватися як втручання, діяння має бути (1) примусовим щодо (2) справ, які належать до внутрішньої компетенції держави. Очевидно, що будь-яка форма відшкодування шкоди (захід міжнародно-правової відповідальності) щодо держави чи міжнародної (міжурядової) організації накладається за підсумками міжнародного судового (чи арбітражного) розгляду. Сам факт такого розгляду означає, що судовий орган наділений компетенцією вирішувати такий спір та виносити за його підсумками обов'язкове для сторін рішення. Іншими словами, сторони, передаючи спір до судового органу, погоджуються прийняти на себе негативні заходи відповідальності. Отже, зобов'язальний характер рішення, у тому числі вказаних у ньому заходів відповідальності, дозволяє описати такі заходи як примусові щодо конкретної держави чи міжнародної (міжурядової) організації.

Зобов'язання держави, наприклад, виплатити компенсацію за вчинене міжнародне правопорушення однозначно спрямоване проти правосуб'єктності цієї держави та полягає у підпорядкуванні у здійсненні нею своїх суверенних прав (ознаки втручання, встановлені у Декларації про принципи міжнародного права). З огляду на це, вбачається, що таке зобов'язання стосується справ, які належать до внутрішньої компетенції держави, тобто володіє другим необхідним критерієм кваліфікації діяння як акту втручання. Справді, суб'єкт відповідальності здійснюватиме таку компенсацію зі свого бюджету, тому будь-яка форма відшкодування шкоди не може не стосуватися внутрішньої компетенції.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що заходи міжнародно-правової відповідальності по суті можна розглядати як застосування незбройної сили. Очевидно, що таке застосування не є забороненим, адже втілюється у межах підгалузі міжнародного права, тобто є невід'ємним складником та логічним завершенням процесу міжнародно-правової відповідальності. Отже, з цього випливає, що застосування до суб'єкта міжнародного права заходів відповідальності не заборонене принципом невтручання, тому є п'ятим випадком правомірного застосування незбройної сили.

Отже, як було доведено, принцип невтручання, на якому ґрунтується міжнародно-правова заборона застосування незбройної сили, не є абсолютним. Зокрема винятки щодо заборони «втручання в справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави» впливають як зі звичаєвих норм, так і з писаного міжнародного права. Перший виняток закріплений безпосередньо в Статуті ООН, за яким заборона принципу невтручання не поширюється на дії Ради Безпеки ООН щодо загроз миру, порушень миру та актів агресії, перші з яких регламентовані, власне, Розділом VII Статуту. Тобто держави, яких резолюціями Ради Безпеки ООН уповноважено застосувати конкретні акти незбройної сили проти держави, що створює загрози миру, порушення миру та акти агресії, не порушують таким застосуванням принцип невтручання у внутрішні справи та, відповідно, норми міжнародного права, які розкривають нормативний зміст останнього.

Другим винятком із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили є застосування незбройних контрзаходів як засобу схилення держави-порушниці припинити міжнародно-протиправне діяння. Тобто, якщо проти держави вчинено міжнародно-протиправне діяння, то вона має право застосувати проти держави-порушниці незбройну силу у вигляді контрзаходів, які обов'язково мають відповідати критеріям, закріпленим у Статтях 2001 р. У цьому разі такі правомірно вжиті контрзаходи не порушуватимуть принципу невтручання.

Третім винятком є застосування незбройної сили проти держави-порушниці з боку третіх держав, якщо міжнародно-протиправне діяння першої стосувалося порушення зобов'язання щодо міжнародного співтовариства загалом (зобов'язання *erga omnes*). Зважаючи на наявність певних цінностей, які перебувають під особливою охороною міжнародного права, за концепцією *erga omnes* всі держави законним чином зацікавлені в захисті перших, задля чого можуть вживати примусові заходи впливу (незбройну силу) проти держави, що порушила таке зобов'язання.

Також як винятки із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили слід розглядати реалізацію державами заходів невійськового характеру в межах концепції «обов'язок захищати», а також застосування заходів міжнародно-правової відповідальності.

Здійснене дослідження міжнародно-правових меж застосування незбройної сили дозволяє зробити такі узагальнення. Аналіз доктрини та закономірностей практики засвідчує, що принцип заборони погрози силою або її застосування (п. 4 ст. 2 Статуту ООН) у призмі сучасного міжнародного праворозуміння та правозастосування розглядається як такий, що стосується винятково збройної сили, тобто не може оцінюватися як основа міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили.

Характер реалізації державами заходів, що являють собою незбройний вплив дозволяє припустити, що такі дії порушують принцип невтручання в справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави (принцип невтручання).

У зв'язку з цим, було здійснено аналіз конкретних актів застосування незбройної сили на предмет порушення ними принципу невтручання, а саме досліджувалося, чи є відповідні дії держав, власне, втручанням у значенні цього принципу, а також, чи питання, щодо яких здійснюється такий вплив є «справами, які належать до внутрішньої компетенції».

У підсумку встановлено, що зараз немає чіткого переліку питань, вирішення яких винятково належить державі. Такий точний перелік має визначатися на підставі фактів кожної справи поряд зі станом розвитку міжнародних відносин. Крім того, з'ясовано, що застосування незбройної сили становитиме порушення принципу невтручання, якщо воно володітиме, власне, примусовим характером щодо таких питань.

Зміст та контекст досліджених актів застосування незбройної сили дозволяє зробити висновок, що такі акти відповідають встановленим критеріям: вони (1) є примусовими та (2) стосуються питань, що належать до внутрішньої компетенції, щоб кваліфікувати їх як порушення імперативного міжнародно-правового принципу невтручання. Водночас безпосередніми юридичними підставами заборони є норми міжнародного права, що розкривають нормативний зміст принципу невтручання, які викладено в: Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСЄ 1975 р. та Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.

Прослідковано, що численні випадки застосування кіберсили засвідчують неоднаковість такої практики передусім із погляду спричинених наслідків, а також принципу дії використовуваних механізмів впливу. Це не дозволяє із впевненістю відносити всі кіберзасоби до числа незбройних. У зв'язку з цим, на підставі аналізу різних за змістом актів застосування кіберсили було доведено, що у випадках, коли її застосуванням не було завдано фізичну шкоду матеріальним об'єктам, а також життю і здоров'ю людей, таку кіберсилу необхідно характеризувати як незбройну. Розрізнення за цим критерієм кіберсили як

збройної та незбройної впливає на перелік міжнародно-правових підстав її заборони, а також – на режим міжнародного права, який застосовуватиметься до відносин застосування кіберсили того чи іншого виду.

Зокрема міжнародно-правовими підставами заборони застосування незбройної кіберсили є зазначені вище норми міжнародного права, що розкривають нормативний зміст принципу невтручання, який порушується під час такого застосування.

Оскільки застосування збройної кіберсили має розглядатися як акт застосування сили в значенні Статуту ООН, то міжнародно-правова заборона такого її застосування ґрунтується на принципі заборони погрози силою або її застосування, втіленого більшою мірою у п. 4 ст. 2 Статуту ООН. З цього також випливає, що до випадків збройної кіберсили застосовується режим міжнародного гуманітарного права, що змушує учасників кібероперацій дотримуватися його норм та принципів.

Водночас доведено, що принцип невтручання як основа міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили, не є абсолютним та передбачає кілька винятків, тобто випадків, коли застосування незбройної сили буде правомірним. Перший виняток закріплений безпосередньо в Статуті ООН, за яким заборона принципу невтручання не поширюється на дії Ради Безпеки ООН щодо загроз миру, порушень миру та актів агресії, перші з яких регламентовані, власне, Розділом VII Статуту. Тобто держави, яких резолюціями Ради Безпеки ООН уповноважено застосувати конкретні акти незбройної сили проти держави, що створює загрози миру, порушення миру та акти агресії, не порушують таким застосуванням принцип невтручання у внутрішні справи та, відповідно, норми міжнародного права, які розкривають нормативний зміст останнього.

Другим винятком із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили є застосування незбройних контрзаходів як засобу схиляння держави-порушниці припинити міжнародно-протиправне діяння. Тобто, якщо проти держави вчинено міжнародно-протиправне діяння, то вона має право застосувати проти держави-порушниці незбройну силу у вигляді контрзаходів, які обов'язково

мають відповідати критеріям, закріпленим у Статтях 2001 р. У цьому разі такі правомірно вжиті контрзаходи не порушуватимуть принципу невтручання.

Третім винятком є застосування незбройної сили проти держави-порушниці з боку третіх держав, якщо міжнародно-протиправне діяння першої стосувалося порушення зобов'язання щодо міжнародного співтовариства загалом (зобов'язання *erga omnes*). Зважаючи на наявність певних цінностей, які перебувають під особливою охороною міжнародного права, за концепцією *erga omnes* всі держави законним чином зацікавлені в захисті перших, задля чого можуть вживати примусові заходи впливу (незбройну силу) проти держави, що порушила таке зобов'язання.

Також як винятки із міжнародно-правової заборони застосування незбройної сили слід розглядати реалізацію державами заходів невійськового характеру в межах концепції «обов'язок захищати», а також застосування заходів міжнародно-правової відповідальності.

РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА АКТИ ЗАСТОСУВАННЯ НЕЗБРОЙНОЇ СИЛИ

3.1. Загальні питання відповідальності суб'єктів міжнародного права за акти застосування незбройної сили

Сьогодні ніхто не піддає сумніву тезу про те, що невиконання суб'єктами міжнародного права своїх зобов'язань породжує їхню відповідальність перед потерпілими сторонами. Природно, що цей постулат закріплено в ст. 1 Статей 2001 р. як зводі норм про відповідальність первинних суб'єктів міжнародного права: «кожне міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави» [202].

Однак, міжнародні (міжурядові) організації також відіграють особливу роль в обговоренні та вирішенні найбільш складних питань міжнародного життя, тому вони поряд із державами можуть вважатися основними дійовими особами в міжнародних відносинах. Міжнародні організації функціонують у різних галузях: політичній, економічній, природоохоронній, військовій, що дозволяє припустити, що застосування незбройної сили може мати місце серед методів ведення ними своєї діяльності. Наприклад, як вірно зазначає О. Г. Дніпровський, «природно, що залежно від цілей і складу учасників міжнародні (міжурядові) організації ведуть різну за своїм політичним, ідеологічним, культурним змістом діяльність, у тому числі й діяльність інформаційну» [42, с. 88]. Проте, якою б не була поширювана міжнародною організацією інформація, вона не повинна суперечити імперативним нормам загального міжнародного права. Аналогічно, діяльність міжнародної організації не повинна проявлятися у застосуванні інших видів незбройної сили, заборонених міжнародним правом. У протилежному випадку кожне таке застосування має спричиняти міжнародну відповідальність організації-порушниці. Це правило підтверджується в ст. 3 Проекту статей про відповідальність міжнародних організацій (далі – Статті 2011 р.): «кожне

міжнародно-протиправне діяння міжнародної організації тягне за собою міжнародну відповідальність цієї організації» [203].

Міжнародну організацію пропонується розуміти в значенні Статей 2011 р. – як організацію, утворену міжнародним договором або іншим документом, який регулюється міжнародним правом, та такою, що володіє своєю власною міжнародною правосуб'єктністю. Міжнародні організації можуть включати як членів, окрім держав, й інші формування (п. «а» ст. 2) [203]. Отже, Комісія використала широкий підхід, намагаючись охопити всю різноманітність міжнародних організацій.

Очевидно, що робота Комісії міжнародного права над нормами про відповідальність міжнародних організацій є яскравим зразком прогресивного розвитку міжнародного права, адже спостерігалася зростаюча потреба здійснення дослідження цієї галузі міжнародного права на найвищому рівні. Водночас, відсутність широкої практики накладення на міжнародні організації заходів відповідальності включно із випадками застосування ними незбройної сили, робить Статті 2011 р., так би мовити, штучно створеним документом. З цього приводу М. Мьольднер зазначає, що робота Комісії звелася до заміни слова «держава» словом «міжнародна організація» [266, с. 323]. Однак, не заперечуючи цінності розробленого Проекту, слід вказати, що саме його правила повинні лежати в основі процесу притягнення до відповідальності міжнародних організацій, які застосували незбройну силу.

Як вірно зазначає С. С. Нестеренко (С. С. Андрейченко), неухильне виконання всіма суб'єктами міжнародного права загальновизнаних принципів міжнародного права та міжнародно-правових зобов'язань набуває особливого значення. На її думку, першорядний пріоритет має підвищення ролі не тільки політичних, а і правових засобів забезпечення міжнародного правопорядку, серед яких особливе місце займає, власне, відповідальність за міжнародно-протиправні діяння [117, с. 522].

Якщо передумови міжнародно-правової відповідальності держав витікають насамперед із їхньої природної міжнародної правосуб'єктності та відносної

свободи дій у міжнародних відносинах, то міжнародні організації набувають таку правосуб'єктність штучно з огляду свою вторинну природу. Очевидно, це пов'язано з тим, що традиційно міжнародне право було правом між державами, відповідно, лише останні були суб'єктами міжнародної відповідальності. Проте наділення міжнародною правосуб'єктністю інших утворень нівелювало таку монополію. Як висновок, відповідальність водночас є як індикатором, так і наслідком міжнародної правосуб'єктності. Так, Д. Б. Левін, вивчаючи проблему міжнародної відповідальності, підкреслив, що «особливість сучасних правовідносин відповідальності полягає в тому, що їхніми суб'єктами є також міжнародні організації» [93, с. 130].

Ключове значення для такого твердження мав консультативний висновок Міжнародного суду про Відшкодування за шкоду, завдану під час служби в ООН від 11 квітня 1949 р. У ньому Суд зазначив, що ООН «є суб'єктом міжнародного права і здатна мати міжнародні права та обов'язки, вона наділена здатністю обстоювати свої права шляхом пред'явлення міжнародних претензій» [281]. Отже, визначаючи поняття міжнародно-правової відповідальності, необхідно керуватися тлумаченням Комісії міжнародного права ООН: «Це ті наслідки, які те чи інше протиправне діяння може мати згідно з нормами міжнародного права в різних випадках, наприклад, наслідки діяння в плані заподіяння шкоди» [327].

Як було доведено, акти застосування незбройної сили є діяннями, які порушують імперативні норми міжнародного права, а також заподіюють шкоду, причому як потерпілому суб'єкту, так і всьому міжнародному правопорядку, що однозначно дає підстави розглядати їх як міжнародні правопорушення. З огляду на своєрідну природу незбройної сили, особливо важливого значення набуває з'ясування особливостей застосування заходів міжнародно-правової відповідальності в цих випадках.

Очевидно, заходи відповідальності мають місце *post factum*, коли міжнародно-протиправне діяння (застосування незбройної сили) вже здійснено та, відповідно, завдано шкоду міжнародному правопорядку. В такому випадку доречно вести мову про запобігання застосуванню незбройної сили. Вбачається,

що одним з таких засобів є поглиблення міжнародного співробітництва, наприклад, створення Європейського правового простору, що забезпечував би мирне співіснування держав як у межах цього утворення, так і поза ним. М. М. Гнатовський визначає Європейський правовий простір як сукупність юридичних норм та стандартів, вироблених в рамках європейських регіональних організацій (ЄС, Рада Європи, ОБСЄ), а також міжнародних та національних механізмів їх реалізації у національних правових системах європейських держав з метою досягнення їх відповідності. Конкретний зміст європейського правового простору розкривається у дослідженні природи та функціонування правових систем, створених у рамках вказаних організацій.

Європейський правовий простір є результатом взаємодії правових систем європейських держав з регіональними нормами міжнародного права та нормами, які створені шляхом правової діяльності європейських організацій (нормами права ЄС, Ради Європи, НБСЄ/ОБСЄ). В цьому сенсі європейський правовий простір є середовищем досягнення віддаленої та ідеалістичної мети – створення європейського права. Для продовження цього процесу необхідно забезпечити, щоб усі держави, які функціонують у спільному європейському правовому просторі, поділяли певну сукупність демократичних цінностей, а їхні правові системи ґрунтувалися б на спільних принципах, принаймні на тому мінімальному рівні, що робить можливим розвиток їхньої взаємодії [25, с. 180].

Для притягнення держав та міжнародних організацій до міжнародної відповідальності як у теорії, так і в практиці міжнародного права чітко сформувалася вимога щодо обов'язкової наявності юридичних та фактичних підстав, власне, такої відповідальності.

У міжнародному праві під юридичними підставами відповідальності розуміється сукупність юридично обов'язкових міжнародно-правових актів, на підставі яких певна поведінка (дія або бездіяльність) кваліфікується як міжнародне правопорушення [111, с. 313]. До переліку таких актів у контексті відповідальності держав В. А. Василенко відносить міжнародний договір, міжнародний звичай, рішення міжнародних судів, рішення міжнародних

(міжурядових) організацій, а також односторонні міжнародно-правові акти держав [18, с. 136]. Комісія міжнародного права у своєму коментарі до Статей 2011 р. зазначила, що «міжнародні зобов'язання можуть встановлюватися нормою міжнародного звичаєвого права, міжнародним договором або загальним принципом, який застосовується в рамках міжнародного правопорядку» [203]. Доцільність використання саме терміну «зобов'язання» зумовлене тим, що воно може безпосередньо впливати не з норми права, а з іншого юридичного акта, наприклад, з одностороннього акта міжнародної організації.

Як було встановлено, застосування незбройної сили в міжнародних відносинах заборонене принципом невтручання. Отже, юридичними підставами відповідальності суб'єктів міжнародного права за таке застосування є зобов'язання міжнародно-правових актів, які, власне, розкривають нормативний зміст цього принципу. До останніх належать Декларація про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р., Декларація про принципи міжнародного права 1970 р., Заключний акт НБСЄ 1975 р. та Декларація про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.

Наприклад, Декларація 1965 р. у ст. 2 вміщує імператив, за яким «жодна держава не може ні застосовувати, ні заохочувати застосування економічних, політичних заходів чи заходів іншого характеру для примушення іншої держави підпорядкувати здійснення її суверенних прав або для отримання від неї будь-яких переваг ...» [211].

Декларація 1981 р., розкриваючи зміст принципу заборони втручання в справи, що належать до внутрішньої компетенції держав, наголошує на існуванні в останніх суверенного й невід'ємного права вільно визначати свою власну політичну, економічну, культурну та соціальну систему, розвивати свої міжнародні відносини та здійснювати невід'ємний суверенітет над своїми природними ресурсами у відповідності з волею свого народу без зовнішньої інтервенції, втручання, підривної діяльності, примусу або погрози в будь-якій

формі [215]. Практично ідентичні або схожі формулювання містяться в Декларації про принципи 1970 р. та Заключному акті НБСЄ 1975 р.

Вказані зобов'язання по суті є письмовим (договірним) закріпленням звичаєво-правової міжнародної норми. У цьому зв'язку слід зазначити, що міжнародні договори є джерелами юридичних підстав відповідальності міжнародних організацій за акти застосування незбройної сили, позаяк принцип *pacta sunt servanda* також може бути до них застосований. Посилання на договори, укладені міжнародними організаціями, як джерело їхніх зобов'язань було зроблене Міжнародним судом у консультативному висновку Про тлумачення Угоди між ВООЗ та Єгиптом від 25 березня 1951 р. Зокрема, у ньому зазначається, що міжнародні організації «зв'язані будь-якими зобов'язаннями, накладеними на них загальними нормами міжнародного права, їхніми статутами або міжнародними угодами, у яких вони є сторонами» [240, п. 37]. У цьому зв'язку М. Хартвіг зазначає, що «міжнародні договори, обов'язкові для міжнародних організацій включають такі, якими була утворена міжнародна організація, адже вони нічим не відрізняються від інших форм міжнародного права в контексті свого зобов'язального ефекту» [231]. За іншим поглядом, який уособлює К. Альборн, вважається, що установчі документи міжнародної організації слід ставити в один ряд із її рішеннями, резолюціями та іншими актами, тобто відносити до так званого внутрішнього права організації, а не групи міжнародних договорів [160, с. 14]. Можна припустити, що така концепція підтримана Комісією, адже у п. «b» ст. 2 Статей 2011 р., який надає тлумачення правил організації зазначається, що останніми є, зокрема: установчі документи, рішення, резолюції та інші акти міжнародної організації, прийняті у відповідності з такими документами; та встановлену практику організації [203].

У цьому аспекті слід зауважити, що питання включення установчих документів організації до числа міжнародних договорів чи до її внутрішнього права не носить вирішального значення в контексті встановлення кола юридичних підстав відповідальності. Адже, керуючись ч. 2 ст. 10 Статей 2011 р., можна зробити висновок, що відповідальність міжнародної організації виникає і

внаслідок порушення будь-якого міжнародно-правового зобов'язання, яке витікає із правил цієї організації щодо її членів.

Як констатує М. Хірш, міжнародне звичаєве право *mutatis mutandis* може застосовуватися до міжнародних організацій [234, с. 31]. Це правило було чітко сформульовано в академічних спорах про відповідальність за шкоду, спричинену порушеннями міжнародного гуманітарного права, завдану збройними силами під час миротворчих операцій ООН. Остання завжди не бажала прямо визнавати, що її миротворчі сили зв'язані звичаєвими нормами, що містяться в Женевських конвенціях 1949 р. Проте, згодом ООН видала інструкцію, у якій вказувала військам «дотримуватися принципів та духу основних міжнародних Конвенцій, що застосовуються до поведінки військового персоналу» [280]. Така практика ООН широко обговорювалася у доктрині міжнародного права із переважанням поглядів, що сили ООН, які беруть участь у миротворчих операціях зобов'язані підпорядковуватися праву, що застосовується в період збройних конфліктів, оскільки воно володіє міжнародно-звичаєвим характером [167, с. 406].

Крім того, Д. О. Денисова звертає увагу на те, що «загальні норми міжнародного права», про які вів мову Суд у консультативному висновку Про тлумачення Угоди між ВООЗ та Єгиптом від 25 березня 1951 р. включають у себе основні принципи міжнародного права, міжнародні норми загального договірної права, міжнародні звичаї та норми *jus cogens* [40, с. 75].

Очевидно, що основні принципи міжнародного права водночас володіють характером міжнародного звичаю та є нормами *jus cogens*, що дозволяє розглядати їх як юридичні підстави відповідальності також міжнародних організацій за акти застосування незбройної сили.

З огляду на це, можна зробити висновок, що принцип невтручання, а саме норми міжнародного права, які його деталізують є обов'язковими для виконання не тільки державами, як первинними суб'єктами міжнародного права, а й міжнародними організаціями. Адже, очевидно, що здійснювати примус щодо питань, які належать до внутрішньої компетенції можуть не тільки держави, а й міжнародні організації, що змушує констатувати порушення останніми цього

принципу. Отже, аналогічно із державами, міжнародний звичай та принцип невтручання забороняють міжнародним організаціям застосовувати незбройну силу. Безпосереднім втіленням таких зобов'язань є норми, які можна розглядати як юридичні підстави відповідальності. Їх викладено у: Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСЄ 1975 р. та Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.

Загальні принципи права були перераховані Судом як джерело зобов'язань міжнародних організацій у консультативному висновку Про тлумачення Угоди між ВООЗ та Єгиптом від 25 березня 1951 р. На думку Г. Шемерса та Н. Блоккера, загальні принципи походять із національних правопорядків держав-членів та договорів, у яких члени міжнародної організації є здебільшого сторонами [291, с. 998].

Х. Лаутерпахт наводить перелік таких принципів, деякі з яких можуть прямо або опосередковано застосовуватися до випадків застосування незбройної сили: «принцип, згідно з яким ніхто не може бути суддею у своїй справі, порушення юридичного обов'язку неодмінно призводить до обов'язку відшкодування збитків, право не може підтримувати або дозволяти порушення прав, та принцип, відповідно до якого правовий обов'язок має бути здійснено та права мають бути реалізовані згідно з принципом доброї волі» [255, с. 28-29].

Вбачається, до числа загальних принципів варто також віднести принцип *non bis in idem*. Незважаючи на те, що він переважно застосовується в національному кримінальному праві держав та в судових розглядах Європейського суду з прав людини, можна припустити, що цей принцип матиме опосередковане значення також у випадках застосування незбройної сили як державами, так і міжнародними організаціями. Адже, якщо відповідальний за застосування незбройної сили суб'єкт здійснив відшкодування шкоди самотійно, то він за цим принципом не може вдруге бути притягнутий до міжнародно-правової відповідальності за це порушення.

Спеціальними джерелами юридичних підстав міжнародної відповідальності організацій є положення установчих актів міжнародних організацій, рішення міжнародних організацій, прийняті згідно з їхніми установчими актами, а також встановлена практика міжнародної організації. Тут особливістю є те, вказує Д. О. Денисова, що у випадку порушення міжнародною організацією положень установчого акта, потерпілими суб'єктами можуть виступати лише держави-члени або, у низці окремих випадків – інші утворення, що володіють статусом члена [40, с. 87].

Вбачається, деякі правила поведінки, що містяться в міжнародно-правових нормах рекомендаційного характеру та стосуються предметних сфер застосування незбройної сили перебувають на шляху свого становлення як міжнародно-правового звичаю, тому доцільно окреслити приблизне коло таких норм як «допоміжних» підстав відповідальності за акти застосування незбройної сили.

Наприклад, у положеннях першого регіонального договору в галузі інформаційної діяльності, а саме Південноамериканської угоди про радіозв'язок 1935 р. знайшла втілення ідея про те, що вся інформаційна діяльність повинна здійснюватися у відповідності з принципами міжнародного права [81, с. 48]. Проте, першим універсальним міжнародно-правовим актом, який визначив основні зобов'язання держав у галузі інформаційної діяльності, а також закріпив принцип відповідальності за таку діяльність, стала Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 р. Після її прийняття фактично було розпочато становлення режиму міжнародно-правової відповідальності за інформаційну діяльність, зокрема поширення інформації, та визначено умови відповідальності держав за інформаційну діяльність у міжнародних відносинах [237].

Рекомендаційні норми, що підкреслюють протиправність застосування інформаційно-психологічної сили містяться також у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, що стосуються питань змісту міжнародної інформації – Резолюція 110 (II) «Заходи, що повинні бути застосовані проти пропаганди й підбурювачів нової війни» від 3 листопада 1947 р. і Резолюція 127 (II) «Неправдива або

перекручена інформація» від 15 листопада 1947 р. У першій із них Генасамблея засудила всі форми пропаганди, які призначені для провокації або підбурювання до будь-якої загрози миру, порушення миру або акту агресії [209]. У другій резолюції Генеральна Асамблея порекомендувала урядам держав-членів ООН розробити та запровадити такі заходи, які дозволяли б на національному рівні протистояти поширенню неправдивої та перекрученої інформації, що здатна нанести шкоду дружнім відносинам між державами [210].

Аналогічні за характером положення в контексті економічної сили містяться, зокрема, у Резолюції 626 (VII) ГА ООН від 21 грудня 1952 р., де вказується, що «право народів вільно розпоряджатися своїми природними багатствами й ресурсами та вільно їх експлуатувати є їхнім невід'ємним суверенним правом і відповідає цілям і принципам Статуту ООН» [221]. Також, у Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974 р. засуджується використання економічних чи інших засобів примусу та наводиться перелік зобов'язань держав економічного характеру, виконання яких сприяло б зміцненню дружніх взаємовідносин між державами [213]. У резолюції ГА ООН 64/189 від 9 лютого 2010 р. міститься наполегливий заклик Генасамблеї припинити практику застосування односторонніх економічних заходів примусу проти країн, що розвиваються [222].

Хрестоматійним прикладом юридичних підстав відповідальності як держав, так і міжнародних організацій є їхні односторонні акти. Очевидно, такі акти розглядаються як юридичні підстави, тільки якщо містять зобов'язання відповідних суб'єктів щодо незастосування незбройної сили. Хоча односторонні акти не включені в перелік ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду, вони є загальновизнаними джерелами прав та обов'язків за міжнародним правом [269, п. 43].

Юридичні підстави допускають потенційну можливість настання відповідальності, але їх, очевидно, недостатньо для виникнення відносин міжнародної відповідальності. Для цього потрібна наявність фактичних підстав відповідальності – поведінки, що полягає в дії або бездіяльності, яка присвоюється суб'єкту та являє собою порушення міжнародно-правового

зобов'язання. Іншими словами, фактичними підставами відповідальності в міжнародному праві є правопорушення (об'єктивний елемент), яке б атрибутувалося певному суб'єкту (суб'єктивний елемент).

Об'єктивним елементом міжнародно-правової відповідальності є, власне, порушення міжнародно-правового зобов'язання, тобто те, за що суб'єкт міжнародного права притягається до відповідальності. Водночас, як було зазначено, таке порушення охоплює як договірні, так і недоговірні зобов'язання. Комісія міжнародного права в ст. 2 Статей 2001 р. покликається на порушення міжнародно-правового зобов'язання, а не правила чи норми міжнародного права тому, що розглядає перший термін широко, адже міжнародно-правові зобов'язання можуть витікати, як було досліджено, зі звичаїв, рішень міжнародних судових установ, односторонніх актів суб'єктів тощо. Крім того, категорія «порушення міжнародно-правового зобов'язання» за своєю суттю співвідноситься із формулюванням п. «с» ч. 2 ст. 36 Статуту Міжнародного суду [304].

Ідентичні вимоги до фактичних підстав відповідальності сформульовані також щодо міжнародних організацій. Водночас, як підкреслює М. Хірш, «зобов'язання, які можуть бути порушені не містяться в самих Статтях 2001 р., а впливають із первинних зобов'язань самих міжнародних організацій» [234, с. 13].

Отже, міжнародним правопорушенням, як зазначає В. В. Мицик, не відступаючи від термінології Комісії міжнародного права, є протиправна дія або бездіяльність держави, які порушують її міжнародне зобов'язання [110, с. 8]. Вбачається, вказана дефініція прийнятна також щодо правопорушень міжнародних організацій.

З огляду на природу та специфіку застосування незбройної сили, можна припустити, що здебільшого таке міжнародне правопорушення полягатиме в активних діях, ніж у бездіяльності. Деякі приклади актів застосування незбройної сили у формі дії вже досліджувались. До них, зокрема, можна віднести замороження активів потерпілої держави; створення штучного дефіциту та

високих цін у потерпілій державі; митно-тарифна дискримінація; використання інформаційної інфраструктури для поширення закликів до розв'язання військового конфлікту; використання інформаційно-комунікаційних технологій і засобів на шкоду основним правам і свободам людини, що реалізуються в інформаційному просторі; мережеві атаки проти об'єктів критичної інфраструктури потерпілої держави тощо.

Дослідження суб'єктивного елемента фактичної підстави відповідальності як держав, так і міжнародних організацій з огляду на особливості його встановлення у випадках застосування незбройної сили (особливо кіберсили) буде здійснено в окремому структурному підрозділі.

Слід згадати, що в межах теорії міжнародного права тривалий час наявна дискусія, чи достатньо двох вказаних умов (порушення міжнародно-правового зобов'язання та атрибуції цього порушення суб'єкту) для виникнення відносин міжнародно-правової відповідальності. Так, М. В. Буроменський основними складниками міжнародного правопорушення визнає протиправну поведінку, заподіяну нею шкоду та причинний зв'язок між дією та шкідливими наслідками [111, с. 314].

На переконання Р. Л. Хачатурова, окрім протиправності діяння, завданої шкоди та причинно-наслідкового зв'язку обов'язковим елементом міжнародного правопорушення є також вина суб'єкта. Відповідно, дослідник констатує, що відсутність одного із вказаних елементів не дає змоги вести мову про наявність міжнародного правопорушення [150, с. 70].

Розширений перелік ознак міжнародно-протиправного діяння наводять також В. Г. Буткевич, В. В. Мицик та О. В. Задорожній. Вчені вважають, що ставити питання про наявність правопорушення можна тільки за наявності всіх його ознак: об'єкта правопорушення; протиправної поведінки; шкоди; причинно-наслідкового зв'язку та вини [15, с. 105].

Однак, такі окремі позиції нівелюються переважачою в доктрині міжнародного права думкою, за якою міжнародне правопорушення не потребує у своєму складі додаткових елементів, зокрема вини, шкоди або причинно-

наслідкового зв'язку. Вбачається, недоцільно розширювати склад міжнародно-протиправного діяння як держави, так і міжнародної організації до обов'язкової наявності стількох елементів. Так, Д. Б. Левін писав, що ставлення у вину в міжнародному праві є визнанням того, що суб'єкт несе відповідальність за порушення міжнародно-правової норми [93, с. 51]. Тобто, ставлення у вину в національному праві аналогічне присвоєнню поведінки в міжнародному праві. Ю. М. Колосов зазначає, що недотримання норми міжнародного права саме собою спричинює шкоду, яка проявляється в підриві довіри до договірних зобов'язань, у нехтуванні нормами міжнародного права [80, с. 52]. І. І. Лукашук переконаний, що обов'язковим характером володіють виключно два елементи міжнародно-протиправного діяння: поведінка, яка присвоюється суб'єкту згідно з міжнародним правом; поведінка, яка полягає в порушенні цим суб'єктом своїх зобов'язань за міжнародним правом [106, с. 380].

Крім того, такий підхід визнаний міжнародною судовою практикою. Наприклад, у рішеннях Міжнародного суду по справах, порушених Югославією проти країн НАТО міститься однакове формулювання: «... незалежно від того, визнають чи не визнають держави юрисдикцію Суду, вони за всіх умов є відповідальними за діяння, які їм присвоюються і які порушують міжнародне право» [177, п. 31].

Як звертає увагу в цьому контексті М. Мьольднер, під час визначення елементної структури міжнародного правопорушення, як обов'язкові, мають виступати елементи, які містяться в первинному зобов'язанні. Останнє, своєю чергою, може містити вимогу щодо наявності вини або спричинення потерпілій стороні певної шкоди [266, с. 300]. Така концепція відображена Комісією міжнародного права у її коментарях до Проекту статей про відповідальність і держав, і міжнародних організацій.

Отже, у питанні встановлення вичерпного переліку елементів міжнародно-протиправного діяння слід відштовхуватися від міркувань Комісії міжнародного права, які відображено в обох Проектах статей. Водночас, інші елементи діяння,

наприклад, вина та шкода, можуть володіти факультативним характером у випадку, коли така необхідність зумовлена змістом первинного зобов'язання.

Аналіз актів застосування незбройної сили дозволяє припустити, що такі діяння є ординарними міжнародними правопорушеннями, відповідальність за які втілюється у видах і формах на загальних підставах. Тому, вбачається, що міжнародна відповідальність за акти застосування незбройної сили може реалізовуватися у двох видах: матеріальній та нематеріальній. Форма відповідальності є способом, за допомогою якого суб'єкт-порушник виконує обов'язки, що витікають із його відповідальності, і тим самим зазнає певних негативних наслідків. Формами відшкодування шкоди, які закріплені в обох Проектах статей є реституція, компенсація й сатисфакція (ст. 34).

Реституцією можна назвати обов'язок суб'єкта, відповідального за застосування незбройної сили, відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння, з урахуванням принципу пропорційності. Тобто метою реституції є відновлення *status quo ante* – ситуації, що існувала до вчинення міжнародного правопорушення [169, с. 228].

Реституція може відновлювати як матеріальні блага, так і нематеріальні. Прикладами матеріального відновлення може бути реституція окремих видів майна, наприклад, конкретного заводського обладнання, не володіючи яким потерпіла держава зазнає значних матеріальних збитків (упущеної вигоди) або цінних паперів тощо. Нематеріальна реституція може мати місце, наприклад, у випадку припинення ефірного мовлення на територію потерпілої держави із закликами початку збройного конфлікту або насильницької зміни державного ладу.

У теорії права міжнародної відповідальності вживається також термін «юридична реституція», яка вимагає змін юридичного становища в правовій системі відповідальної держави або у її правовідносинах із потерпілою державою, наприклад, зміна або скасування певного закону або судового рішення, які порушували норму міжнародного права. У контексті відповідальності за застосування незбройної сили, юридична реституція може застосовуватися у

вигляді, наприклад, скасування законодавчого акту, яким було введено заходи митно-тарифної дискримінації щодо потерпілої держави; або скасування неправосудного судового рішення, яке передбачало замороження активів потерпілої держави у фінансових установах відповідальної держави тощо.

На переконання К. Грей, міжнародними організаціями може надаватися як реституція *in primum*, так і реституція *in integrum*. Прикладом першої дослідниця вважає розпорядження судового органу щодо скасування чи зміни дій, вчинених міжнародною організацією задля імплементації її рішення, яке було проголошене незаконним [227, с. 13]. Такі зміни чи скасування відповідних дій міжнародної організації можуть полягати, наприклад, у припиненні діяльності органа міжнародної організації, створеного нею для застосування незбройної сили; скасуванні рішення міжнародної організації, за яким передбачалося замороження активів потерпілого суб'єкта тощо. Другий вид реституції – це відшкодування збитків усім суб'єктам, яким попереднє застосування неправомірного рішення міжнародної організації спричинило шкоду [227, с. 13].

Компенсація – це відшкодування обчисленої у фінансовому вигляді шкоди, завданої міжнародно-протиправним діянням, наскільки така шкода не відшкодовується реституцією [23, с. 83]. Міжнародна правозастосовна практика дозволяє припустити, що компенсація є найбільш поширеною формою відповідальності. У рішенні по справі Про проект Габчиково-Надьмарош Міжнародний суд заявив: «є усталена норма міжнародного права, за якою потерпіла держава має право на отримання компенсації від держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння за завдану нею шкоду» [182, п. 152].

Обчислена у фінансовому вигляді шкода включає як шкоду, понесену самою державою (наприклад, шкода її власності або у зв'язку із понесеними витратами з ліквідації або зменшення розмірів шкоди, завданої міжнародно-протиправним діянням), так і шкоду, завдану її громадянам і компаніям.

Міжнародні організації аналогічно із державами, як підкреслює С. О. Коваленко, серед усіх трьох форм відповідальності найчастіше використовують компенсацію [78, с. 115]. Проте практика застосування такої

форми відповідальності у випадку ООН відрізняється від правил, закріплених у Статтях 2011 р. Так, ООН встановила фінансові обмеження в разі настання з її боку можливої відповідальності в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 41/210 від 11 грудня 1986 р. Цей документ поряд із тим, що передбачає наявність положення про «розумні межі» відшкодування економічних збитків, завданих дією чи бездіяльністю, що мали місце в районі Центральних установ ООН у Нью-Йорку, встановлює максимальну суму для компенсації збитків неекономічного характеру та виключає відшкодування моральної шкоди [216].

Неоднозначне застосування компенсації підтверджується тим, що в міжнародній практиці мало місце здійснення організацією «добровільної» компенсації, наприклад, за відсутності договірної обов'язку ВООЗ вдалася до компенсації за шкоду життю та здоров'ю, завдану в результаті вакцинації [284].

Особливу дискусію, яка також стосується питань відповідальності міжнародних організацій, започаткувала практика економічних санкцій щодо Сербії, Гаїті, Лівії, Сомалі й, особливо, Іраку, де «комплексні санкції ... завдали значну шкоду цивільному населенню, не здійснивши жодного впливу на керівництво Іраку» [168, с. 140]. Дискусія призвела до переходу від комплексних санкцій до цільових (*targeted*). У 2001 р. Міжнародна комісія з питань втручання та державного суверенітету наголошувала, що «... такі невійськові заходи ... повинні використовуватися із крайньою обережністю, щоб не спричинити більше шкоди, ніж користі ...» [318, с. 29], явно посиляючись на негативний досвід застосування санкцій. Проте, ООН не понесла матеріальної відповідальності за спричинену санкціями (як прояву застосування незбройної сили) шкоду.

Слід звернути увагу, що у випадку здійснення компенсації міжнародною організацією, відповідальною за застосування незбройної сили необхідно орієнтуватися саме на приписи Статей 2011 р., адже практика щодо цієї форми відповідальності, яка склалась у контексті ООН «має право» відрізнятися через унікальну природу цієї організації.

Сатисфакція є третьою формою відшкодування, яке здатен нести суб'єкт у відносинах міжнародно-правової відповідальності. Це обов'язок суб'єкта,

відповідального за міжнародно-протиправне діяння надати в належній формі задоволення за шкоду, завдану цим діянням, якщо вона не може бути відшкодована реституцією або компенсацією [110, с. 12]. Наприклад, сатисфакцією будуть вважатися такі дії: визнання міжнародного правопорушення, висловлення співчуття, офіційне вибачення тощо. У цьому зв'язку М. В. Кривенкова вважає, що будь-яке правопорушення автоматично спричиняє шкоду честі, гідності, репутації потерпілої сторони, тому відповідальному суб'єкту не буде вкрай обтяжливим, поряд із наданням компенсації ще й вибачитися за спричинену шкоду [91, с. 2-3].

Крім того, сатисфакція є нестандартною формою відшкодування, адже в багатьох випадках завдана шкода може бути повністю відшкодована за посередництвом реституції або компенсації. Проте, якщо шкода не піддається фінансовій оцінці та наносить потерпілій стороні образу, то сатисфакція є тією формою відповідальності, яка має застосовуватися у таких випадках. Такі види шкоди нерідко носять символічний характер і виникають із самого факту порушення зобов'язання, незалежно від його матеріальних наслідків для потерпілого суб'єкта.

Так, міжнародно-правова відповідальність за застосування кіберсили може супроводжуватись, окрім іншого, офіційним вибаченням перед потерпілою стороною та запевненням не повторювати такі дії в майбутньому тощо.

Незважаючи на нормативне закріплення форм відповідальності, міжнародна організація може зіштовхнутися із труднощами щодо здійснення необхідного відшкодування, особливо компенсації. Тобто, коли міжнародна організація фінансово неспроможна виконати своє зобов'язання щодо сплати компенсації, виникає питання, чи потерпіла сторона може звернутися із такою вимогою до держав-членів. Існування такого субсидіарного зобов'язання держав-членів оплачувати борги міжнародної організації було відхилене Комісією у її коментарі до Статей 2011 р. [203].

Водночас, щоб потерпіла сторона отримала відшкодування, Комісія включила в документ ч. 1 ст. 40, за якою «відповідальна міжнародна організація

вживає згідно зі своїми правилами всіх належних заходів для того, щоб її члени надали їй засоби для ефективного виконання її зобов'язань», які виникають після вчинення міжнародно-протиправного діяння. Незважаючи на те, що Г. Шемерс обстоює позицію про відсутність практики, яка чітко зобов'язує членів міжнародних організацій до зазначених дій [290, с. 3], суддя Міжнародного суду Дж. Фітцморіс у своїй окремій думці до консультативного висновку по справі Про певні витрати ООН 1962 р. вказав, що «навіть без звернення до правил міжнародної організації, за відсутності в останньої можливості виконати свій обов'язок, породжує у її членів колективний обов'язок щодо фінансування організації» [186]. Такі дії членів міжнародної організації, вважає С. О. Коваленко, з одного боку, не породжують для них обов'язків перед потерпілою стороною, а з іншого – знімають питання про самотійну відповідальність міжнародної організації [78, с. 117].

Однак, для того, щоб відносини міжнародної відповідальності розпочалися, необхідним є прийняття відповідальним суб'єктом, власне, зобов'язання перенести негативні наслідки міжнародно-правової відповідальності, що, очевидно, не завжди матиме місце. У такому випадку потерпіла держава має право схилити (закликати) винного суб'єкта до відповідальності. Потерпілою є держава, права якої порушені протиправним діянням або законні інтереси якої порушені іншим чином у результаті такого діяння [106, с. 397]. Тобто під схиланням до відповідальності необхідно розуміти вжиття заходів офіційного характеру, наприклад, надання вимоги відповідальному суб'єкту або ініціювання розгляду в міжнародному судовому органі тощо.

Слід звернути увагу, що одним із найпоширеніших видів забезпечення відшкодування може бути застосування проти винної сторони контрзаходів. Природа контрзаходів, а також критерії до їхньої правомірності вже були об'єктом дослідження. Крім того, можливості щодо застосування контрзаходів потерпілою державою або потерпілою міжнародною організацією, які є членами відповідальної міжнародної організації значно вужчі, ніж аналогічні права в потерпілих суб'єктів, які не є членами останньої. Так, за загальним правилом

Комісії міжнародного права, потерпілі суб'єкти-члени міжнародної організації не можуть застосовувати контрзаходи проти неї. Винятки можливі у випадках, коли ці контрзаходи не є несумісними із правилами організації; якщо немає належних засобів для того, щоб іншим чином спонукати відповідальну організацію до виконання зобов'язань щодо припинення порушення і відшкодування; та якщо дотримані умови щодо контрзаходів, які містяться в ст. 51 Статей 2011 р. (ч. 1 ст. 52) [203].

Оскільки таке правило звужує можливості членів міжнародної організації реагувати на застосування щодо них незбройної сили та вимагати належної компенсації, можливо, більш доречним кроком було б запровадження до потерпілих суб'єктів-членів підвищених вимог щодо пропорційності контрзаходів для того, щоб їхнє застосування не створювало значних перешкод здійсненню функціональної компетенції міжнародної організації з питань, не пов'язаних із застосуванням незбройної сили.

Проте, у доктрині міжнародного права наявна думка, що неможливість членів організації за загальним правилом застосовувати контрзаходи проти цієї організації не є звуженням їхніх прав. Наприклад, Л. Гремліх вважає, що держави-члени повинні використовувати в пріоритетному порядку внутрішні механізми міжнародної організації. Вчений мотивує свої доводи тим, що, беручи участь у роботі пленарних та інших органів міжнародної організації, потерпілі держави-члени володіють широкими можливостями ініціювати розгляд порушення зобов'язання і впливати на прийняття рішень організації, особливо в тих її органах, які працюють на основі консенсусу [226, с. 408-410].

Очевидно, що застосування незбройної сили одним суб'єктом проти іншого є по суті конфліктною ситуацією, мирне вирішення яких входить до числа пріоритетів міжнародного права. Неприйняття винною стороною за підсумком, наприклад, переговорів на себе зобов'язань міжнародно-правової відповідальності дає підстави потерпій стороні звернутися до інших мирних засобів розв'язання спору, закріплених у Статуті ООН. У зв'язку з цим іншим найбільш поширеним механізмом схиляння до відповідальності суб'єкта, що вчинив міжнародно-

протиправне діяння (у цьому випадку – застосував незбройну силу) стало звернення до міжнародних судово-арбітражних органів.

Зважаючи на те, що основним судовим органом ООН є Міжнародний суд, вбачається, що саме він має право здійснювати розгляд справ, що стосуються застосування незбройної сили. Це підтверджує, зокрема, унікальний мандат Суду, що охоплює всі справи, які будуть передані йому сторонами (ч. 1 ст. 36 Статуту Суду) [304], у поєднанні з його універсальним характером, а також авторитетністю рішень. Тобто, Міжнародний суд ООН може розглядати будь-який правовий спір, що стосується міжнародного права, у тому числі спір щодо вжиття заходів міжнародно-правової відповідальності у зв'язку із застосуванням незбройної сили.

Проте, незважаючи на важливу роль Суду, яку той відіграє в системі міжнародного правосуддя, він не є інституцією, що зобов'язана автоматично розглядати всі спірні питання, які виникають у міжнародних відносинах. Зважаючи на це, потерпіла від застосування незбройної сили держава має право звернутися до будь-якого іншого міжнародного судового органу або арбітражу із клопотанням щодо розгляду цієї справи. Наприклад, розгляд окремих актів застосування економічної сили в деяких випадках може здійснюватися Постійним третейським судом (Нідерланди) або Арбітражним інститутом Торгової палати Стокгольма (Швеція). Обов'язковою тут є згода обох сторін наділити конкретний орган повноваженнями здійснювати правосуддя щодо цієї справи, а також, власне, погодження щодо обов'язкового характеру винесеного рішення.

Зараз відсутній ефективний універсальний міжнародний судовий орган, який уповноважений на розгляд справ за участі міжнародних організацій. З урахуванням накопиченої практики в області відповідальності держав, ефективності виконання рішень, кола вирішуваних питань, С. О. Коваленко пропонує наділити такою роллю Міжнародний суд ООН [79, с. 118].

Незважаючи на те, що Міжнародний суд є основним судовим органом ООН, він не володіє компетенцією розглядати справи, сторонами в яких є міжнародні організації (ч. 1 ст. 34 Статуту Суду) [304]. Заразом, це не позбавляє Суд права

видавати консультативні висновки, які можна розглядати як непрямий спосіб схилення міжнародних організацій до відповідальності. Так, Міжнародний суд розглядав питання про відповідальність міжнародних організацій чи, точніше, питання про протиправність деяких актів міжнародних організацій у кількох своїх консультативних висновках: по справі Про формування Комітету з безпеки на морі Міжурядової морської консультативної організації (ІМКО) 1960 р. та по справі Про певні витрати ООН 1962 р. У своєму консультативному висновку по справі Про юридичні наслідки для держав, що викликані тривалою присутністю Південної Африки в Намібії (Південно-Західна Африка) всупереч резолюції 276 (1970) Ради Безпеки 1971 р. Міжнародний суд ООН з одного боку визнав, що «він не володіє повноваженнями з перегляду рішень у судовому порядку або апеляційними повноваженнями щодо резолюцій Генеральної Асамблеї та Ради Безпеки ООН» [258, п. 88]. З іншого боку, Суд заявив, що він, «виконуючи свою судову функцію та з огляду на те, що ці заперечення були висунуті, розглядає їх до визначення юридичних наслідків, що витікають із цих резолюцій» [258, п. 89]. Оскільки практика щодо відповідальності міжнародних організацій за акти застосування незбройної сили дуже обмежена, вбачається, що в таких випадках підлягають використанню практика та досвід, набуті в схожих обставинах, тобто в інших справах за участю міжнародних організацій.

Іншою правовою процедурою, яка може застосовуватися державами-членами чи третіми сторонами для схилення до відповідальності міжнародних організацій за застосування ними незбройної сили є використання міждержавного розгляду в Міжнародному суді як методу непрямої дії. У такому випадку, звертає увагу А. С. Гуласарян, заявники (держави-члени чи треті сторони), які намагаються схилити до відповідальності міжнародні організації, можуть у процесі викладення доводів заявити про те, що деякі акти чи рішення міжнародних організацій є протиправними чи недійсними *ab initio* [30, с. 157]. Таке викладення доводів мало місце, наприклад, у справі Про оскарження юрисдикції Ради ІКАО в 1971 р., а також у справі Про питання тлумачення й застосування Монреальської конвенції 1971 року, що виникли у зв'язку із повітряним інцидентом у Локербі. В останній

справі одне зі спірних питань полягало в тому, чи може Міжнародний суд розглядати юридичну дійсність Резолюції Радбезу 748 (1992), яка була прийнята у відповідності із Розділом VII Статуту ООН [278, п. 40]. У цьому зв'язку А.С. Гуласарян звертає увагу, що загальновизнаним фактом є те, що Міжнародний суд виконує свою власну «судову функцію» окремо від політичних органів міжнародних організацій, включно із Радою Безпеки ООН, але не повністю зрозуміло, чи застосовується такий принцип також до юридично обов'язкових рішень Ради Безпеки ООН у відповідності із Розділом VII Статуту ООН [30, с. 158].

Прикладом міждержавних судових розглядів, які стосувалися протиправних дій міжнародної організації є подання Сербією та Чорногорією до Суду позовів проти восьми держав-членів НАТО. Справи стосувалися заявленого порушення заборони застосування сили шляхом бомбардування Федеративної Республіки Югославії силами НАТО в 1999 р. Оскільки Сербія та Чорногорія через обмежену юрисдикцію *ratione personae* Міжнародного суду не могла притягнути до відповідальності НАТО, вона вирішила подати позови проти її держав-членів, заявивши, що останні «спільно та індивідуально відповідальні за дії військового командування НАТО» [261]. Незважаючи на відмову в задоволенні всіх позовів, цей випадок демонструє дефекти системи вирішення міжнародних спорів, у яких має місце протиправний акт міжнародних організацій. Адже, на переконання потерпілої сторони, краще подавати позови проти держав-членів, ніж проти самої міжнародної організації, оскільки механізм реалізації міжнародної відповідальності держав є більш ефективним.

Справді, сьогодні існує лише кілька міжнародних судових установ, доступних для вирішення питань відповідальності міжнародних організацій.

Так, Система врегулювання суперечок СОТ відкрита для регіональних економічних інтеграційних організацій [196]. Вбачається, цей форум цілком може бути використаний для заяви вимог потерпілою стороною до міжнародної організації, винної в застосуванні економічної сили.

Іншою міжнародною судовою інституцією, яка володіє механізмом вирішення спорів, відкритим для міжнародних організацій є Міжнародний трибунал із морського права. Відповідно до ст. 20 Статуту Трибуналу, він володіє юрисдикцією над державами-членами Конвенції ООН із морського права [305]. За п. f ч. 1 ст. 305 Конвенції термін «держави-члени» включає також міжнародні організації, які приєдналися до Конвенції згідно з Додатком IX [324].

Міжнародний арбітраж також може служити ефективним механізмом імплементації міжнародної відповідальності міжнародними організаціями за застосування незбройної сили, оскільки він характеризується більшою гнучкістю в порівнянні із міжнародними судами та трибуналами. Юрисдикція арбітражних судів ґрунтується на принципі погодження: їхня компетенція як *ad hoc* органів залежить від угод між сторонами спору. Прописуючи в договорі правила арбітражного процесу, сторони також погоджуються, що рішення арбітражу носитиме для них зобов'язальний характер, тобто його правова природа є схожою із рішеннями міжнародних судів та трибуналів.

Отже, за відсутності постійної інституції, уповноваженої розглядати питання притягнення міжнародних організацій до відповідальності з широкого кола міжнародно-правових відносин (включно із застосуванням незбройної сили), потерпілі сторони не можуть повною мірою реалізувати своє право на доступ до правосуддя.

На думку С. О. Коваленка, вирішення цієї ситуації полягає в зрівнянні всіх міжнародних організацій із державами перед Міжнародним Судом ООН, що, відповідно, дозволить вирішувати за аналогією з державами спори за участі міжнародних (міжурядових) організацій [79, с. 120].

Подібну думку обстоює також Д. О. Денисова, яка вважає, що єдиним ефективним механізмом реалізації права потерпілих суб'єктів на отримання відшкодування є підсудність спорів, ініційованих проти міжнародних організацій Міжнародному Суду ООН. Це зі свого боку передбачає розширення компетенції Суду за суб'єктним колом, що вимагає внесення відповідних змін до тексту Статуту Суду. Так, ст. 34, на переконання Д. О. Денисової, має викладатися в

такій редакції: сторонами в справах, які розглядаються Судом, можуть бути держави та міжнародні організації [40, с. 123].

Але очевидно, що поширення юрисдикції Міжнародного Суду ООН на спори з участю міжнародних організацій не вичерпується лише змінами до пункту першого ст. 34 Статуту Суду.

По-перше, постає питання про характер такої юрисдикції Міжнародного Суду ООН при вирішенні питань про міжнародно-правову відповідальність міжнародних організацій. Відповідно до п. 1 ст. 36 Статуту «до відання Суду відносяться всі справи, які будуть передані йому сторонами, і всі питання, спеціально передбачені Статутом ООН або чинними договорами і конвенціями». Таке формулювання з врахуванням положень п. 2 ст. 36 Статуту передбачає визначально факультативний характер юрисдикції Суду. Уявляється, що для міжнародних організацій факультативний характер юрисдикції не має бути визначальним і повинно бути встановлено, що до відання Суду відносяться всі справи щодо міжнародних організацій.

По-друге, має бути вирішено питання про особливості застосування п.п. 1-3 ст. 31 Статуту Міжнародного суду ООН. Уявляється, що відповідне представництво у складі суду має забезпечити суддю від держави-члена міжнародної організації, щодо відповідальності якої ведеться спір, за рішенням керівного органу такої організації.

Здійснене в цьому підрозділі дослідження дозволяє зробити висновок, що загалом процес притягнення винних суб'єктів (держав чи міжнародних організацій) до відповідальності за акти застосування незбройної сили не відрізняється від відповідальності перших за інші звичайні міжнародно-протиправні діяння. Однак, не варто заперечувати, що своєрідна природа застосування незбройної сили накладає свої особливості на відносини відповідальності, особливо у випадку застосування кіберсили, які будуть досліджені надалі.

3.2. Особливості міжнародно-правової відповідальності за акти застосування незбройної сили

Застосування незбройної сили є міжнародно-протиправним діянням та має спричиняти відповідальність винного суб'єкта. Проте, вбачається, що своєрідна природа деяких видів застосування незбройної сили впливатиме на перебіг відносин відповідальності, накладаючи певні особливості на цей процес, а саме в частині атрибуції діяння винному суб'єкту.

Практика застосування державами економічної сили та, зокрема, досліджені випадки застосування Росією економічної сили проти України демонструють, що таке застосування не може бути анонімним: держави, як правило, затверджують економічні заходи впливу своїми нормативно-правовими актами; факти квотування, митно-тарифної дискримінації важко приховати, адже держава-порушниця безпосередньо має здійснювати таку політику та вживати таких заходів, щоб застосувати проти потерпілої сторони економічну силу. З огляду на це, вбачається, що питання атрибуції як суб'єктивного елементу фактичної підстави міжнародної відповідальності у випадках застосування економічної сили загалом труднощів не викликає.

Видається, що ідентифікувати акти застосування інформаційно-психологічної сили та здійснити їх атрибуцію конкретній державі також порівняно нескладно. Адже, якщо, наприклад, заклики до насильницької зміни державного ладу чи розв'язання збройного конфлікту поширюються державними або контрольованими конкретною державою засобами масової інформації, то такі акти застосування інформаційно-психологічної сили необхідно присвоювати, відповідно, цій державі. Тобто, у випадку, якщо відбувається порушення державним інформаційним органом міжнародно-правових норм поширення інформації в міжнародних відносинах, це тягне за собою міжнародно-правову відповідальність цієї держави.

Окрім зазначених прикладів, таким порушенням міжнародно-правових норм поширення інформації вважається, зокрема, поширення інформації щодо

пропаганди війни, втручання у внутрішні справи держав, закликів до повалення державного ладу, пропаганди расизму, геноциду тощо. Такі порушення державними органами інформації розглядаються як втручання у внутрішні справи іншої держави, тобто є міжнародним протиправним діянням, за що винна держава має нести відповідальність.

У контексті застосування незбройної сили РФ проти України, С. В. Саяпін вважає, що агресивне посягання на суверенітет, політичну незалежність та територіальну цілісність, які є невід'ємними ознаками державності, має прирівнюватися до патріациду, тобто руйнування державної конституційної, політичної, економічної чи технічної організації, що є обов'язковими елементами державності [124]. Відповідно до ст. 1 Конвенції Монтевідео про права та обов'язки держав 1933 р., ознаками держави є постійне населення, визначена територія, уряд та здатність вступати у відносини з іншими державами. Насильницьке позбавлення держави будь-якої з цих ключових ознак по суті являє собою спробу знищити саму державність, тому акт патріациду, який, на думку С. В. Саяпіна, є і міжнародно-протиправним діянням, й індивідуальним злочином, має зумовлювати міжнародну відповідальність для винного суб'єкта [134, с. 275-276]. Вбачається, необхідно погодитися з такою концепцією, тим паче, що такі акти з підриву державності можуть здійснюватися не лише збройними, а й незбройними засобами.

У контексті міжнародно-правової відповідальності за акти застосування незбройної сили, що можуть лежати в основі патріациду, слід передусім наголосити, що найбільш прийнятне, на наш погляд, визначення міжнародного злочину запропоновано Н. А. Зелінською: соціально небезпечне діяння, яке заборонене національним і/чи міжнародним кримінальним правом і підлягає солідарному кримінальному переслідуванню в рамках міжнародної і/чи національної кримінальної юрисдикції. Зазначається, що міжнародно-правова концепція злочину індивіда базується на визнанні необхідності кримінально-правового захисту основних загальнолюдських цінностей незалежно від того, чи існують відповідні кримінально-правові норми в національному праві. Основу

цієї концепції становить підхід, відповідно до якого сутність сучасного поняття міжнародного злочину полягає в його відносній автономії від критеріїв злочинного і караного, що містяться в національному праві. Враховуючи класифікацію міжнародних злочинів, які ґрунтуються на цьому визначені (міжнародний екстрадиційний злочин, транснаціональний злочин, міжнародно-правовий злочин) [53, с. 9], то злочин патріациду може бути віднесений до групи міжнародно-правових злочинів лише за умови його міжнародно-правової криміналізації. Як наголошує дослідниця, «міжнародно-правовий злочин, або міжнародний злочин *stricto sensu* – це діяння [що] ... криміналізовано міжнародним правом і потенційно підпадає не лише під національну, але й під міжнародну кримінальну юрисдикцію, яка розуміється як юрисдикція міжнародних кримінальних судів» [52, с. 47].

Отже, слід погодитися з позицією С. В. Саяпіна щодо необхідності прийняття окремої конвенції щодо запобігання злочину патріациду і покарання за нього, а окрім іншого доповнити Римський статут та, відповідно, юрисдикцію *ratione materiae* Міжнародного кримінального суду новим злочином.

Прийняття окремої конвенції необхідне не лише для міжнародно-правової криміналізації злочину, але й для встановлення міжнародно-правового механізму запобігання актам патріациду, які, як зазначалося, можуть бути формою застосування незбройної сили.

Як засвідчує практика, труднощі з атрибуцією найчастіше спостерігаються під час застосування насамперед кіберсили. Як зазначають Б. Майкл та Т. Вінгфілд, «проблема атрибуції в кіберпросторі є технічним питанням ... оскільки інтернет-зв'язок був задуманий як такий, що не вимагає ідентифікації його користувачів» [264]. Н. Цагуріас виділяє три основні характеристики кіберпростору, що роблять процес атрибуції в ньому дуже складним. Першою є анонімність, що дозволяє нападнику приховати свою ідентичність; другою є можливість здійснення багаторівневих кібератак із комп'ютерів, що перебувають в різних юрисдикціях; третьою є швидкість, з якою застосування кіберсили може матеріалізуватись. Крім того, ключовою складністю, на думку Н. Цагуріаса, є не

стільки зворотне відстеження джерела атаки, наприклад, комп'ютера, як ідентифікація особи, яка ним управляла та особи, що керувала всією атакою [322, с. 233]. Наприклад, у DoS-атаках проти Естонії було залучено приблизно 85 тис. зламаних комп'ютерів із 178 країн [320], що робить навіть вибірккову ідентифікацію фізичних виконавців та організаторів дуже складним процесом.

Держава – консолідований, абстрактний суб'єкт, який не може діяти сам собою. Діяння держави має передбачати дію або бездіяльність якої-небудь особи або органу. Саме тому, важливе місце в системі інституту міжнародної відповідальності посідають правила атрибуції, які дозволяють визначити, чиї дії повинні розглядатися як дії держави, тобто за чиї дії держава повинна нести відповідальність.

За загальним правилом присвоєння, сформульованим у Статтях 2001 р., держава відповідає за діяння всіх своїх органів та посадових осіб, незалежно від їхніх функцій у системі поділу влади, незалежно від підпорядкованості, а також незалежно від адміністративно-територіального поділу держави (ст. 4) [202]. Концептуально державним органом є інституція, що складає частину інфраструктури держави. Очевидно, загальноприйнятої дефініції державного органу немає, адже держави самостійно вирішують, у який спосіб їм організовувати свою внутрішню структуру. У загальному під державним органом слід розуміти фізичну або юридичну особу, що здійснює державну владу, і за допомогою яких держава функціонує.

У Статтях 2001 р. також вказується про положення національного права для визначення статусу того чи іншого органу як органу держави. Міжнародний суд у рішенні по справі Про застосування Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього називає державні органи, віднесені до таких внутрішніми законами держави, як державні органи *de jure* [175, п. 386].

Отже, відповідно до першого стандарту, поведінка державних органів атрибується цій державі. Тобто, якщо *de jure* орган держави застосовує незбройну силу, то таке застосування буде присвоєно цій державі. Це правило ґрунтується на правовому статусі виконавця й було підтверджене в багатьох

випадках. Наприклад, у справі Нікарагуа проти США Міжнародний суд присвоїв Сполученим Штатам діяння їхніх органів, тоді як у справі Про застосування Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього Суд досліджував питання, чи акти геноциду, що мав місце в Сребрениці, слід атрибутувати Сербії, оскільки вони були вчинені її *de jure* органами, проте дав негативну відповідь на нього, тому що порушниками не були державні органи за сербським внутрішнім правом [175, п. 385-395].

Зміст цього правила атрибуції є чітким та питань не викликає, однак можуть виникнути труднощі із його практичною аплікацією у випадках застосування, наприклад, кіберсили. У випадку кібератак проти Естонії не було встановлено конкретного суб'єкта нападу, а також не висловлювалася чітка правова позиція щодо присвоєння певній державі цього акту застосування кіберсили. Тобто технічні особливості кіберпростору, як було зазначено, не дозволяють здійснити або ускладнюють здійснення вірної атрибуції таких нападів.

У цьому контексті Т. Р. Короткий та Н. В. Хендель зазначають, що «ідентифікація території, з якої здійснено напад, загалом проблем не викликає. Питанням залишається атрибування нападу державі... В умовах збройного конфлікту наявність організованих кібератак із території ворожої держави, тим паче таких, що порушують міжнародне право, має присвоюватися державі без наявності прямих доказів зв'язку з державними органами чи офіційними структурами цієї держави» [88, с. 97].

Видається, що таке правило є дещо радикальним у випадках застосування кіберсили не в умовах збройного конфлікту, адже цілком імовірно, що ініціатором та організатором нападу в таких випадках виступатиме не держава в особі її органів чи агентів, а приватне утворення. У таких випадках відповідно до міжнародно-правових норм, держава не повинна надавати «свою територію для вчинення діянь, що суперечать правам інших держав» [218], а також її територія не може бути використана для військових актів проти іншої держави [162]. Це формує зобов'язання *due diligence* (належної старанності) та спричиняє міжнародну відповідальність держави, якщо вона, відповідно, не виконає його.

Підставою відповідальності держави в цьому випадку виступає саме бездіяльність відповідних державних органів, що проявляється в тому, що вони не виконують або неналежним чином виконують або свій обов'язок запобігти протиправній поведінці приватних осіб, або ж обов'язок покарати осіб, які вчинили такі протиправні дії [33, с. 112] (застосували незбройну силу).

Таке правило підтверджується багаторічною практикою, наприклад, розглядом справи Телліні в 1923 р. Рада Ліги Націй передала на розгляд спеціального Комітету деякі питання, що виникли у зв'язку з інцидентом між Італією та Грецією, а саме вбивством на території останньої голови та кількох членів делімітаційної комісії. За підсумками розгляду Комітет заявив: «відповідальність держави за скоєння політичного злочину проти іноземців на її території виникає тільки в тому випадку, якщо ця держава не вжила всіх розумних заходів для попередження злочину, а також для переслідування, арешту та притягнення до суду злочинця» [257, с. 524].

У цьому контексті М. О'Коннел підіймає питання, чи потерпіла держава від застосування кіберсили з боку недержавного актора, що діяв із території іншої держави, яка допустила це, може вживати зобов'язальні заходи щодо останньої? На думку дослідниці, потерпіла держава в таких випадках не отримає багато зиску з того, що матиме можливість притягнути винну державу до відповідальності за невиконання нею зобов'язання *due diligence* [273, с. 200].

Н. Цагуріас поділяє таке обґрунтування та наводить приклади терактів 11 вересня, вчинених Аль-Каїдою, тоді як режим Талібану порушив вимогу Резолюції РБ ООН 1267 не забезпечувати притулком міжнародних терористів або організацій та вживати ефективних заходів для того, щоб переконатися, що його територія не використовується для терористичної діяльності [297].

Якщо така позиція є дискусійною в контексті збройних нападів терористичних організацій, то у випадку застосування незбройної кіберсили, навіть недержавними акторами, як було встановлено, немає передумов для легального втілення права на збройну самооборону через нетотожність категорій

«застосування незбройної кіберсили» та «збройний напад» у значенні Статуту ООН.

Отже, атрибутивний критерій допустимості або неспроможності держави може бути використаний винятково для встановлення винної в застосуванні кіберсили держави задля притягнення її до міжнародно-правової відповідальності. Тобто, якщо держава порушила своє зобов'язання *due diligence*, то вона буде відповідальною винятково за це порушення, а не за допущене нею протиправне діяння. Проте, може виявитися, що допущений акт є «більш злочинним», наприклад, у випадку кібератак на об'єкти критичної інфраструктури. Зважаючи на це, Н. Цагуріас пропонує доповнити зобов'язання *due diligence* причинно-наслідковим зв'язком задля створення більш ефективного режиму відповідальності [303].

Якщо таку концепцію застосувати до випадків застосування незбройної сили загалом, це означає, що держава, яка не дотримала свого зобов'язання *due diligence* (не допустити вчинення протиправного діяння зі своєї території), нестиме відповідальність за допущене протиправне діяння, вчинене недержавним суб'єктом, якщо його довелося б уникнути, коли б держава діяла старанно (*diligently*). Схожі міркування мали місце під час розгляду справи Про протоку Корфу – хоча причетність албанської сторони до мінування протоки встановлено не було, в Албанії було зобов'язання *due diligence*, що включало попередження будь-якої шкоди з моменту, коли вона дізналася про міни. Оскільки Албанія в цьому контексті проявила бездіяльність, вона була відповідальною не тільки за невиконання обов'язку *due diligence*, але за самі вибухи та спричинену ними шкоду [190, с. 31].

У контексті інформаційно-психологічної сили, як наголошує І. М. Забара, прихильники концепції так званої «абсолютної свободи інформації» заперечують можливість несення державою відповідальності за діяльність приватних утворень (акти застосування інформаційно-психологічної сили), посилаючись на те, що засоби інформації є здебільшого приватними й покладання відповідальності на державу за цих умов є неможливим [50, с. 42]. Незважаючи на це, стандарт *due*

diligence є визнаним інструментом атрибуції поведінки державі, якщо остання не вжила заходів щодо запобігання протиправного діяння та покарання винних суб'єктів (неурядових елементів).

Окрім поведінки *de jure* органів, діяння державних *de facto* органів також присвоюються цій державі. Державним *de facto* органом є такий, що асимілювався із державним апаратом або включений до нього. Міжнародний суд саме це мав на увазі, коли зазначав у справі Нікарагуа проти США, що «повинні бути відносини повної залежності та контролю». Контроль, який повинна мати держава над таким органом, щоб він розглядався як *de facto* державний, має покривати всі сфери діяльності цього органу [178, п. 109]. Міжнародна судова практика докладно не визначає потрібного рівня контролю над залежним органом, адже в справі Нікарагуа проти США Суд покликається на «ефективний контроль» та «загальний контроль» [178, п. 115]. Водночас у рішенні по справі Про застосування Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього Міжнародний суд говорить про «строгий контроль» та «значний рівень контролю» [175, пп. 391, 393]. Основна відмінність між ними полягає в тому, що в рамках «загального контролю» не вимагається наявності інструкцій держави щодо кожного конкретного діяння, яке тягне за собою порушення міжнародного права. Такий підхід віддзеркалює положення ст. 8 Статей 2001 р. З огляду на тлумачення вказаної норми, зрозуміло, що поняття «вказівки», «керівництво» й «контроль» володіють альтернативними властивостями, адже для присвоєння відповідальності достатньо встановити наявність будь-якого з них.

Якщо для встановлення факту, чи діяла особа за вказівкою держави достатньо визначити, чи мала місце, власне, така вказівка, то більш складною є ситуація зі з'ясуванням того, чи здійснювалася протиправна поведінка «під керівництвом або контролем» держави. У будь-якому випадку, «щоб прирівняти осіб або органи до державних органів, якщо вони не мають такого статусу за внутрішнім правом» [175, п. 393], повинен бути наявний високий рівень контролю. Водночас, якщо є певна межа незалежності, то, відповідно, такий орган не може вважатися *de facto* державним і його поведінка не буде присвоюватися

державі за цією ознакою. Наприклад, у справі Нікарагуа проти США Міжнародний суд не присвоїв дії «контрас» Сполученим Штатам, тому що не було доведено, що вони повністю залежні від США, тобто діють як їхній *de facto* орган [178, пп. 109, 227]. Такого ж висновку дійшов Суд у справі Про застосування Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього щодо Республіки Сербської (*Republika Srpska*), Збройних Сил Республіки Сербської (*VRS*) та деяких інших напіввійськових формувань [175, п. 395].

Інше правило атрибуції стосується представницьких відносин, які виникають, коли орган діє під керівництвом та контролем держави. Іншими словами, застосування незбройної сили, вчинене таким органом за вказівкою державного органу буде присвоєне цій державі. Такі вказівки встановлюють *ad hoc* відносини між органом, який застосовує незбройну силу та державою, тому важливим є доведений зв'язок між вказівкою та, власне, протиправним актом. Такий зв'язок, зазначає І. І. Лукашук, може бути двох видів. По-перше, він має місце, коли відповідне протиправне діяння здійснюється за вказівкою держави. По-друге, коли воно здійснюється під керівництвом або контролем держави. В обох випадках зв'язок повинен бути достатньо реальним [95, с. 31]. Те ж саме стосується спрямування атаки. Наприклад, у справі Про дипломатичний та консульський персонал Сполучених Штатів у Тегерані 1980 р. (США проти Ірану) Міжнародний суд висловив думку, що задля атрибуції Ірану захоплення посольства США військовими необхідно встановити, що військові «діяли від імені держави, були в підпорядкуванні будь-якого компетентного органу держави Іран вчиняти такі операції» [183, п. 58]. У схожій манері обґрунтовував свою позицію суддя Р. Аго в окремій думці по справі Нікарагуа проти США. На його переконання, щоб визначити, чи особи або групи осіб діяли від імені США, вони «повинні бути в специфічному підпорядкуванні органів Сполучених Штатів, щоб вчиняти конкретні дії або виконувати певні завдання від імені Сполучених Штатів» [179, п. 16]. Тобто застосування незбройної сили, вчинене особою або групою осіб буде атрибутуватися державі, тільки якщо ця держава здійснювала

прямий вплив на особу або групу осіб задля вчинення ними протиправного діяння, або примусила їх його вчинити.

Різниця між діянням, вчиненим органом під ефективним контролем держави та *de facto* державним органом полягає в тому, що в першому випадку не вимагається встановлення відносин залежності, а держава має контролювати кожний окремий акт, тоді як у другому випадку держава повинна здійснювати контроль повністю над актором [322, с. 238].

Крім того, виникає низка питань у зв'язку із можливістю присвоєння поведінки корпоративних суб'єктів державі, які перебувають у власності останньої або під її контролем. На переконання Комісії міжнародного права, у випадках, якщо є свідчення того, що корпорація здійснює державні функції або використовується державою за правом власності або через здійснення контролю над нею, її поведінка присвоюється державі [202].

Схожі випадки мали місце в практиці міжнародного права, наприклад, під час розгляду Міжнародним судом справи Про Англо-іранську нафтову компанію (Сполучене Королівство проти Ірану) 1951 р. За обставинами справи, після націоналізації Іраном своєї нафтової промисловості Англо-іранська нафтова компанія, контрольним пакетом акцій якої володіло Сполучене Королівство, повинна була перейти у власність держави. Ґрунтуючись на тому, що такий акт Ірану суперечить концесійній угоді 1933 р., Сполучене Королівство звернулося до Міжнародного суду [90, с. 30]. Отже, шляхом одностороннього акту, який полягав у зверненні до Суду, Сполучене Королівство тим самим підтвердило, що здійснює контроль над нафтовою компанією, покладаючи на себе відповідальність за дії останньої.

Актуальність питання про міжнародно-правову відповідальність держав за діяльність підконтрольних корпоративних суб'єктів також порушувалася під час суперечок щодо участі американської компанії «*International Telephone and Telegraph Co.*» в організації військового перевороту в Чилі у 1973 р. Здійснюючи у 1970-х рр. контроль над 70% Чилійської телефонної компанії та іншими комунікаційними об'єктами, набула неабиякого поширення думка щодо

ставлення у вину компанії деяких актів застосування інформаційно-психологічної сили: втручання у внутрішні справи держави, поширення закликів до повалення конституційного ладу тощо [268]. Незважаючи на це, у міжнародному судовому порядку питання неправомірності вказаних діянь корпорації та, відповідно, їх атрибуція Сполученим Штатам, не розглядалися.

Очевидно, для виникнення відносин відповідальності міжнародних організацій за застосування незбройної сили також необхідна наявність фактичних підстав відповідальності, які аналогічно із державними складаються із поведінки, яка полягає в дії або бездіяльності, що присвоюється міжнародній організації за міжнародним правом та являє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї організації.

З огляду на свою специфіку міжнародна організація як суб'єкт міжнародного права не може діяти самостійно. Вона діє через фізичних осіб, які формують її органи або є її посадовими особами. Юридична природа зв'язків між цими особами та організацією й дозволяє визначити, коли й за яких обставин їхні дії можуть вважатися діями міжнародної організації.

Термін «орган» Комісія, зважаючи на різницю в підходах щодо його застосування, закріплених міжнародними організаціями у своїх установчих актах, вирішила не розкривати в тексті Статей 2011 р. однозначною дефініцією, що з її погляду могло б суперечити правилам різних організацій. Тому у п. «с» ст. 2 орган міжнародної організації визначений як будь-яка особа або утворення, наділені таким статусом згідно з правилами організації [203] (тобто внутрішнім правом кожної організації).

Визначаючи агентів міжнародної організації у п. «d» ст. 2 Статей 2011 р. Комісія відштовхувалася від положень консультативного висновку про Відшкодування за шкоду, завдану під час служби в ООН. Зокрема, такими визнаються посадові особи або інші особи чи утворення, окрім органів, яким організація доручила здійснювати або допомагати здійснювати одну з її функцій і через які, у такий спосіб, діє організація [203].

Як вказувалось, за загальним правилом, у міжнародно-правових відносинах суб'єкту присвоюється тільки поведінка його органів, а також інших осіб або утворень, які діють за вказівкою, під керівництвом або контролем таких органів [95, с. 109]. У Статтях 2011 р. це положення закріплено в ч. 1 ст. 6: «поведінка органа або агента міжнародної організації під час виконання функцій такого органа або агента розглядається як діяння цієї організації за міжнародним правом незалежно від положення, яке займає цей орган або агент щодо цієї організації» [203].

В основу цього правила присвоєння, як зазначає К. О. Воробйова, Комісія поклала концепцію функціонального зв'язку між конкретним утворенням (органом, агентом чи посадовою особою) та цією організацією. Відповідно до цієї концепції, значення має не якась конкретна термінологія або офіційне визначення такого утворення у внутрішньому праві організації, а те, які функції воно реально виконує [22, с. 14].

Незважаючи на це, деякі міжнародні організації у своїх коментарях до Статей 2011 р. критично відгукнулися щодо безумовного присвоєння міжнародній організації діянь усіх агентів останньої. Зокрема, Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) заявила, що може скластися ситуація, коли національні центральні бюро (НЦБ) можуть бути органом або агентом і Інтерполу, і держави одночасно. Незважаючи на те, що згідно зі ст. 5 Статуту Інтерполу НЦБ входять до числа органів цієї організації [188], Інтерпол зазначає, що вони мають розглядатися як його органи або агенти тільки в тому, що стосується особливої функції підтримання зв'язків, покладеної на них Статутом. Проте ця функція НЦБ обумовлюється відповідністю дій держав-членів їхнім національним законодавствам. Як висновок, Інтерпол ніколи не здійснює ефективний контроль над будь-яким НЦБ [285].

Очевидно, важко уявити Інтерпол суб'єктом застосування незбройної сили, проте не слід виключати обставин, за яких те чи інше НЦБ за вказівкою держави перебування може її застосовувати (наприклад, кіберсилу). У такому випадку ключове значення має не статус органа або агента за правилами організації, а

наявність ефективного контролю над ним із боку цієї організації чи держави перебування.

Відповідальність міжнародної організації за протиправну поведінку органів та агентів, які пов'язані з нею функціональним зв'язком, регулюється також і ст. 8 Статей 2011 р. Проте, на відміну від ст. 6, у ст. 8 зазначається, що «поведінка органа або агента міжнародної організації розглядається як діяння такої організації за міжнародним правом, якщо цей орган або агент діє офіційно та в межах загальних функцій цієї організації, навіть якщо ця поведінка перевищує повноваження цього органа або агента або порушує вказівки» [203].

Тобто, у цій статті мова йде про поведінку *ultra vires* органів або агентів міжнародної організації, яка може бути двох видів: поведінка *ultra vires*, яка здійснюється в межах компетенції організації, але з перевищенням повноважень органа або агента; поведінка *ultra vires*, що виходить за межі компетенції організації, у випадку чого вона виходитиме й за межі повноважень органа або агента. У контексті другого випадку необхідно зазначити, що на відміну від держав, міжнародні організації не володіють загальною компетенцією, а є обмеженими у своїх діях з огляду на дію принципу спеціалізації. Цей принцип обмежує функції міжнародних організацій тільки до тих, які покладені на них державами-членами [260, п. 25]. Зважаючи на це, необхідно розрізняти питання компетенції організації та її правоздатності.

У ст. 7 Статей 2011 р. відображається правило присвоєння поведінки органа держави або органа чи агента міжнародної організації, наданого в розпорядження іншої міжнародної організації, але з якими в сторони, що відряджає зберігаються юрисдикційні зв'язки. Важливо вказати, що винятково за умови здійснення ефективного контролю над такими органами або агентами організацією, що приймає, саме остання нестиме міжнародну відповідальність за їхні дії.

З огляду на коментарі Комісії міжнародного права, вбачається, що вона розглядала це правило атрибуції передусім у контексті функціонування миротворчих контингентів ООН, наданих їй у розпорядження державами-членами. Так, юрисконсульт ООН, коментуючи ст. 7 Статей 2011 р., заявив:

«оскільки сили з підтримання миру є допоміжним органом ООН, їхні дії, у принципі, присвоюються Організації, і якщо вони здійснюються в порушення міжнародного зобов'язання, це тягне за собою міжнародну відповідальність Організації та її обов'язок виплатити компенсацію» [286].

Проте, цілком очевидно, що надані в розпорядження міжнародній організації органи або агенти держави чи іншої міжнародної організації можуть бути суб'єктами застосування незбройної сили, яке у випадку дотримання критерію ефективного контролю має бути присвоєне на підставі ст. 7 організації, яка приймає.

В аспекті виникнення відносин відповідальності суб'єктів міжнародного права за застосування незбройної сили певні труднощі можуть виникати також щодо встановлення факту, що конкретний захід впливу є, власне, застосуванням незбройної сили; або щодо вірної кваліфікації акту застосування кіберсили (як збройної або як незбройної), що, безумовно, впливатиме на перенесення винним суб'єктом негативних наслідків відповідальності.

Аналіз критеріїв щодо обох вказаних ситуацій було здійснено в попередніх підрозділах дослідження, що дозволяє використовувати їх для усунення вказаних труднощів у контексті міжнародної відповідальності. Так, для встановлення того, чи є вплив одного суб'єкта на іншого актом застосування незбройної сили, необхідно передусім з'ясувати, чи є такий вплив примусовим щодо здійснення потерпілою стороною своєї внутрішньої компетенції. Для вірної кваліфікації акту застосування кіберсили ключовим аспектом є, насамперед, аналіз наслідків, тобто у випадках, коли її застосуванням було завдано фізичну шкоду матеріальним об'єктам, а також життю і здоров'ю людей, таку кіберсилу необхідно характеризувати як збройну.

Отже, незважаючи на те, що відповідальність суб'єктів міжнародного права за застосування незбройної сили має наставати та реалізуватися за загальними нормами про відповідальність держав та міжнародних організацій, було продемонстровано, що такий процес доповнюється певними особливостями з огляду на своєрідну природу деяких видів застосування незбройної сили.

Практика засвідчує, що переважно труднощі виникають із реалізацією того чи іншого правила атрибуції діяння державі у випадку застосування кіберсили через анонімність такого застосування, технічні характеристики кіберпростору тощо. Оскільки ідентифікацію території, з якої було застосовано кіберсилу, здійснити порівняно неважко, було запропоновано притягати до міжнародної відповідальності державу, яка, навіть якщо не організовувала та контролювала таке застосування, не здійснила необхідних заходів для попередження застосування кіберсили.

Труднощі із виокремленням та дослідженням закономірностей відповідальності суб'єктів міжнародного права (особливо міжнародних організацій) за застосування незбройної сили доповнюється також відсутністю практики не тільки відносин відповідальності в принципі, а і правових позицій держав щодо застосування проти них незбройної сили. Доводиться констатувати, що практика в цьому контексті полягає переважно в бездіяльності, аніж у активних діях потерпілих держав.

Однак, досліджені міжнародно-правові підстави заборони застосування незбройної сили, особливості кваліфікації окремих актів такого застосування, а також специфічні аспекти міжнародної відповідальності за таке застосування дозволяють стверджувати, що міжнародне право володіє механізмами покарання винних суб'єктів за застосування незбройної сили.

Дослідження особливостей міжнародно-правової відповідальності держав та міжнародних (міжурядових) організацій за акти застосування незбройної сили дозволяє зробити такі висновки.

Акти застосування незбройної сили є діяннями, які порушують імперативні норми міжнародного права (звичай невтручання), а також заподіюють шкоду, причому як потерпілому суб'єкту, так і всьому міжнародному правопорядку, що однозначно дає підстави розглядати їх як міжнародні правопорушення, вчинення яких має тягнути за собою міжнародно-правову відповідальність.

Встановлено, що загалом процес притягнення винних суб'єктів (держав чи міжнародних організацій) до відповідальності за акти застосування незбройної

сили не відрізняється від відповідальності перших за інші звичайні міжнародно-протиправні діяння. Однак, було доведено, що своєрідна природа застосування незбройної сили накладає свої особливості на відносини відповідальності, особливо у випадку застосування кіберсили.

Оскільки застосування незбройної сили в міжнародних відносинах заборонене принципом невтручання, який володіє звичаєвою природою, юридичними підставами відповідальності суб'єктів міжнародного права за таке застосування є норми міжнародного права, які, власне, розкривають нормативний зміст цього принципу. З'ясовано, що такі норми містяться в: Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСЄ 1975 р. та Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.

З'ясовано, що звичаєво-правовий принцип невтручання є імперативним для виконання всіма суб'єктами міжнародного права, тобто не тільки державами, а й міжнародними організаціями. Крім того, очевидно, що здійснювати примус щодо питань, які належать до внутрішньої компетенції можуть не тільки держави, а й міжнародні організації, що змушує констатувати порушення останніми цього принципу. Зважаючи на це, юридичні підстави відповідальності за застосування незбройної сили держав та міжнародних організацій збігаються.

Незважаючи на те, що відповідальність суб'єктів міжнародного права за застосування незбройної сили має наставати та реалізуватися за загальними нормами про відповідальність держав та міжнародних організацій, було доведено, що такий процес доповнюється певними особливостями з огляду на своєрідну природу деяких видів застосування незбройної сили. Практика засвідчує, що переважно труднощі виникають із неможливістю реалізації того чи іншого правила атрибуції діяння державі у випадку застосування кіберсили через анонімність такого застосування, технічні характеристики кіберпростору тощо. Оскільки ідентифікацію території, з якої було застосовано кіберсилу, здійснити порівняно неважко, було запропоновано притягати до міжнародної

відповідальності державу, яка, навіть якщо не організовувала та контролювала таке застосування, не здійснила необхідних заходів для запобігання застосуванню кіберсили.

Дослідження відповідної практики показало, що за відсутності постійної інституції, уповноваженої розглядати питання притягнення міжнародних організацій до відповідальності щодо широкого кола міжнародно-правових відносин (включно із застосуванням незбройної сили), потерпілі сторони не можуть повною мірою реалізувати своє право на доступ до правосуддя. Як найефективніший шлях вирішення цієї проблеми запропоновано зрівняння всіх міжнародних організацій із державами перед Міжнародним судом ООН.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовані найбільш важливі наукові та практичні результати, отримані в дисертації, спрямовані на вирішення наукового завдання – розкриття міжнародно-правової характеристики застосування незбройної сили, в тому числі меж та наслідків її застосування.

1. Застосування незбройної сили завжди є незбройною формою втручання, з огляду на що таке застосування за загальним правилом заборонене міжнародно-правовим принципом невтручання в справи, що належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави. Водночас безпосередніми юридичними підставами заборони є норми міжнародного права, що розкривають нормативний зміст принципу невтручання, які викладено в Декларації про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їхньої незалежності та суверенітету 1965 р., Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., Заключному акті НБСС 1975 р. та Декларації про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1981 р.

2. Розуміння «сили» у контексті міжнародно-правового дослідження має здійснюватися на трьох взаємопов'язаних рівнях: у філософії, у теорії міжнародних відносин та у доктрині міжнародного права. Систематизовано, що філософи розуміли силу як: 1) гарантію ефективності права; 2) елемент механізму правового регулювання; 3) деструктивне явище. Обґрунтовано, що розуміння «сили» як однієї з інструментальних категорій теорії міжнародних відносин має бути зведено до двох базових напрямів: а) атрибутивного – розуміння сили як певних специфічних характеристик або якостей її носіїв; б) поведінкового – як можливості використовувати на практиці такі ознаки та характеристики, наприклад, для зміни поведінки інших суб'єктів.

В межах дослідження міжнародно-правової основи відносин застосування незбройної сили у модифікованому вигляді може бути запозичений поведінковий підхід до розуміння останньої.

3. На сучасному етапі розвитку міжнародного права категорія «сила» є однією із ключових у його понятійно-категоріальному апараті. Крім того, виявлено, що розуміння категорії «сила» в доктрині міжнародного права еволюціонувало та охоплює такі періоди: 1) кін. XV – кін. XVI ст. ст. – розуміння сили як засобу забезпечення правопорядку у державі; 2) поч. XVII – поч. XIX ст. ст. – поява ідей щодо нормативного обмеження війн (застосування сили між державами), ведення яких на той час визнавалося правомірним; 3) поч. XIX – поч. XX ст. ст. – сила розглядається як невід’ємний атрибут міжнародно-правової системи, що зумовило появу поглядів щодо обмеження її застосування; 4) перша половина XX ст. – перехід від обґрунтування обмеження застосування сили до відмови її застосування як інструменту міжнародної політики; 5) друга половина XX ст. – 1990-ті рр. – розгляд сили з погляду наявної заборони погрози чи застосування сили, зокрема збройного втручання; 6) 1990-ті рр. – наш час – наповнення змісту сили незбройними складниками: фінансово-економічним, інформаційно-психологічним, кібер- впливом тощо.

4. Встановлення міжнародно-правових меж застосування незбройної сили зумовлене тим, що таке застосування є елементом більш широкої міжнародно-правової категорії – «сила», яка має дуалістичну природу включно зі збройним та незбройним складниками. З цього випливає, що «застосування незбройної сили» є самостійною міжнародно-правовою категорією, оскільки не входить до обсягу понять «міжнародний збройний конфлікт» та «агресія», тому що одним із кваліфікуючих критеріїв останніх є застосування зброї, що не підлягає використанню у випадку застосування незбройної сили.

5. Для цілей дослідження застосування незбройної сили слід розуміти як обмежений міжнародним правом вплив одного суб’єкта міжнародного права (держави, міжнародної (міжурядової) організації, недержавних акторів) на іншого заходами, що не є збройними (незбройними заходами), з метою змінити поведінку останнього. Збройними заходами є дії суб’єкта міжнародного права, пов’язані з використанням зброї чи збройних сил. Натомість зброєю є об’єкт матеріального світу, дія якого ґрунтується на будь-якому принципі фізичного ураження та який

спеціально створений або переобладнаний для знищення, пошкодження чи порушення нормального функціонування будь-яких матеріальних об'єктів, а також для знищення населення, компонентів біосфери або для завдання їм шкоди.

6. Застосування незбройної сили може бути класифіковане за такими підставами: 1) за відповідністю міжнародному праву – правомірне, неправомірне; 2) за характером заходів впливу – політична, економічна, інформаційно-психологічна, кібернетична, культурна незбройна сила; 3) за інтегрованістю у міжнародний збройний конфлікт – інтегроване, ізольоване; 4) за суб'єктом застосування – незбройна сила, яку застосовує, відповідно, держава, міжнародна (міжурядова) організація, недержавні актори (міжнародна неурядова організація, терористична організація тощо).

7. Принцип заборони погрози силою або її застосування на сучасному етапі розвитку міжнародного права тлумачиться як такий, що стосується винятково збройної сили з огляду на закономірності правозастосування п. 4 ст. 2 Статуту ООН та положень Декларації про принципи міжнародного права, які деталізують його нормативний обсяг. Натомість обґрунтовано, що цей принцип не може розглядатися як міжнародно-правова основа заборони застосування незбройної сили.

8. Акти застосування незбройної сили відповідають встановленим нормативним ознакам, щоб кваліфікуватися як порушення імперативного принципу невтручання. Таке застосування: 1) складається з політичних, економічних, інформаційно-психологічних та інших незбройних заходів; 2) спрямоване проти правосуб'єктності іншого суб'єкта міжнародного права (підпорядкування у здійсненні ним своїх суверенних прав); 3) має на меті отримання від іншого суб'єкта міжнародного права яких-небудь переваг. Ці ознаки характеризують діяння як примусове та таке, що стосується внутрішньої компетенції.

9. Задля належної міжнародно-правової оцінки актів застосування кіберсили (які різняться як за спричиненими наслідками, так і за принципом дії використовуваних механізмів впливу) необхідно використовувати методологію її

кваліфікації як збройної чи незбройної. За такою методологією, у випадках, коли застосуванням кіберсили не було завдано фізичну шкоду матеріальним об'єктам, а також життю і здоров'ю людей, таку кіберсилу необхідно характеризувати як незбройну.

Визначено, що розрізнення за цим критерієм кіберсили як збройної та незбройної безпосередньо впливає на міжнародно-правову основу її заборони. Зокрема, міжнародно-правовими підставами заборони застосування незбройної кіберсили є норми міжнародного права, що розкривають нормативний зміст принципу невтручання, який порушується під час такого застосування. Оскільки застосування збройної кіберсили має розглядатися як акт застосування сили в значенні Статуту ООН, то міжнародно-правова заборона такого її застосування ґрунтується на принципі заборони погрози чи застосування сили, втіленого у п. 4 ст. 2 Статуту ООН. До ситуацій збройної кіберсили застосовується режим міжнародного гуманітарного права, тому учасники кібероперацій підпорядковуються його нормам та принципам.

10. Принцип невтручання, на якому ґрунтується міжнародно-правова заборона застосування незбройної сили, не є абсолютним та передбачає винятки – випадки, коли застосування незбройної сили є правомірним. До таких випадків належать: 1) застосування заходів, не пов'язаних з використанням збройних сил на підставі рішень Ради Безпеки ООН щодо загроз миру, порушень миру та актів агресії (розділ VII Статуту ООН); 2) застосування контрзаходів для спонукання держави-порушниці припинити міжнародно-протиправне діяння; 3) застосування незбройної сили проти держави-порушниці з боку третіх держав, якщо її міжнародно-протиправне діяння становить порушення зобов'язання щодо міжнародного співтовариства загалом (зобов'язання *erga omnes*); 4) застосування державами заходів невійськового характеру в межах концепції «*Responsibility to protect*» (R2P); 5) застосування заходів міжнародно-правової відповідальності.

11. Принцип невтручання, а саме норми міжнародного права, які його деталізують, є обов'язковими для виконання не тільки державами як первинними суб'єктами міжнародного права, а й міжнародними організаціями. Зважаючи на

це, обґрунтовано, що юридичні підстави відповідальності за застосування незбройної сили держав та міжнародних організацій збігаються.

12. Міжнародно-правова відповідальність за застосування кіберсили може характеризуватися ускладненнями щодо атрибуції цього діяння державі з огляду на анонімність актів такого застосування, технічні характеристики кіберпростору тощо. Оскільки ідентифікацію території, з якої було застосовано кіберсилу, здійснити порівняно неважко, було запропоновано притягати до міжнародної відповідальності державу, яка не здійснила необхідних заходів для запобігання застосуванню кіберсили (організація або контроль такого застосування є обставинами, що посилюють відповідальність).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Э. С. ООН: объединенные действия по поддержанию мира / Э.С. Александрова. – М., Международные отношения, 1978. – 182 с.
2. Алркейбат А. К. Застосування сили з погляду основних принципів міжнародного права // Часопис Київського університету права. – 2003. – №2. – С. 64-69.
3. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Античность и Средневековье / В переводе и под редакцией С. А. Мальцевой // Дарио Антисери, Джованни Реале. – С.-Петербург: Пневма, 2003. – 688 с.
4. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до Канта / В переводе и под редакцией С. А. Мальцевой // Дарио Антисери, Джованни Реале. – С.-Петербург: Пневма, 2002. – 880 с.
5. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. От Романтизма до наших дней / В переводе и под редакцией С. А. Мальцевой // Дарио Антисери, Джованни Реале. – С.-Петербург: Пневма, 2003. – 880 с.
6. Антихович А. И. Механизм применения контрмер: регламентация в Проекте статей Комиссии международного права ООН об ответственности государств // Журнал международного права и международных отношений. – 2005. – №3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evolutio.info/content/view/767/113/>.
7. Аречага Э. Х. де. Современное международное право / Эдуардо Хименес де Аречага. – М.: Прогресс, 1983. – 480 с.
8. Арон Р. Мир і війна між націями / Реймон Арон. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
9. Аснер П. Насилие и мир. От атомной бомбы до этнической чистки / Пьер Аснер. – СПб.: Всемирное слово, 1999. – 352 с.
10. Б. Рассел. История западной философии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/rassb01/txt61.htm>.

11. Багинян К. А. Агрессия – тягчайшее международное преступление: к вопросу об определении агрессии / Константин Абрамович Багинян. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 127 с.
12. Багрова И. Ю. Советское государство и доктрина невмешательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / И. Ю. Багрова; Московский государственный ун-тет им. М. В. Ломоносова. Кафедра международного права. – М., 1950. – 16 с.
13. Блаженный Августин: О граде Божьем [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krotov.info/library/01_a/avg/ustin_035.htm.
14. Бородин О. Отношение к войне и миру в христианстве эпохи ранней патристики (формирование христианского пацифизма) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://krotov.info/history/04/alymov/borodin.htm>.
15. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Конспект лекцій з основ теорії міжнародного права. Підручник / За ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2001. – 145 с.
16. Буткевич О. В. Сучасне міжнародне право: продовження «холодної війни» чи початок нової епохи? // Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М. В. Буроменського: моногр. / авт. кол.; за ред. В. М. Репецького та В. В. Гутника. – Львів; Одеса: Фенікс, 2017. – С. 41-67.
17. В. Пенн. Опыт о настоящем и будущем мире в Европе путем создания европейского Конгресса, Парламента или Палаты государств [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://marsexx.ru/lit/traktaty_o_vechnom_mire.html#680.
18. Василенко В. А. Ответственность государства за международные правонарушения / Владимир Андреевич Василенко. – Киев: Вища школа, 1976. – 267 с.
19. Васюренко А. О. Співвідношення понять акту агресії та злочину агресії у сучасному міжнародному праві // Студентський юридичний журнал. – 2011. – №2. – С. 45-51.
20. Ваттель Э. де Право народов / пер. с франц. – М.: Госюриздат, 1960. – 719 с.

21. Вигандт Я. Международный правопорядок: право закона или право силы? Заметки к вопросу о соотношении силы и права в международном праве // Дайджест публичного права. – 2014. – Выпуск 3 (2). – С. 232-283.
22. Воробьева Е. Международно-противоправное деяние международной организации и основания его возникновения // Журнал международного права и международных отношений. – 2007. – №3. – С. 13-19.
23. Воробьева Е. А. Формы возмещения ущерба в правоотношениях международно-правовой ответственности с участием международных организаций // Юридический журнал. – 2007. – №4 (12). – С. 81-86.
24. Гайзман Г. Учение Канта о вечном мире и его уникальный философский реализм / Пер. с нем. и ред. Р. Д. Галеева // Вопросы философии. – 2009. – №12. – С. 94-104.
25. Гнатовський М. М. Європейський правовий простір. Концепція та сучасні проблеми / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К.: Видавничий дім «Промінь», 2005. – 224 с.
26. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 томах / Томас Гоббс. – Москва: Мысль, 1964. – Т. 2. – 748 с.
27. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення // Вісник Національної академії державного управління. – 2015. – №1. – С. 136-141.
28. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения / Александр Хаимович Горфункель. – М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.
29. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647-1917) / Научный редактор, автор биографического очерка и составитель библиографии У. Э. Батлер. Отв. Редактор и автор предисловия В. А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2005. – 888 с.
30. Гуласарян А. С. Ответственность международных организаций и Международный Суд ООН // Московский журнал международного права. – 2013. – № 1. – С. 152-170.
31. Гулыга А. В. Кант // Арсений Владимирович Гулыга. – М.: Молодая гвардия, 1977. – 303 с.

32. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия // Арсений Владимирович Гулыга. – М.: Рольф, 2001. – 416 с.

33. Гусейнов Л. Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека / Латиф Гусейн Гусейнов. – К.: Ин-т государства и права НАН Украины, 2000. – 316 с.

34. Гусенова П. А. Право государств на гуманитарную интервенцию // Молодёжь и наука: Сборник материалов VI Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.sfu-kras.ru/handle/2311/4808>.

35. Давыдов Ю. Сила и норма. Мирорегулирование: смена парадигмы // Вестник Европы. – 2003. – №9 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2003/9/dav.html>.

36. Данилюк А. Л. Глобализация как качественно новая форма международной агрессии // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2008. – Т. 21 (60) №1. – С. 148-153.

37. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml.

38. Денисов В. В. Философия насилия // Философия и общество. – 2008. – №1. – С. 39-56.

39. Денисов В. Н. Вхідження незалежної держави України в систему сучасного міжнародного правопорядку // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 51-66.

40. Денисова Д. О. Відповідальність міжнародних організацій: монографія / Дар'яна Олександрівна Денисова. – Одеса: Фенікс, 2014. – 328 с.

41. Дергачев В. А. Геополитический словарь-справочник. – Киев: КНТ, 2009. – 592 с.

42. Днепровский А. Г. Правовые проблемы нового международного информационного порядка / А. Г. Днепровский. – М: Наука, 1989. – 142 с.

43. Дмитрієв А. І., Дмитрієва Ю. А., Задорожній О. В. Історія міжнародного права. – К.: Видавничий дім «Промені», 2008. – 384 с.

44. Довгань Е. Обязательность резолюций Совета Безопасности ООН в контексте принципа невмешательства во внутренние дела государств // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2004. – № 1. – С. 3-10.

45. Договор о предотвращении размещения оружия в космическом пространстве, применения силы или угрозы силой в отношении космических объектов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mid.ru/obsie-voprosy-mezdunarodnoj-bezopasnosti-i-kontrola-nad-vooruzheniami/-/asset_publisher/6sN03cZTYZOC/content/id/349082.

46. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_199.

47. Дряев Б. А. Агрессия в международном уголовном праве // Актуальные проблемы российского права. – 2007. – №1. – С. 514-521.

48. Жан Жак Руссо. Об общественном договоре, или Принципы политического права [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt_with-big-pictures.html.

49. Забара А. В. Інформаційна агресія Росії проти України: кваліфікація за міжнародним правом / Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право. Колективна монографія. – К: Видавництво «К.І.С.», 2014. – С. 863-867.

50. Забара І. Інститут відповідальності суб'єктів міжнародного права за інформаційні міжнародно-протиправні діяння // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. – 2013. – №2 (41). – С. 38-45.

51. Задорожній О. В. Порухення Російською Федерацією у 2014-2015 роках принципу невтручання у внутрішні справи держав стосовно України // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – Т. 15. – С. 119-143.

52. Зелинская Н. А. Международные преступления и международная преступность: Монография. – Одесса: Юридична література, 2006. – 568 с.

53. Зелінська Н. А. Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину: автореф. дис. ... д.ю.н.: спец. 12.00.11. «Міжнародне право» / Н. А. Зелінська. – Київ, 2007. – 40 с.

54. И. Ильин. О сопротивлении злу силою [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://web.archive.org/web/20090912115846/http://ru.philosophy.kiev.ua/library/il/01/04.html>.

55. И. Ильин. Понятия права и силы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://read.virmk.ru/i/ilin/102.htm>.

56. И. Кант. К вечному миру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.civisbook.ru/files/File/Kant_K_vechnomu_miru.pdf.

57. Ивакин А. А. О вкладе Фридриха Ницше в формирование современной онтологии (размышления над текстом лекций М. Хайдеггера о Ф. Ницше) // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2010. – Т. IX. – С. 62-71.

58. Интервью с Геннадием Константиновичем Ашиным [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://ecsocman.hse.ru/data/2010/09/02/1214988666/Ашин_интервью.pdf.

59. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підруч. / за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України Є. Д. Скулиша. – К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. – 212 с.

60. К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Том 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://politazbuka.info/downloads/Knigi/marx_and_engels_vol_14.pdf.

61. Каминский И. Неправомерное применение киберсилы в контексте обеспечения глобальной кибербезопасности // *Legea și Viața*. – 2017. – №5. – С. 55-59.

62. Камінський І. І. Концепція державного суверенітету в контексті застосування кіберсили // *Альманах міжнародного права*. – 2017. – Випуск 16. – С. 3-10.

63. Камінський І. «М'яка сила» у політиці США та України: порівняльний аспект // *Чверть століття українсько-американської дружби: досвід гідний майбутнього: зб. матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції (м. Львів, 12-13.04.2016) / упоряд. Калитчак Р.Г., Зазуляк З.М.* – Львів, 2016. – С. 231-235.

64. Камінський І. Категорія «сили» у поглядах німецьких філософів (у контексті міжнародно-правового дослідження) // *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15-16 травня 2015 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва*. – Одеса: Юридична література, 2015. – С. 377-379.

65. Камінський І. Потенціал України у призмі міжнародно-правової концепції м'якої сили // *Правові проблеми цивілізаційного вибору України: матер. Всеукр. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. Вишнякова Олександра Костянтиновича (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.)*. – Одеса: Фенікс, 2015. – С. 93-95.

66. Камінський І. І. До питання визначення незбройної сили у міжнародному праві // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. – 2017. – №43 Т. 2. – С. 204-207.

67. Камінський І. І. Категорія «сила» у доктрині міжнародного права // *Вісник Південного регіонального центру НАПрНУ*. – 2016. – №7. – С. 230-236.

68. Камінський І. І. Міжнародно-правова оцінка застосування державою сили // *Юридичний вісник*. – 2016. – №1. – С. 217-224.

69. Капітоненко М. Г. «Сила» в основних парадигмах міжнародних відносин (частина друга) // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. – 2005. – Випуск 56. Ч. 2. – С. 16-23.

70. Капітоненко М. Г. «Сила» в теорії міжнародних відносин: концептуальні парадокси // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. – №31-32. – С. 87-90.
71. Карл фон Клаузевиц. О войне [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/science/clausewitz/01.html>.
72. Кассирер Э. Жизнь и учение Канта // Эрнст Кассирер. – Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997. – 447 с.
73. Квоты вылетели в трубу – Газета «Ъ» Украина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kommersant.ru/doc/2235405>.
74. Кешнер М. В., Курдюков Г. И. Соотношение ответственности и санкций в международном праве: доктринальные подходы // Журнал российского права. – 2014. – Т. 2. №9. – С. 103-115.
75. Книга перша. Арістотель. Політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/aristotle/arist02.htm>.
76. Книга третя. Арістотель. Політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/aristotle/arist04.htm>.
77. Книга шоста. Арістотель. Політика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/aristotle/arist07.htm>.
78. Коваленко С. Види і форми міжнародно-правової відповідальності міжнародних організацій // Публічне право. – 2014. – №2 (14). – С. 113-120.
79. Коваленко С. Роль Международного Суда ООН в обеспечении ответственности международных организаций // Legea și viața. – 2014. – № 4/2. – С. 117-122.
80. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве / Юрий Михайлович Колосов. – М.: Юридическая литература, 1975 – 256 с.
81. Колосов Ю. М. Массовая информация и международное право / Юрий Михайлович Колосов. – М.: Статут, 2014. – 160 с.
82. Колотуша В. В. Идея силового принуждения в истории философской мысли // Социально-гуманитарные знания: Научно-образовательное издание. – 2008. – №4. – С. 203-212.

83. Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_575.

84. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_151.

85. Конышев В. Н. Американский неореализм о природе войны: эволюция политической теории / Валерий Николаевич Конышев. – СПб.: Наука, 2004. – 372 с.

86. Коптєва О. О. Міжнародно-правова відповідальність за порушення зобов'язань *erga omnes* // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 1. – С. 87-92.

87. Короткий Т. Р., Коваль Д. О. Інформаційна війна РФ проти України: оцінка міжнародного співтовариства // Українська революція гідності, агресія РФ та міжнародне право. – К: Видавництво «К.І.С.», 2014. – С. 863-871.

88. Короткий Т. Р., Хендель Н. В. Информационные и кибервойны в современных условиях: международно-правовые вопросы квалификации и противодействия // Воркшоп «Інформаційна безпека як частина національної безпеки у Східній Європі»: зб. матеріалів, 19–20 лют. 2016 р. – Х. : Право, 2016. – С. 94-97.

89. Костырев А. Г. «Разумная сила», общественная дипломатия и социальные сети как факторы международной политики // Полис. – 2013. – №2. – С. 143-149.

90. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного суда. 1948–1991. – Нью-Йорк: Издание Организации Объединенных Наций, 1993. – 286 с.

91. Кривенкова М. В. Формы нематериальной ответственности международных организаций // ВВ: Международное право. – 2012. – № 1. – С. 1-15.

92. Курс международного права: учебник / Владислав Леонидович Толстых. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 1031 с.

93. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве: проблема кодификации и прогрессивного развития норм и принципов международного права / Давид Бенционович Левин. – М.: Международные отношения, 1966. – 152 с.

94. Локк Дж. Сочинения: в 3 томах / Джон Локк. – Москва: Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.

95. Лукашук И. И. Право международной ответственности / Игорь Иванович Лукашук. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 404 с.

96. Любашенко В. І. Концепція «обов'язок захищати» як гарантія захисту основоположних прав людини в міжнародному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук., спеціальність: 12.00.11 – міжнародне право / В.І. Любашенко; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2017. – 22 с.

97. Малеев Ю. Н. Реабилитация адекватного и пропорционального применения силы // Московский журнал международного права. – 2004. – №3. – С. 31-47.

98. Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chitalka.net.ua/textbooks/1/p_2369.html.

99. Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин: підручник – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 461 с.

100. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особенных условиях / Андрей Викторович Манойло. – М: МИФИ, 2003. – 388 с.

101. Марей А. О государствах, королях и законах: Франсиско де Витория и его лекция «О гражданской власти» // Социологическое обозрение. – 2013. – Т. 12. – №3. – С. 41-51.

102. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2-х томах. Под ред. В.А. Томсинова / Фёдор Фёдорович Мартенс. – М.: Зерцало, 2008. – Том 1. – 209 с.

103. Мартин Лютер. О светской власти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.skatarina.ru/library/putzhizn/osvvl.htm>.

104. Мартин Хайдеггер. Ницше. Том 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.link/bookreader.php/110634/Haiidegger_-_Nicshe._Tom_1.pdf.

105. Международное право / Отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – М.: НОРМА ИНФРА-М, 2010. – 720 с.

106. Международное право. Особенная часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / Игорь Иванович Лукашук. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 544 с.

107. Международное право: учебник для бакалавров / отв. ред. К. А. Бекашев. – М.: Проспект, 2015. – 352 с.

108. Менжинский В. И. Неприменение силы в международных отношениях / Виктор Иванович Менжинский. – М., Наука, 1976. – 295 с.

109. Мережко А. А. История международно-правовых учений / Александр Александрович Мережко. – К.: Юридична думка, 2004. – 295 с.

110. Мицик В. В. Актуальные проблемы ответственности государств в международном праве // Український часопис міжнародного права. – 2013. – №4. – С. 5-17.

111. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського – К: Юрінком Інтер, 2006 – 336 с.

112. Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 608 с.

113. Міжнародно-правові питання гібридної війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/mizhnarodno-pravovi-pytannya-gibrydnoyi-viyny/.

114. Нашинець-Наумова А. Ю. Інформаційна агресія як основний компонент інформаційної війни // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – №6. – С. 66-69.

115. Незрозуміло, в чому Путін бачить загрозу для російської економіки – новини на Gazeta.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://gazeta.ua/articles/politics/nezrozumilo-v-chomu-putin-bachit-zagrozu-dlya-rosijskoyi-ekonomiki-ekspert/514786>.

116. Неліп М. І., Мережко О. О. Силовий захист прав людини: питання легітимності в сучасному міжнародному праві / Михайло Іванович Неліп, Олександр Олександрович Мережко. – К.: Наукова Думка, 1998. – 188 с.

117. Нестеренко С. С. Щодо питання про кодифікацію права міжнародної відповідальності // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 57. – С. 522-528.

118. Никколо Макиавелли. Государь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://veniamin-ageyev.com/files/Makiavelli-Gosudar%27.pdf>.

119. Нікулішин Н. Поняття «сила» у сучасних теоріях міжнародних відносин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Випуск 25. – С. 130-134.

120. Новиков Г. Н. Теории международных отношений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uchebnik-online.com/131/272.html>.

121. Павко Я. Гуго Гроцій – один із засновників науки міжнародного права // Журнал Віче. – 2011. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2472/>.

122. Павко Я. Роль і значення праць Альберіко Джентілі в історії міжнародно-правової науки // Журнал Віче. – 2012. – № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3128/>.

123. Пантелєєв В. Soft Power: роль суб'єктивного чинника у міжнародних відносинах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=494>.

124. Патріацид. Злочин проти України – Газета «День» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/patriacid-zlochin-proti-ukrayini>.

125. Пашина А. Д. Сила и проблемы ее применения в международно-политических отношениях // Сборник аспирантских научных работ юридического факультета КГУ. – 2007. – С. 218-222.

126. Платон. Законы. Книга I [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm>.

127. Платон. Федон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/plato01/19fedon.htm>.

128. Предложения российской стороны по внесению поправок в Соглашение об ассоциации между ЕС и государствами-членами ЕС с одной стороны и Украиной с другой стороны в целях минимизации рисков, возникающих от вступления в силу указанного соглашения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://zn.ua/static/file/russian_proposal.pdf.

129. Репецкий В. Н., Гутник В. В. Социальная ценность международного права // Международное право как основа международного правопорядка. Liber Amicorum к 75-летию проф. В. Н. Денисова: моногр. / авт. кол.; под ред. А. Я. Мельника, С. А. Мельник, Т. Р. Короткого. – Киев; Одесса: Фенікс, 2012. – С. 328-338.

130. Ржевська В. С. Політико-правові ідеї І. Бентама щодо встановлення та засобів підтримки тривалого міжнародного миру // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2013. – № 1. – С. 185-190.

131. Росія готується посилити митний контроль у відповідь на зближення України і ЄС – Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступа: https://dt.ua/ECONOMICS/rosiya-gotuyetsya-posiliti-mitniy-kontrol-u-vidpovid-na-zblizhennya-ukrayini-i-yes-126953_.html.

132. Россия хочет изменить Соглашение об ассоциации Украины с ЕС в свою пользу – Зеркало недели [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://zn.ua/POLITICS/v-rf-posle-minska-zamahnulis-na-izmeneniya-v-tekst-soglasheniya-ob-asociacii-ukraina-es-151577_.html.

133. Сазонова К. Л. Принудительные меры, контрмеры, санкции в международном праве: терминологические вопросы // Евразийский юридический журнал. – 2013. – №11 (66). – С. 16-18.

134. Саяпін С. В. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 68-262 через призму загального міжнародного права // Українська революція гідності, агресія РФ та міжнародне право. – К: Видавництво «К.І.С.», 2014. – С. 263-280.

135. Современные международные отношения. Учебник / Под. ред. А. В. Торкунова. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1999. – 584 с.

136. Статут Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.

137. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. – СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 558 с.

138. Тарасова Л. Правомерные принудительные меры по Уставу ООН // Обозреватель. – 2011. – №8. – С. 85-97.

139. Томко Я. Внутренняя компетенция государств и ООН / Пер. со словац. О. Ф. Сакуна. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – 310 с.

140. Тункин Г. И. Теория международного права. Под общей ред. проф. Л. Н. Шестакова. – М.: Зерцало, 2009. – 416 с.

141. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року "Про нову редакцію Воєнної доктрини України"» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>.

142. Украине предложили вернуть полстраны России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://regnum.ru/news/polit/2365076.html?utm_medium=referral&utm_source=lentaform.com&utm_campaign=regnum.ru&utm_term=1267891&utm_content=5949562.

143. Украинский журналист предложил убить 1,5 млн жителей Донбасса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vz.ru/news/2014/8/1/698288.html>.

144. «Украинцы воюют, чтобы получить двух рабов из Донбасса и кусок земли» – репортаж Первого канала России [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://censor.net.ua/video_news/310035/ukraintsy_voyuyut_chtoby_poluchit_dvuh_rabov_iz_donbassa_i_kusok_zemli_reportaj_pervogo_kanala_rossii.

145. Ушаков Н. А. Невмешательство во внутренние дела государств / Николай Александрович Ушаков. – М.: Международные отношения, 1971. – 166 с.

146. Ф. Коплстон. История философии: От Фихте до Ницше [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/11_k/op/lston_03.htm.

147. Ф. Ницше. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://royallib.com/read/nitsshe_fridrih/volya_k_vlasti_opit_pereotsenki_vseh_tsennostey.html#0.

148. Фридрих Энгельс. Анти-Дюринг [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Antiduering/antid-2-04.html>.

149. Фукидид. История. Книга первая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hronologia.narod.ru/fukidid_1_67-88.html.

150. Хачатуров Р. Л. Вопросы международно-правовой ответственности // Вектор науки ТГУ. – 2009. – №1(4). – С. 69-75.

151. Цыганков П. А. Теория международных отношений: Учеб. пособие / Павел Афанасьевич Цыганков. – М.: Гардарики, 2003. – 590 с.

152. Черкес М. Е. Международное право после 11 сентября 2001 года // Международное право после 11 сентября 2001 года: Сб. науч. статей / Под ред. М. Ф. Орзиха, М. Е. Черкеса. – Библиотека журнала «Юридический вестник». – Одесса: Фенікс, 2004. – С. 5-14.

153. Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы / Станислав Валентинович Черниченко. – М., 1993. – 295 с.

154. Черноудова М. С. Правовые проблемы мирного урегулирования международных конфликтов в рамках международных организаций: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 - Международное право; Европейское право [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1228643>.

155. Чернявський А. Л. Критерії правомірності застосування контрзаходів у міжнародному праві // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2008. – № 1 (1). – С. 86-91.

156. Шарль Луи Монтеск'є. О духе законов [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://new.philos.msu.ru/uploads/media/SHarl_Lui_Monteske_O_DUKHE_ZAKONO_V.pdf.

157. Шармазанашвили Г. В. Право мира / Гиви Владимирович Шармазанашвили. – Тбилиси: Заря Востока, 1961. – 146 с.

158. Шегрін С. Парадигмальна еволюція в політології міжнародних відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/739>.

159. Acevedo D. E. The Right of Members of the Organization of American States to Refer Their “Local” Disputes Directly to the United Nations Security Council // American University International Law Review. – 1989. – Vol. 4 No. 1. – P. 25-66.

160. Ahlborn C. The Rules of International Organizations and the Law of International Responsibility // Amsterdam Center for International Law Research Paper. – 2011. – No. 3. – P. 1-59.

161. Akehurst M. The Use of Force to Protect Nationals Abroad // International Relations. – 1977. – No. 5. – P. 3-23.

162. Alabama Claims of the United States of America v. Great Britain [Electronic source]. – Mode of access: http://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXIX/125-134.pdf.

163. Albright D., Brannan P., Walrond C. Stuxnet Malware and Natanz: Update of ISIS December 22, 2010 Report – Institute for Science and International Security [Electronic source]. – Mode of access: http://isis-online.org/uploads/isis-reports/documents/stuxnet_update_15Feb2011.pdf.

164. Araujo F. R. Sovereignty, Human Rights and Self-Determination: The Meaning of International Law // Fordham International Law Journal. – 2000. – Vol. 24 No. 5. – P. 1477-1532.

165. Bachrach P., Baratz M. Two Faces of Power // American Political Science Review. – 1962. – No. 56. – P. 947-952.

166. Badie B., Smouts M.-C. Le retournement du monde / Bertrand Badie, Marie-Claude Smouts. – Paris: Presses de la FNSP, 1992. – 252 p.

167. Bekker P. UN Peacekeeping Operations: Applicability of International Humanitarian Law and Responsibility for Operations-Related Damage // *American Journal of International Law*. – 2000. – Vol. 94. – P. 406-412.

168. Bellamy A. Responsibility to Protect / Alex Bellamy. – Cambridge: Polity Press, 2009. – 268 p.

169. Birnie P., Boyle A., Redgwell C. International Law and the Environment / Patricia Birnie, Alan Boyle, Catherine Redgwell. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 830 p.

170. Blum Y. Z. Economic Boycotts in International Law // *Texas International Law Journal*. – 1977. – Vol. 12. – P. 5-15.

171. Brownlie I. International Law and the Use of Force by States // Ian Brownlie. – Oxford: Clarendon Press, 1963. – 532 p.

172. Brzeziński Z. Plan gry. USA-ZSRR / Zbigniew Brzeziński. – Warszawa: Nowe Wydawnictwo Polskie, 1990. – 298 s.

173. Buchan R. Cyber Attacks: Unlawful Uses of Force or Prohibited Interventions? // *Journal of Conflict and Security Law*. – 2012. – Vol. 17 No. 2. – P. 212-227.

174. Burma hit by massive net attack ahead of election – BBC News [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.bbc.com/news/technology-11693214>.

175. Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) // *I.C.J. Rep.* – 2007 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>.

176. Case concerning East Timor (Portugal v. Australia) // *I.C.J. Rep.* – 1995 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/84/084-19950630-JUD-01-00-EN.pdf>.

177. Case concerning Legality of the Use of Force (Yugoslavia v. United States of America), Request for the Indication of Provisional Measures // *I.C.J. Rep.* – 1999

[Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/114/114-19990602-ORD-01-00-EN.pdf>.

178. Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) // I.C.J. Rep. – 1986 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf>.

179. Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) // Separate Opinion of Judge Ago. – 1986 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-05-EN.pdf>.

180. Case concerning the Air Service Agreement of 27 March 1946 between the United States of America and France // Decision. – 1978 [Electronic source]. – Mode of access: http://legal.un.org/riaa/cases/vol_XVIII/417-493.pdf.

181. Case concerning The Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain) // I.C.J. Rep. – 1970 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/50/050-19700205-JUD-01-00-EN.pdf>.

182. Case concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia) // I.C.J. Rep. – 1997 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf>.

183. Case Concerning United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (United States of America v. Iran) // I.C.J. Rep. – 1980 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/64/064-19800524-JUD-01-00-EN.pdf>.

184. Cassese A. *Ex Iniuria Ius Oritur: Are We Moving towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?* // *European Journal of International Law*. – 1999. – No. 10. – P. 23-30.

185. Cassese A. *International Law* / Antonio Cassese. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 469 p.

186. Certain Expenses of the United Nations (Article 17, Paragraph 2, of the Charter), Separate Opinion of Judge Sir Gerald Fitzmaurice // I.C.J. Rep. – 1962 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/docket/files/49/5259.pdf>.

187. Conference on Security and Co-Operation in Europe Final Act [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>.

188. Constitution of the ICPO-Interpol (I/CONS/GA/1956(2008)) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.interpol.int/content/download/9429/69209/version/9/file/Constitution.pdf>.

189. Corfu Channel Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania) // Separate opinion of Judge Alvarez. – 1949. – P. 39-48.

190. Corfu Channel Case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania) // Judgment. – 1949. – 38 p.

191. Crawford J. Brownlie's Principles of Public International Law (8th Ed.) / James Crawford. – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 888 p.

192. Crawford J. Counter-measures as Interim Measures // European Journal of International Law. – 1994. – Vol. 5 No. 1. – P. 65-76.

193. Dahl R. A. The Concept of Power // Behavioral Science. – 1957. – II July. – P. 201-215.

194. Damrosch L. Politics across Borders: Nonintervention and Nonforcible Influence of Domestic Affairs // American Journal of International Law. – 1989. – Vol. 83. – P. 1-50.

195. Dann Ph. The Law of Development Cooperation: A Comparative Analysis of the World Bank, the EU and Germany / Philip Dann. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 604 p.

196. Del Vecchio A. International Courts and Tribunals, Standing – Max Planck Encyclopedia of Public International Law [Electronic source]. – Mode of access: <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e79>.

197. Determination of the “Reserved Domain” and its Effects // The American Journal of International Law. – 1955. – Vol. 49 No. 1. – P. 82.

198. Dictionary of Military and Associated Terms. US Department of Defense [Electronic source]. – Mode of access: http://www.dtic.mil/doctrine/dod_dictionary/data/c/10082.html.

199. Dinstein Y. Computer Network Attacks and Self-Defense // International Law Studies. – 2002. – Vol. 76. – P. 99-119.

200. Diseger P. The Fourth Face of Power // The Journal of Politics. – 1992. – Vol. 54, No. 4. – P. 977-1007.

201. Documents of the United Nations Conference on International Organization. San Francisco, 1945. Vol. XI [Electronic source]. – Mode of access: https://archive.org/stream/documentsoftheun008818mbp/documentsoftheun008818mbp_djvu.txt.

202. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session 2001 (UN Doc. A/56/10) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.un.org/documents/ga/docs/56/a5610.pdf>.

203. Draft Articles on the Responsibility of International Organizations Adopted by the International Law Commission at its sixty-third session 2011 (UN Doc. A/66/10) [Electronic source]. – Mode of access: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_11_2011.pdf.

204. EU imposes sanctions on Syrian officials – Channel 4 News [Electronic source]. – Mode of access: <https://www.channel4.com/news/eu-imposes-sanctions-on-syrian-officials>.

205. Farer T. J. Political and Economic Coercion in Contemporary International Law // The American Journal of International Law. – 1985. – Vol. 79 No. 2. – P. 405-413.

206. Foucault M. The Subject and Power / Michael Foucault // Dreyfus H., Rabinow P. [eds.] Beyond Structuralism and Hermeneutics, 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 1983. – 271 p.

207. Franck T. Who Killed Article 2(4)? Or: Changing Norms Governing the Use of Force by States // American Journal of International Law. – 1970. – Vol. 64. – P. 809-837.

208. Franck T. M. *Recourse to Force: State Action against Threats and Armed Attacks* / Thomas Martin Franck. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 192 p.

209. General Assembly Resolution A/RES/2/110 (1947) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.un-documents.net/a2r110.htm>.

210. General Assembly Resolution A/RES/2/127 (1947) [Electronic source]. – Mode of access: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/038/34/IMG/NR003834.pdf?OpenElement>.

211. General Assembly Resolution A/RES/20/2131 (1965) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.un-documents.net/a20r2131.htm>.

212. General Assembly Resolution A/RES/2625 (1970) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>.

213. General Assembly Resolution A/RES/29/3281 (1974) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.un-documents.net/a29r3281.htm>.

214. General Assembly Resolution A/RES/29/3314 (1974) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.un-documents.net/a29r3314.htm>.

215. General Assembly Resolution A/RES/36/103 (1981) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.un.org/documents/ga/res/36/a36r103.htm>.

216. General Assembly Resolution A/RES/41/210 (1986) [Electronic source]. – Mode of access: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/41/210.

217. General Assembly Resolution A/RES/55/28 (2000) [Electronic source]. – Mode of access: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/561/07/PDF/N0056107.pdf?OpenElement>.

218. General Assembly Resolution A/RES/55/63 (2001) [Electronic source]. – Mode of access: https://www.itu.int/ITU-D/cyb/cybersecurity/docs/UN_resolution_55_63.pdf

219. General Assembly Resolution A/RES/58/32 (2003) [Electronic source]. – Mode of access: https://ccdcoe.org/sites/default/files/documents/UN-031208-ITIS_0.pdf.

220. General Assembly Resolution A/RES/60/1 (2005) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.un.org/womenwatch/ods/A-RES-60-1-E.pdf>.

221. General Assembly Resolution A/RES/626 (VII) (1952) [Electronic source]. – Mode of access: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/079/69/IMG/NR007969.pdf?OpenElement>.

222. General Assembly Resolution A/RES/64/189 (2010) [Electronic source]. – Mode of access: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/64/189.

223. General Assembly Resolution A/RES/7/630 (1952) [Electronic source]. – Mode of access: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/079/73/IMG/NR007973.pdf?OpenElement>.

224. Geo-economics: Seven Challenges to Globalization [Electronic source]. – Mode of access: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Geo-economics_7_Challenges_Globalization_2015_report.pdf.

225. Goldsmith J., Wu T. Who Controls The Internet?: Illusions Of A Borderless World / Jack Goldsmith, Tim Wu. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 238 p.

226. Gramlich L. Diplomatic Protection against Acts of Intergovernmental Organs // German Yearbook of International Law. – 1984. – Vol. 27. – P. 386-428.

227. Gray C. D. Judicial Remedies in International Law / Christine D. Gray. – Oxford: Clarendon Press, 1987. – 270 p.

228. Hackers Take down the Most Wired Country in Europe – Wired Magazine [Electronic source]. – Mode of access: <https://www.wired.com/2007/08/ff-estonia/>.

229. Hall W. E. A Treatise on International Law. 8th ed. Edited by a Pearce Higgins / William Edward Hall. – Oxford: The Clarendon Press, 1924. – 952 p.

230. Harris D. J. Cases and Materials on International Law // David Harris. – London: Sweet & Maxwell, 2010. – 990 p.

231. Hartwig M. International Organizations or Institutions, Responsibility and Liability. Max Planck Encyclopedia of Public International Law [Electronic source]. – Mode of access: <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e509?rskey=ywuais&result=7&prd=EPIL>.

232. Henkin L. Force, Intervention, and Neutrality in Contemporary International Law // Proceedings of the American Society of International Law at Its Annual Meeting (1921-1969). – 1963. – Vol. 57. – P. 147-163.

233. Hinsley F. Sovereignty / Francis Hinsley. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 268 p.

234. Hirsch M. The Responsibility of International Organizations toward Third Parties: Some Basic Principles / Moshe Hirsch. – Dordrecht: Nijhoff, 1995. – 234 p.

235. Hollis D. Why States Need an International Law for Information Operations // Lewis and Clark Law Review. – 2007. – Vol. 11. – P. 1023-1061.

236. Human Rights Committee – General Comment 11 [Electronic source]. – Mode of access: <http://hrlibrary.umn.edu/gencomm/hrcom11.htm>.

237. International Convention concerning the Use of Broadcasting in the Cause of Peace (1936) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.worldlii.org/int/other/treaties/LNTSer/1938/80.html>.

238. International Covenant on Civil and Political Rights (1966) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>.

239. Internet Related Issues: Including Access to Information and Knowledge, Freedom of Expression, Privacy and Ethical Dimension of the Information Society (37C/61) [Electronic source]. – Mode of access: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002244/224455e.pdf>.

240. Interpretation of the Agreement of 25 March 1951 between the WHO and Egypt, Advisory Opinion // I.C.J. Rep. – 1980 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/65/065-19801220-ADV-01-00-EN.pdf>.

241. Iran says cyber foes caused centrifuge problems – Reuters [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.reuters.com/article/iran-ahmadinejad-computers-idAFLDE6AS1L120101129>.

242. Jamnejad M., Wood M. The Principle of Non-intervention // Leiden Journal of International Law. – 2009. – Vol. 22 No. 2. – P. 345-381.

243. Jennings R., Watts A. Oppenheim's International Law. 9th ed. Volume I: Peace / Robert Jennings, Arthur Watts. – London: Oxford University Press, 1992. – 1584 p.

244. Jensen E. T. Cyber Sovereignty: The Way Ahead // Texas International Law Journal. – 2014. – Vol. 50 Issue 2. – P. 275-304.

245. Joint Doctrine Publication 0-01. UK Defence Doctrine (5th Edition), dated November 2014 [Electronic source]. – Mode of access: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/389755/20141208-JDP_0_01_Ed_5_UK_Defence_Doctrine.pdf.

246. Kelsen H. General International Law and the Law of the United Nations / Van der Molen J., Pompe W. and Verzijl J. (eds) The United Nations: Ten Years' Legal Progress. – The Hague: Nederlandse Studentenvereniging voor Wereldrechtsorde, 1956. – 192 p.

247. Kelsen H. Peace through Law / Hans Kelsen. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1944. [Reprinted by The Lawbook Exchange]. – 2008. – 155 p.

248. Kelsen H. The Law of the United Nations / Hans Kelsen. – New-York: Frederick A. Praeger, 1964. – 994 p.

249. Kelsen H. The Principle of Sovereign Equality of States as a Basis for International Organization // The Yale Law Journal. – 1944. – Vol. 53 No. 2. – P. 207-220.

250. Keohane R., Nye J. Power and Interdependence: World Politics in Transition / Robert Keohane, Joseph Nye – Boston: Little Brown, 1977. – 273 p.

251. Kerschischnig G. Cyberthreats and International Law / Georg Kerschischnig. – The Hague: Eleven International Publishing, 2012. – 344 p.

252. Kilovaty I. Cyber Warfare and the Jus Ad Bellum Challenges: Evaluation In The Light of the Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare // American University National Security Law Brief. – 2014. – Vol. 5 No. 1. – P. 91-124.

253. Kinacioğlu M. The Principle of Non-Intervention at the United Nations: The Charter Framework and the Legal Debate // Perceptions. – 2005. – Summer. – P. 15-39.

254. Kissinger H. Problems of National Strategy / Henry Kissinger [ed.]. – N.Y.: Frederick A. Praeger, 1965. – 477 p.
255. Lauterpacht H. International Law / Hersch Lauterpacht. – Vol. I. – Cambridge: Cambridge University Press, 1970. – 361 p.
256. Le dictionnaire philosophique. – Vol. 23. – Paris, 1990. – 673 p.
257. League of Nations Official Journal, 5th year. – April 1924. – No. 4 – P. 497-746.
258. Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Advisory Opinion // I.C.J. Rep. – 1971 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/53/053-19710621-ADV-01-00-EN.pdf>.
259. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion // I.C.J. Rep. – 1996 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf>.
260. Legality of the Use by a State of Nuclear Weapons in Armed Conflict, Advisory Opinion // I.C.J. Rep. – 1996 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/93/093-19960708-ADV-01-00-EN.pdf>.
261. Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Canada), Requests for the indication of provisional measures (UN Doc. CR/99/14) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/106/10547.pdf>.
262. Luban D. Just War and Human Rights // Philosophy and Public Affairs. – 1980. – Vol. 9 No. 2. – P. 160-181.
263. Lukes S. Power: A Radical View. Second Edition / Steven Lukes. – London: Palgrave Macmillan, 2004. – 204 p.
264. Michael J. B. and Wingfield T. C. Lawful Cyber Decoy Policy – Academia.edu [Electronic source]. – Mode of access: http://www.academia.edu/6542820/Lawful_Cyber_Decoy_Policy.
265. Milojevic M. Prohibition of Use of Force and Threats in International Relations // Facta Universitatis. Series: Law and Politics. – 2001. – Vol. 1 No. 5. – P. 581-604.

266. Möldner M. Responsibility of International Organizations – Introducing the ILC’s DARIO // Max Planck Yearbook of United Nations Law. – 2012. – Vol. 16. – P. 281-328.

267. Morgenthau H. J. Politics among Nations / Hans Joachim Morgenthau. – New York, 1967. – 615 p.

268. Multinational Probe Hits ITT Involvement in Chile – CQ Almanac [Electronic source]. – Mode of access: <https://library.cqpress.com/cqalmanac/document.php?id=cqal73-1227730>.

269. Nuclear Tests Case (Australia v France), Judgment // I.C.J. Rep. – 1974 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/58/058-19741220-JUD-01-00-EN.pdf>.

270. Nye J. S. Jr. Power in the Global Information Age. From Realism to Globalization / Joseph Samuel Nye Jr. – London, 2004. – 240 p.

271. Nye J. S., Jr. Powers to Lead / Joseph S. Nye Jr. – New York: Oxford University Press, 2008. – 226 p.

272. Nye J. S., Jr. Soft Power: The Means to Success in World Politics / Joseph S. Nye Jr. – New York: Public Affairs, 2004. – 208 p.

273. O’Connell M. E. Cyber Security without Cyber War // Journal of Conflict and Security Law. – 2012. – Vol. 17 No. 2. – P. 187-209.

274. P. Singer and N. Shachtman The Wrong War: The Insistence on Applying Cold War Metaphors to CyberSecurity Is Misplaced and Counterproductive – Brookings Institution [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.brookings.edu/research/articles/2011/08/15-cybersecurity-singer-shachtman>.

275. PACE – Resolution 2212 (2018) – The protection of editorial integrity [Electronic source]. – Mode of access: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=24734&lang=en>.

276. PCIJ Advisory Opinion No. 4 (1923) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj->

[cij.org/pcij/serie B/B 04/Decrets de nationalite promulgues en Tunisie et au Maroc Avis consultatif 1.pdf](http://cij.org/pcij/serie_B/B_04/Decrets_de_nationalite_promulgues_en_Tunisie_et_au_Maroc_Avis_consultatif_1.pdf).

277. Prosecutor v. Dusko Tadić (ICTY Case No. IT-94-1). Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 2 October 1995. – [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm>.

278. Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention arising from the Aerial Incident at Lockerbie (Libyan Arab Jamahiriya v. United Kingdom), Provisional Measures // I.C.J. Rep. – 1992 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/88/088-19920414-ORD-01-00-EN.pdf>.

279. Rajan M. S. United Nations and World Politics / M. S. Rajan. – New-Dehli: Har-Anand Publications, 1995. – 343 p.

280. Regulations for the United Nations Force in the Congo (UN Doc. ST/SGB/ONUC/1) (1963) [Electronic source]. – Mode of access: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=ST/SGB/ONUC/1.

281. Reparation for injuries suffered in the service of the United Nations, Advisory Opinion // I.C.J. Rep. – 1949 [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/docket/files/4/1835.pdf>.

282. Report of the Group of Governmental Experts on Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security (UN Doc. A/65/201) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.unidir.org/files/medias/pdfs/information-security-2010-doc-2-a-65-201-eng-0-582.pdf>.

283. Report of the Special Committee on the Question of Defining Aggression (UN Doc. A/AC.66/L.11) [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.derechos.org/peace/dia/doc/dia55.html>.

284. Responsibility of international organizations. Comments and observations received from international organizations (UN Doc. A/CN.4/593) [Electronic source]. – Mode of access: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CN.4/593.

285. Responsibility of international organizations. Comments and observations received from Governments and international organizations (UN Doc. A/CN.4/556)

[Electronic source]. – Mode of access:
http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CN.4/556.

286. Responsibility of international organizations. Comments and observations received from international organizations (UN Doc. A/CN.4/545) [Electronic source]. – Mode of access:
http://legal.un.org/docs/?path=../ilc/documentation/english/a_cn4_545.pdf&lang=EFSX

287. Restatement of the Law (Third). American Law Institute. The Foreign Relations Law of the United States. – St. Paul: ALI-ABA Publishers, 1987. – 641 p.

288. Rigaux F. Hans Kelsen on International Law // European Journal of International Law. – 1998. – No. 9. – P. 325-343.

289. Sanremo Handbook on Rules of Engagement (September 2009). International Humanitarian Law Institute [Electronic source]. – Mode of access:
<http://www.iihl.org/wp-content/uploads/2015/12/ROE-HANDBOOK-ENGLISH.pdf>.

290. Schermers H. G. Liability of International Organizations // Leiden Journal of International Law. – 1998. – Vol. 1. – P. 3-14.

291. Schermers H. G., Blokker N. M. International Institutional Law: Unity within Diversity / Henry G. Schermers, Niels M. Blokker. – Boston: Nijhoff, 2011. – 1274 p.

292. Schwarzenberger G. The Frontiers of International Law / Georg Schwarzenberger. – London: Steven and Sons, 1962. – 320 p.

293. Second Committee Passes Resolutions Reaffirming Rights of Palestinian People over Natural Resources, Recognizes Right to Claim Restitution [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.un.org/press/en/2015/gaef3439.doc.htm>.

294. Security Council Resolution 1483 (2003) [Electronic source]. – Mode of access: <https://www.iaea.org/sites/default/files/unsc1483.pdf>.

295. Security Council Resolution 1844 (2008) [Electronic source]. – Mode of access: [http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1844\(2008\)](http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1844(2008)).

296. Security Council Resolution 661 (1990) [Electronic source]. – Mode of access:
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/575/11/IMG/NR057511.pdf?OpenElement>.

297. Security Council Resolution S/RES/1267 (1999) [Electronic source]. – Mode of access: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1267%281999%29.

298. Sharp W. G. Sr. Cyberspace and the Use of Force // Walter Gary Sharp Sr. – Falls Church: Aegis Research Corp., 1999. – 234 p.

299. Shaw M.N. International law. 5th edition / Malcolm Nathan Shaw. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 1288 p.

300. Silver D. Computer Network Attack as a Use of Force Under Article 2(4) of the United Nations Charter // International Law Studies. – 2002. – Vol. 76. – P. 73-97.

301. Simon J. D. U.S. Countermeasures against International Terrorism. – National Defense Research Institute, 1990. – 44 p.

302. Situation in the Democratic Republic of the Congo in the Case of the Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo [Electronic source] // ICC. – Sentence of 10 July 2012. – Trial Chamber I. – Mode of access: https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/CR2012_07409.PDF.

303. State Responsibility for Cyber Operations: International Law Issues [Electronic source]. – Mode of access: https://www.biicl.org/documents/380_biicl_report_-_state_responsibility_for_cyber_operations_-_9_october_2014.pdf?showdocument=1.

304. Statute of the International Court of Justice [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.icj-cij.org/documents/?p1=4&p2=2>.

305. Statute of the International Tribunal for the Law of the Sea [Electronic source]. – Mode of access: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/basic_texts/statute_en.pdf.

306. Stone J. Conflict through Consensus / Julius Stone. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1977. – 234 p.

307. Strange S. Toward a Theory of Transnational Empire / Susan Strange // Czempiel E.-O., Rosenau J. (eds.) Approaches to World Politics for the 1990s. – Lexington: Lexington Books, 1989. – P. 45-65.

308. Strategy for Homeland Defense and Civil Support (June 2005). US Department of Defense [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.wslfweb.org/docs/usg/homeland.pdf>.

309. Stuxnet worm ‘targeted high-value Iranian assets’ – BBC News [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.bbc.com/news/technology-11388018>.

310. Summary Record of the 2616th meeting of the International Law Commission. 12 May 2000 (UN Doc. A/CN.4/SR/2616) [Electronic source]. – Mode of access: http://legal.un.org/docs/?path=../ilc/documentation/english/summary_records/a_cn4_sr2616.pdf&lang=EFS.

311. Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare [Electronic source]. – Mode of access: <https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/356296245.pdf>.

312. Technology, Policy, Law, and Ethics Regarding US Acquisition and Use of Cyberattack Capabilities [Electronic source]. – Mode of access: http://sites.nationalacademies.org/cs/groups/cstbsite/documents/webpage/cstb_050541.pdf.

313. The 2016 White Paper on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.new-york-un.diplo.de/contentblob/4847754/Daten/6718448/160713weibuchEN.pdf>.

314. The Charter of the United Nations: A Commentary. 3rd ed. (Ed. by B. Simma, D.-E. Khan, G. Nolte, A. Paulus) – Oxford: Oxford University Press, 2012. – 2608 p.

315. The Covenant of the League of Nations [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.refworld.org/docid/3dd8b9854.html>.

316. The General Agreement on Tariffs and Trade [Electronic source]. – Mode of access: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47.pdf.

317. The National Strategy to Secure Cyberspace (February 2003) [Electronic source]. – Mode of access: https://www.us-cert.gov/sites/default/files/publications/cyberspace_strategy.pdf.

318. The Responsibility to protect. Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty – Ottawa, International Development Research Centre, 2001. – 91 p.

319. The Use of Nonviolent Coercion: A Study in Legality under Article 2 (4) of the Charter of the United Nations // University of Pennsylvania Law Review. – 1974. – Vol. 122 No. 983. – P. 983-1011.

320. Tikk E., Kaska K. and Vihul L. International Cyber Incidents: Legal Considerations (2010) [Electronic source]. – Mode of access: <https://ccdcoe.org/publications/books/legalconsiderations.pdf>.

321. Tomuschat C. Are Counter-measures Subject to Prior Recourse to Dispute Settlement Procedures? // European Journal of International Law. – 1994. – Vol. 5 No. 1. – P. 77-88.

322. Tsagourias N. Cyber attacks, self-defence and the problem of attribution // Journal of Conflict and Security Law. – 2012. – Vol. 17 No. 2. – P. 229-244.

323. UN Security Council Official Records. Fifteenth Year, 874th meeting, 18 July 1960 (UN Doc. S/PV.874) [Electronic source]. – Mode of access: http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/82945/S_PV.874-EN.pdf?sequence=2&isAllowed=y.

324. United Nations Convention on the Law of the Sea (1982) [Electronic source]. – Mode of access: http://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf.

325. Vlasiuk V. Hybrid War, International Law and Eastern Ukraine // Evropský politický a právní diskurz. – 2015. – Vol. 2 No. 4. – P. 14-28.

326. von Heinegg W.H. Legal Implications of Territorial Sovereignty in Cyberspace / Wolff Heintschell von Heinegg // 4th International Conference on Cyber Conflict. C. Czosseck, R. Ottis, K. Ziolkowski (Eds.). – Tallinn: NATO CCD COE Publications, 2012. – P. 7-19.

327. Yearbook of the International Law Commission, 1984, Vol. II, Part One (UN Doc. A/CN.4/SER.A/1984/Add.1 (Part 1)) [Electronic source]. – Mode of access: http://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1984_v2_p1.pdf.

328. Zemanek K. Armed Attack – Max Planck Encyclopedia of Public International Law [Electronic source]. – Mode of access: <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e241>.

ДОДАТКИ

Публікації здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Камінський І. І. Категорія «сила» у доктрині міжнародного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. №7. С. 230-236.
2. Камінський І. І. Міжнародно-правова оцінка застосування державою сили. *Юридичний вісник*. 2016. №1. С. 217-224.
3. Камінський І. І. Юридичні підстави міжнародно-правової відповідальності держав за акти неправомірного застосування інформаційно-психологічної сили. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. №1 Т. 2. С. 168-172.
4. Камінський І. І. До питання визначення незбройної сили у міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. №43 Т. 2. С. 204-207.
5. Каминский И. И. Неправомерное применение киберсилы в контексте обеспечения глобальной кибербезопасности. *Legea și Viața*. 2017. №5. С. 55-59.
6. Камінський І. І. Концепція державного суверенітету в контексті застосування кіберсили. *Альманах міжнародного права*. 2017. Випуск 16. С. 3-10.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Камінський І. І. Категорія «сили» у поглядах німецьких філософів (у контексті міжнародно-правового дослідження). *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.): у 2 т. Т. 1. відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2015. С. 377-379.*
8. Камінський І. І. Потенціал України у призмі міжнародно-правової концепції м'якої сили. *Правові проблеми цивілізаційного вибору України: матер.*

Всеукр. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. Вишнякова Олександра Костянтиновича (м. Одеса, 6 листопада 2015 р.). Одеса, 2015. С. 93-95.

9. Камінський І. І. Цільові вбивства і забезпечення прав людини: міжнародно-правовий аспект. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи*: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.) уклад. Л. М. Джурак. Луцьк, 2015. С. 40-43.

10. Камінський І. І. «М'яка сила» у політиці США та України: порівняльний аспект. *Чверть століття українсько-американської дружби: досвід гідний майбутнього*: зб. матеріалів III американознавчої мультидисциплінарної конференції (м. Львів, 12-13 квітня 2016 р.). упоряд. Калитчак Р. Г., Зазуляк З. М. Львів, 2016. С. 231-235.

11. Камінський І. І. До питання необхідності встановлення міжнародно-правової заборони неправомірного застосування економічної сили. *Актуальні питання державотворення в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 20 травня 2016 р.). Редкол.: І. С. Гриценко, І. С. Сахарук та ін. В 3-х томах. Том 1. Київ, 2016. С. 188-190.

12. Камінський І. І. Погроза силою як акт самооборони у міжнародному праві *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.): у 2 т. Т. 1. відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса, 2016. С. 327-329.

13. Каминский И. И. К вопросу о международно-правовом регулировании применения невооруженной силы. *Традиции и инновации в праве*: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию юрид. фак. и 50-летию Полоц. гос. ун-та (г. Новополоцк, 6-7 октября 2017 г.): в 3 т. Полоц. гос. ун-т, Регион. учеб.-науч.-практ. Юрид. центр; редкол.: И. В. Вегера (отв. ред) [и др.]. Новополоцк, 2017. Т. 1. С. 208-209.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р., очна участь); Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій пам'яті проф. О. К. Вишнякова «Правові проблеми цивілізаційного вибору України» (м. Одеса, 6 листопада 2015 р., очна участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи» (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р., заочна участь); Американознавчій мультидисциплінарній конференції «Чверть століття українсько-американської дружби: досвід гідний майбутнього» (м. Львів, 12-13 квітня 2016 р., очна участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 20 травня 2016 р., заочна участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р., очна участь); Міжнародній науково-практичній конференції «Традиції та інновації в праві» (м. Новополицьк, 6-7 жовтня 2017 р., заочна участь).